

СЪЮЗ НА ТРАКИЙСКИТЕ КУЛТУРНО-
ПРОСВЕТНИ ДРУЖЕСТВА

ИЗВЕСТИЯ
НА
ТРАКИЙСКИЯ
НАУЧЕН
ИНСТИТУТ

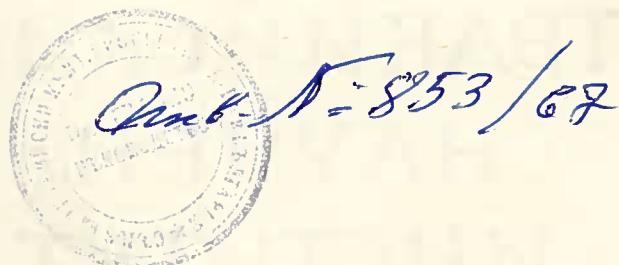
КНИГА ПЪРВА

НАУКА И ИЗКУСТВО

София — 1965

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Ан. Примовски (отг. редактор), Н. Спиров, Л. Данаилов,
Ан. Разбойников, д-р Славчов, Т. Браянов

Редактор Вяра Смилкова

Худ. на корицата Д. Колелов
Худ.редактор Евг. Бугаев

Дадена за набор на 31.VII. 1965 г.
Печатни коли 15
Изд. № 14108/11-6

Формат 71/100/16
Тираж 1080

Техн. редактор Л. Коларова
Коректор М. Недкова

Подписана за печат на 8. XI. 1965 г.
Издателски коли 17,85
Тем. № 627

ДПК «Димитър Благоев» поръчка № 1517

Научният институт при Съюза на тракийските културно-просветни дружества има за задача да проучи историческото минало и революционните борби на българите от Тракия през време на Възраждането, тяхната материална и духовна култура, икономика, етнография, сло-весно и певческо творчество.

Досега от научния институт са издадени редица трудове за Тракия, сборници по случай годишнини на бележити дати и лица, като сборника „Петко Войвода“, „Преображенското въстание“ и др.

Предлаганото Известие на Тракийския научен институт ще отговори на необходимостта от едно периодично издание, в което ще се публикуват изследвания на сътрудници от института, статии, съобщения и други материали из миналото, бита и културата на българите от Тракия. В известията ще намерят място специални проучвания на приказки, легенди и предания, песни, игри и хора; изследвания на отделни селища, които са играли важна стопанско-икономическа и културна роля в живота на българите от Тракия по време на Възраждането, някои документи и изворни материали от архива на Тракийския научен институт. Наред с това ще се поместват материали за сътрудничество на всички етнически групи в Тракия: българи, гърци, арменци и турци, в борбата им против потисничеството и експлоатацията, за живота на българите бежанци от Тракия в България, за тяхното участие в работническото движение и антифашистката борба под ръководството на Българската комунистическа партия.

Като показват поуките от историческото минало, Известията на Тракийския научен институт ще ратуват за мир, разбирателство, дружба и сътрудничество между всички народи на Балканите.

СЪЮЗ НА ТРАКИЙСКИТЕ КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНИ ДРУЖЕСТВА
ИЗВЕСТИЯ НА ТРАКИЙСКИЯ НАУЧЕН ИНСТИТУТ, КНИГА I

РЕВОЛЮЦИОННОТО ДВИЖЕНИЕ
В ТРАКИЯ И ВЪРХОВИЗМЪТ

НИКОЛА СПИРОВ

ДЪРЖАВНО ИЗДАТЕЛСТВО „НАУКА И ИЗКУСТВО“
София — 1965

1. ВЛИЯНИЕ НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКИТЕ ИДЕИ ВЪРХУ НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНОТО РЕВОЛЮЦИОННО ДВИЖЕНИЕ В ТРАКИЯ

По своя характер националноосвободителното революционно движение в Тракия след Берлинския договор се явява като продължение на общобългарските борби за освобождение от турското национално и феодално робство, но сега вече то се развива под силното влияние на социалистическите идеи. Наистина първите дейци на революционното движение в Тракия и Македония, вдъхновявани от примера на Левски и Ботев, старателно проучват техния опит и по образеца на революционната организация от преди Освобождението изграждат ВМОРО. Но от организацията на Левски до сформирането на ВМОРО бяха изминали повече от 20 години, политическото положение на Балканите значително бе се променило и сега революционното движение се развива при нови условия. Премахната беше турската феодална власт върху една значителна територия от българските земи. Северна и Южна България (Румелия) отдавна се бяха съединили в една обща българска държава, която бързо вървеше по пътя на капиталистическото развитие. С капитализма на Балканите се развива и работническата класа в балканските държави, появиха се социалистически движения и социалистически партии. А това не можеше да не окаже влияние и при сформирането на Вътрешната македоно-одринска революционна организация. Създателите и ръководителите на ВМОРО изпитваха силно благотворното влияние на социалистическото движение в България начело с Димитър Благоев.

Основните принципни положения на Вътрешната революционна организация, като пълна политическа автономия, Македония и Одринско в баланска федерация, освобождението ще бъде дело на самия поробен народ, извоюване на свободата чрез революция, приемане в организацията на всички недоволни елементи без разлика на народност, борба против всяка шовинистична пропаганда, са изработени под влиянието на социалистическото движение в България.¹ Особено силно се е чувствувало това влияние в нейната социално-икономическа програма. Икономическите искания на организацията, като конфискация на сълтанските, вакъфските и чифликчийските земи и безплатното им раздаване на малоимотните и безимотните селяни,² премахването

¹ Динко Къосев, История на Македонското национално революционно движение, 1954, с. 154—155.

² Резолюция по икономическите въпроси, взета на извънредния конгрес на Одринската революционна организация през 1908 г.

на реакционната данъчна система и заменянето ѝ с по-прогресивна, освобождаване от данъци на известен минимум от приходите, необходими за съществуване³ и пр., са изработени под прякото влияние на БРСДП, а някои от тях са взаимствувани направо от нейната програма.

По такъв начин благотворното влияние на БРСДП и на социалистическите идеи помогна още от самото начало революционното движение в Тракия и Македония да се оформи като едно самостоятелно народно, патриотично движение, да се запази от реакционното вътрешно и външно влияние и да не стане оръдие на никоя от балканските държави. И след това БРСДП в много свои конгреси и резолюции се занимавала с национално-революционното движение в Македония и Одринско, изразява своето съчувствие към борещото се население и се стреми да му помага и да го насочва по верния път в борбата.

Създателите на вътрешната организация почти всички бяха от средата на самия поробен народ. Надъхани още от малки с омраза срещу чуждото робство и деспотичната власт, те лесно възприемаха социалистическите идеи.

Пътищата, по които проникваше това влияние сред поробеното население и в революционното движение, бяха най-различни. Един от тези пътища беше разпространението на социалистическата литература в средите на революционното движение в Тракия и Македония. Дейците на това движение гледаха на марксическата литература като на средство, революционизиращо съзнанието, и насърчаваха нейното разпространение.

Партията на тесните социалисти от своя страна смяташе като важна обществена задача пласирането на марксическата литература в Македония и Тракия.

Ученическите кръжици в Тракия и Македония също допринесоха твърде много за разпространението на марксическата книжнина и за проникването на социалистическите идеи сред населението в поробените земи. През тези кръжици минаха десетки ученици, които впоследствие станаха едни от най-добрите дейци на ВМОРО. Особено голяма роля в това отношение изигра ученическият социалистически кръжок в одринската гимназия „Д-р Петър Берон“, основан от Петър Стоев през 1896 г. Само през първата година от своето съществуване той обхвана над 30 от най-добрите ученици на гимназията,⁴ които жаждели приемаха марксическата книжнина.

„Спомням си — пише Ангел Томов⁵ — как ние, учениците от кръжока при ученическия пансион в Одрин, ставахме сутрин към 4 часа, отивахме на тавана и скрити зад големите дървени сандъци, със запа-

³ Пак там.

⁴ И. В. П. Орманджиев, „Принес“, кн. V, с. 25 от ръкописа, намиращ се в Трак. науч. институт, спомени на Георги Василев.

⁵ Ангел Томов — социалист, редактор на в. „Одрински глас“ — 1897—1898 г.; участник в изграждането на народната федеративна партия след Хуриета и в създаването на социалистическата федерация в Солун, един от нейните ръководители и редактор на нейния орган в. „Народна воля“, излизаш в Солун след 1908 г.

лени свещи пред всекиго четяхме любимите ни книги. В куфарите на по-заможните ученици се намираха всички новоизлезли книги от издателството на Георгиев — Варна, и Георги Бакалов — София. Със зна-нието на нашите надзиратели ние получавахме и списанието „Ново време“. Това бяха годините 1897—1900.“⁶

А Димитър Груев, друг участник в този кръжок по това време, пише: „Доставяхме си по разни пътища съчиненията на Чернишевски, Карл Кауцки, Плеханов и др., абонирахме се за списание „Ново време“, издавано от Димитър Благоев; доставихме си „Под Итото“ от Иван Вазов и песните на Христо Ботев и започнахме не да четем, а да гълтаме тая прогресивно-революционна литература и да изнасяме помежду си реферати по прочетените книги.“⁷

Кръжокът стана огнище за марксическа просвета и разсадник за пропагандисти на социализма в Тракия.

За дейността на този социалистически ученически кръжок управляващият одринската митрополия архимандрит Софоний в повери-телния си доклад под № 1328 от 28 юни 1900 г. до екзарха пише: „Колкото брошури съществуват по тая убийствена утопия (социа-лизма), са доставени от учениците в пансиона, а чрез тях се пръскат и между населението на епархията: Мустафа паша (Свиленград); Ло-зенград и пр. Учениците не се кръстят в църква и не зачитат духовни-те лица... Българският дипломатически агент в Одрин Петър М. Ма-геев се оплаква, че не бил поздравяван от българските ученици... В черквата не се държали пристойно... Възпитаниците на гимназията проповядват безбожие и в родните си места: Димитър Катерински, свършил V клас — в Мустафа паша, Иван Петков, свършил VI клас — в село Дуганхисар, Дедеагачко, Константин Христов, свършил V клас — в Дедеагачкия Дервент и Димитър Груев, свършил VII клас — в Лозенград.“⁸

А за ръководителя на пансиона при гимназията в доклада се казва: „Петър Васков, главен разпространител на безбожието и со-циализма, е изключен за безбожие от Видинската гимназия. Той и неделните училища зарази със социализъм.“⁹

Влиянието на социалистическите иден върху революционното движение в поробените земи проникваше и непосредствено чрез парт-ийните органи. В сп. „Ново време“ партията поместваше специални статии, в които изразяваше своето становище по революционното дви-жение в Тракия и Македония. Така напр. в кн. 8 от 1899 г. е публи-кувана статия, в която са развити обстойно партийните схваща-ния относно целите и методите на борба на ВМОРО и отношенията, което трябва да има тя спрямо правителството, Екзархията и др. Та-зи статия оказа на времето огромно въздействие върху всички дейци на Вътрешната организация.

⁶ Дим. Груев, Из миналото на Лозенград, с. 132, архив на Трак. научен институт — София.

⁷ Цитатите са взети от статията на Михаил Балджиев — Петър Васков, с. 35, архив на Трак. научен и-т — София.

⁸ Пак там.

Голямо влияние върху революционното движение упражняващо БРСДП и чрез решенията и резолюциите, които тя вземаше на своите конгреси и съвещания по македонския и тракийския въпрос, както и с разните декларации, възвания и парламентарни речи, в които се изразяваше нейното становище към борещото се население в Турция. С това тя се стремеше да подпомага морално-политически национално-революционното движение и да го насочва по правилния път.

Но освен това БРСДП оказаваше голямо въздействие и помош на революционното движение в Тракия и Македония и чрез прякото участие на хора от нейните редове или минали през нейните кръжици и получили добра за времето си марксическа подготовка.

Особено ценна помощ оказваше БРСДП на национално-революционното движение в Македония и Одринско чрез специално създадения от нея Македонски революционен социалдемократически съюз, който беше част от партията на тесните социалисти начело с Димитър Благоев и който действуваше под нейно ръководство. Чрез този съюз партията искаше да внася в национално-революционното движение идеите на революционния марксизъм⁹ и да създава социалистически подгответени дейци за това движение. Голямата част от дейците и ръководителите на национално-революционното движение бяха оформени социалисти, а други — под влиянието на социалистическите идеи. Гоце Делчев, безспорният ръководител на ВМОРО, беше изключен от последния курс на военното училище като социалист. Освен него със социалистически идеи в Македония бяха Димо Хаджидимов, Яне Сандански, Никола Каrev и много други. Социалисти бяха и редица ръководни дейци на Вътрешната революционна организация в Тракия, като Лазар Маджаров — лозенградски войвода и член на главното боево тяло през време на въстанието, убит през 1907 г. от турската войска, Петко Напетов — активен деец на революционната организация, а по-късно секретар на ЦК на БКП в България, убит от фашистите през 1933 г., Петър Васков — ръководител на Одринския окръжен революционен комитет, убит от турските потери край Дедеагач през 1907 г., Бойко Чавдаров — главен войвода в Западна Тракия, убит от турските жандарми през 1908 г., Пано Ангелов — войвода на пропагандна чета в Малкотърновско, убит през 1903 г. в сражение с турските войски в село Сърмашик, Петър Стоев — ръководител на революционната организация в Свиленградско, загинал в Паяскале като заточеник, Асен Хадживасилев — нелегален деец в Малкотърновско, по-късно ръководител на Самоковската комуна, Димитър Катерински — председател на околийския комитет на ВМОРО в Свиленград през 1902—1903 г., Александър Попов — секретар на околийския комитет в Свиленград, Лефтер Мечев — член на околийския комитет в Малко Търново, и още редица други дейци. С демократични и прогресивни разбириания бяха Михаил Герджиков — главният ръководител на Преображенското въстание, Лазар Димитров — председател на

⁹ Д. Къосев, Цит. съч., с. 153.

Одринския революционен комитет преди Преображенското въстание, Петър Андреев — секретар на Одринския революционен комитет, и др. Освен споменатите ръководни дейци в национално-революционното движение в Тракия и Македония участвуваха още десетки и десетки убедени социалисти, които заедно с организаторската работа за подготовката на въстанието разнасяха и идеите на социализма и учеха поробеното население как да се устрои след освобождението от турското робство, а с това придаваха на борбата подчертано демократичен и прогресивен характер. Всички те били против шовинизма и националните разпри, за братска дружба и солидарност на всички поробени народи и внасяха в поробеното население друго съзнание.

В своята пропагандна и организаторска дейност между поробеното население те си служеха с национално-революционна и социалистическа литература, разнасяха я между народа и сееха идеите на социализма. В това отношение интересен документ представлява некрологът, издаден от габровските работници по случай героичната смърт на Иван Стойков Алексиев, секретар-пропагандатор в четата на лозенградския войвода Лазар Маджаров. В този некролог се казва: „Революционната дейност на Стойков е забележителна и по друго. При заминаването си той занесе достатъчно количество книги, които разпръсна между селяните.“

При краткото си завръщане в Габрово, къде септември м. г., за да му заздравее раната, която получи в една агитационна обиколка, той също занесе около 500 екземпляра книги. Но освен с идеалите на тракийския роб Иван живееше и с идеалите на цялото човечество и с младежки възторг той съумяваше да съедини думите с делата.

Габровските организирани работници и ученици, между които работеше, не ще забравят никога своя предан другар за работническо-освобождение.“

От този документ съвсем ясно се вижда с каква идейна закалка бяха дейците на революционната организация, каква литература имаха в помощ при ежедневната агитационна дейност. Така под влиянието на революционните идеи на социалистическото движение в България ръководителите и дейците на революционната организация дадоха определено демократичен и прогресивен характер на цялото национално движение в Тракия и Македония. Освен това обективно нещата така се бяха сложили, че борбата за национално освобождение носеше и премахването на социалния гнет. Отхвърляйки националното робство на господствуващата турска феодално-чифликчийска класа, отхвърляше се и феодалният гнет. Така че борбата за национално освобождение се сливаше и с острата класова борба между феодали-чифликчии и селяни.

Дейците на ВМОРО мечтаеха, освобождавайки се от турското национално и феодално робство, да изградят един социално справедлив свят, без потиски и потиснати, свят на социална справедливост, братство и равенство. Не случайно през време на въстанието в Македония ее създаде Крушовската република начело с един от изтъкнатите социалисти Никола Карев, а в Тракия от освободените територии ре-

воловиониерите създават особена република, така наречената Страндженска комуна,¹⁰ в която са обявили за общи имотите, земите, добитъка и храните. За нейната уредба Христо Силянов казва: „Младежите се упражняваха на пушка и се каляваха за активна борба, а безоръжните селяни наглеждаха нивите и добитъка, които нямаха вече частни стопани, а принадлежаха на цялото село и на организацията. Всеки ден се жънеха узрелите ниви не непременно от собствениците, без да се гледа кому принадлежат. Приготвената храна се носеше в складовете, като се отделяше от нея известна част за нуждаещите се селяни и за четниците. Сиромасите, а такива бяха повечето, не губеха, разбира се, нищо от това. Наопаки, те се чувствуваха по-добре, много по-добре, отколкото преди, когато и късчето им земя, и малкото им добитък можеха да бъдат отнети от лихварите в Ахтопол и Ениада...“¹¹

Биждал съм в Македония райони, по-добре подгответи от Малкотърновския, за пръв път обаче сега виждах комуна. Да, в навечерието на въстанието Малкотърновският район представлява истинска комуна...“¹¹

Независимо от някои утопични и нереални за тогавашните условия задачи и форми на устройство, които възприеха двете републики, те ярко сочеха новите тенденции на борбата на народните маси и влиянието, което оказваха социалистическите идеи върху националноосвободителното движение в Тракия и Македония.

2. НАМЕСАТА НА ВЪРХОВИЗМА ВЪВ ВЪТРЕШНОТО РЕВОЛЮЦИОННО ДВИЖЕНИЕ В ТРАКИЯ

Поставена на здрави принципни основи след Солунския конгрес, състоял се през 1896 г., Вътрешната революционна организация бързо започва да расте и укрепва. Широките народни маси все повече усвояват нейните основни принципи и революционна идеология. Поробеното население бързо се обединява около нея. Организацията израства като безспорен ръководител на потиснатите в Тракия и Македония, в борбата им срещу тежкото национално и социално робство. А това смушавало съседните балкански държави, както и западните империи. Големите европейски държави, и особено Австро-Унгария, не скриват своите претенции за тези земи. Балканските държави също. „След своето освобождение, пише Димо Хаджибимов, по-рано или по-късно всяка от съседните държави устреми погледите си към нашата татковина. На всяка от тях се искаше да увеличи териториите си за наша сметка.“¹² Гръцката буржоазна върхушка бленуваше за „Велика Елада“ и се готвеше да освобождава на север своите българофоны гърци, сръбската ратуваше за „силна, славна, съединена Сърбия“ и се насочва да освобождава своите „южни сърби“ из Македония, а българска-

¹⁰ Христо Силянов, Спомен от Странджа, с. 46—47—48.

¹¹ Христо Силянов, Спомени от Странджа, с. 47—48.

¹² Димо Х. Димов, Революционен лист, бр. 7, 1904 г.

та — за велика, „целокупна България“. Преследвайки своите империалистически цели, управляващите буржоазни клики от съседните балкански държави започват открито да се месят във вътрешните работи на Македония и Одринско. Те се стремят по различни начини да спечелят населението на своя страна. Започват бясна шовинистична пропаганда сред поробените националности. И най-после опитват се да използват и революционното движение за своята националистическа, великошовинистическа кауза. А след като не успяват да подчинят революционната организация и да я използват за своите завоевателни намерения, започват открита борба с нея, защото „Вътрешната организация със своя девиз „Македония и Одринско за македонците и одринчаните“¹³, със своето влияние, със своите революционни идеи, „идеше да стане много по-непреодолима пречка, отколкото турското владичество“¹⁴. И те се опитват да премахнат тази пречка.

Така започнала борбата между Вътрешната революционна организация и управляващите буржоазни клики на блъканските държави, борба жестока, кървава и непримирима, както всяка класова борба. По такъв начин безимотните и малоимотните селяни и градската беднота под ръководството на революционната организация трябвало да водят борба не само срещу феодалната турска власт, но и срещу пристъпите на империалистическата буржоазия от балканските страни.

Особено активна дейност в това отношение развили върхушката на българската реакционна буржоазия и царският дворец. За своите завоевателни цели те започнали да използват емигрантските дружества в България и Върховния комитет, които много често ставали една прикрита креатура на правителствената политика и оръдие на Фердинанд за вмешателство във вътрешните работи на Турция.

Още в първите месеци на своето съществуване, през 1895 г., Върховният комитет по внушение на двореца изпратил в Тракия и Македония свои чети.¹⁵ С това Фердинанд и българското правителство искали да упражнят натиск върху султана, за да получат нови придобивки за правителството и екзархията, но турското правителство упорствувало и не се съгласявало да направи исканите отстъпки. Тогава „последвало така нареченото Мелнишко „въстание“. Но тъкмо в този момент, когато движението в Мелнишко било в най-големия си разгар, границата между България и Турция била затворена. „Въстаниците“ останали вътре в Македония. Не могло да им се изпрати нито оръжие, нито други припаси от България. Скоро тайната на тази безчестна игра била разкрита: българското правителство на Стоилов изтръгнало нужното му обещание от султана да даде берати за нови владици в Македония и други някои отстъпки, то успяло също така да добие признаването на княжеската корона на Фердинанд от руското правителство. Поради това движението в Мелнишко, след като

¹³ Димо Х. Димов, „Революционен лист“, бр. 7, 1904 г.

¹⁴ Так там.

¹⁵ В Македония четите на Сарафов, а в Одринско четата на кап. Гаруфалов.

постигнало поставената от българското правителство цел, било задушено от Фердинандовата власт в България.“¹⁶

Във връзка с това движение големият македоно-одрински деец Димо Хаджидимов пише: „Всеки знае, че от това изкуствено и предизвикано отвън четническо движение, което костува живота на толкова искрени и идеални борци, което стана причина да се изпратят със стотина хора на заточение и да се разорят цели села, се възползва цар Фердинанд, който го беше внушил и който го поддържаше. Кръвта на борците, тежките страдания и сълзите на толкова хиляди семейства му послужиха като мост, за да се доближи до султанакръвник и да добие неговото августейшо благоволение.“¹⁷ И всеки път, когато Фердинанд иска да упражни някакъв натиск над Турция, за да получи нови облаги, винаги Върховният комитет активизира дейността си с четнически набези във вътрешността на Македония и Тракия. Затова ръководителите на Върховния комитет в повечето случаи се избират из средите, близки на двореца, като ген. Николаев, Борис Сарафов и др.

В края на март 1901 г., когато Борис Сарафов станал вече неудобен поради своята авантюристична политика, той бил арестуван от Фердинандовото правителство и сменен от ръководство на Върховният комитет. За няколко месеца начело на Върховният комитет бил поставен Стоян Михайловски, но още същата година в началото на август и той бил сменен.

„Тогава са яви комитет на ген. Цончев, който прибегна към всички средства, за да съсице организацията.“¹⁸ Върховният комитет, оглавяван от ген. Цончев, съвсем не скрива вече, че служи на двореца. Напротив, неговите хора и неговите чети, изпращани вътре в Турция, открито агитират от името на царя.

Те заявяват, че Вътрешната организация била пречка царят да освободи поробените земи, и увещавали населението да се откаже от нея, а нейните дейци да предава на турската власт.

Борбата срещу Вътрешната организация хората на Цончевисткия върховен комитет считали за патриотична добродетел и свое задължение. „Ръководството на тия свои действия Върховният комитет довери на най-развалени и отвратителни хора... като Дончо Златков, Стефо, Халъо, на осъденни на смърт като Алексо Поройлията и др. Цончев ги произведе във войводи, въоръжи им чети и ги изпрати във вътрешността... Чрез заплахи, побои и убийства те изтрягваха и подписи от кметове и общинари, че признават Върховния комитет.“¹⁹

Подобно на тях в Тракия действували върховистките войводи Георги Тенев, Вълчо Антонов, Христо Арнаудов, Танъ Николов, Ка-

¹⁶ Д. Къосев, Цит. съч., с. 194.

¹⁷ Авиценус (Димо х. Димов), „Две течения“, „Революционен лист“, бр. 8 от 27. I. 1905 г.

¹⁸ Авиценус (Димо х. Димов), „Две течения“, „Революционен лист“, бр. 8 от 27. I. 1905 г.

¹⁹ Авиценус (Димо х. Димов), „Две течения“, „Революционен лист“, бр. 8, 1905 г.

рабелята и др. В борбата си срещу Вътрешната организация те не подбирили средства. За тях всичко било позволено, като се почне от заплахите и побоищата, та чак до убийствата. А много често прибегвали и към обикновени бандитски действия и обири, които предизвиквали турската власт към репресии над местното население. В резултат на тяхната пакостна дейност цели райони в Тракия били разстроени задълго, а някои въобще не могли да се възстановят. Особено тежко пострадало от върховистките безумия революционното движение в Западна Тракия. До 1912 г. тя била аrena на кървави борби, наложени от върховизма. На тези борби станали жертва немалко прекрасни дейци на Вътрешната организация, като Атанас Шапарданов и Дечо Стоев — ръководители на революционното движение в Смолянско, Петър Васков, председател на окръжния комитет, Лазар Маджаров — войвода в Лозенградския район, Георги Гешанов — войвода, Бойко Чавдаров — войвода в Западна Тракия, Георги Вълков — ръководител на Дедеагачкия район и десетки други низови работници.

Със своите авантюри и престъпления върховистите създавали по цяла Тракия редица афери, в резултат на които турската власт прибягвала до арести, изтезания и бесилки. Стотици дейци на Вътрешната организация от Тракия напълнили затворите и още толкова били принудени да напуснат бащиния си дом, да преминат в нелегалност или да емигрират.

Особено показателни в това отношение били аферите, предизвикани от върховистите при залавянето на гръцкия лекар Константин Керемидчиоглу от Лозенград, при убийството на Атанас Шапарданов и Дечо Стоев в Устово, при отвлечането на Нури бей край Одрин, при нападението на хаджи Нурия в Смолянско и други подобни.

В края на юни 1900 г., три месеца след обиколката на Гоце Делчев из Одринско, Върховният комитет начело със Сарафов без знанието и съгласието на Вътрешната организация изпратил в Тракия една чета под ръководството на Георги Тенев със „специална задача“. Както се изяснило по-после от самата чета, тази „специална задача“ била да се отвлече някакъв богат бей от Родосто и да се вземе головъм откуп за него. Четата била организирана и подгответа в Пловдив от върховисткия представител Павел Генадиев. Снабдена с фалшиви документи, тя се явила в Бунархисарския революционен район като чета на Вътрешната организация и поискала да ѝ се окаже съдействие, за да пристигне в Родосто. Нещо повече — препоръчителното писмо, както твърди ръководителят на Бунархисарския революционен район Христо Настев,²⁰ с което идвала четата, било подписано с псевдонима на Гърчо Петров. Тази фалшификация била извършена, за да се заблудят дейците на Вътрешната организация и четата да прикрие своите тъмни замисли. Ръководителят на Бунархисарския район препратил четата с куриер към Родосто, където тя стояла 3 дни и като не могла да изпълни задачата си, върнала се в Бунархисарско и оттам

²⁰ И. В. Орманджиев, „Приноси“, книга II, с. 55, издание на Трак. върховен комитет, 1929 г., спомени на Хр. Настев.

по нейно искане Христо Настев я препратил в Лозенградски район. По това време Лозенградският район развивал широка агитационна и организационна дейност, затова самочувствието на населението и революционният дух били извънредно повишени. Всичко вървяло добре до този момент. Авторитетът на организацията бил огромен. Лозенградският околовски комитет бързо обхващал цялото население в околията и започвал постепенното му въоръжаване.²¹ Обаче „той наш план на действие бе осуетен от случайно явилата се в района ни чета на Георги Тенев, която създаде Керемидчиоглувата афера“²². За идването на такава чета в района околовският комитет в Лозенград не бил известен нито от окръжния комитет, нито от задграничното представителство. Само ръководителят на Бунархисарския район — Христо Настев, с една обикновена бележка съобщава, че в района му се е появила чета, изпратена от България, и че щяла да иде в Лозенградския район, за да ги научи как да водят нелегална борба. Дотогава указания за работа с чети в района не са били давани от никъде. Това усъмнило ръководителите на околовския комитет и те решили да върнат четата, като я отправят към село Раклица²³ и оттам за България. През това време обаче тя хванала гръцкия лекар Константил Керемидчиоглу²⁴ от Лозенград и го задържала като заложник за откуп. „Четата оправдаваше деянията си с дадените ѝ отгоре инструкции непременно да извърши нещо и се снабди със средства.“²⁵ За освобождението на Керемидчиоглу върховистката чета поискала от близките му 4000 турски лири, но след пазаръци получила 800 и си заминала. Обаче „цялата турска полиция и жандармерия се дигнала на крак. Пътищата около Лозенград бяха заети.“²⁶ Започнали поголовни арести, разследвания и разкрития. „Научихме, че арестуваните били разследвани nozzle от 2 часа по турски до зори и че минувачите по това време край конака чували сърцераздирателни писъци.“²⁷ Подложени на нечовешки изтезания, мнозина от членовете на организацията не могли да издържат и разкрили съществуването на революционната организация и идването на чета от България. Разкрита била почти цялата революционна мрежа в Лозенградския и Бунархисарския район. Затворите и участъците били препълнени с арестувани и измъчени хора. Военният съд в Одрин работел непрекъснато. За турските власти се откри възможност да арестуват колкото се може повече хора с двойна цел — първо, за да смажат революционното движение в този край и, второ, за да получат повече рушвет, когато освобождават невинните.

Турска администрация обрала населението и разстроила рево-

²¹ И. в. Орманджиев, „Принос“, кн. IV, с. 27, спомени на Димитър Груев.

²² Пак там.

²³ Пак там, с. 28.

²⁴ Пак там, с. 29.

²⁵ Пак там.

²⁶ Пак там.

²⁷ Пак там, с. 30.

люционната организация в Лозенградския и Бунархисарския район. „Нека добре да се запомни, пише Христо Настев, че срещу тези (800) лири, които се донесоха в България, разори се цялата организация в един край, из който можеше да се съберат и изпратят, ако беше нужно, не 800, а 10 000 лири. За 800 лири се хвърлиха безщадно в затворите всички по-видни и събудени българи, някои от които са вече покойници от нанесените им побоища. Българското население се лиши от своите интелигентни и ръководни сили, повечето от които бяха осъдени и изпратени в Паяс кале, Синап и Акия-калеси, а други оставиха мило и драго и избягаха в България, за да не се върнат дълго време.“²⁸ По-голямата част от арестуваните след жестоки и гежки изпитания и срещу голям подкуп били освободени като невинни, а осъдените — изпратени в затворите и на заточение в Мала Азия. „Осъдените от моя район — казва Хр. Настев — по местоназначение се разпределят на три: 1) в Паяс кале, Адански вилает — Д. Спиров, учител в Бунархисар, Тодор Георгиев, учител в Курудере, Анести Т. Кючуков от Бунархисар, Дико Стоев от Курудере и Петър Сармашиклиев от същото село; 2) в Синап — Станко Т. Шопов от Сатъкъй, учител в Бунархисар, Калуд Тодоров от Бунархисар, Костадин кехая Николов от Курудере и Димитър Мандаджиев от Бунархисар и 3) в Акия-калеси — К. Боруджиев, Димитър Каиков, Никола и Атанас Велко Кехайови, Стоян Казаков, Велко и Георги Кадивълкови, Н. Илиев (Шишкото), Панайот Георгиев, Георги Марийов, Костадин Калудов и син му Тодор, всички от Бунархисар, Жельо Стамадоглу от Курудере и кехаята на това село Атанас Петков.“²⁹

В същите крепости били заточени и всички осъдени от Лозенградския район.

Общо от Бунархисарски и Лозенградски район били осъдени и пратени на заточение в Мала Азия над 41 души, а повече от 70 били принудени да емигрират или минат в нелегалност. Мнозина от пратените на заточение намерили смъртта си в Анадолските крепости.³⁰ „Така рухна революционното движение в Бунархисарско през 1900 година“³¹, а също и в Лозенградско.

Но още незаздравели раните на изтезаваните при следствието по Керемидчиоглуватата афера, още непресьхнали сълзите на техните близки — майки, жени и деца, и Върховният комитет извършил нови „подвизи“ в Тракия и нанесъл нов удар на революционното движение. През февруари 1901 г. друга чета, организирана и предвождана от пунктовия началник в Чепеларе — Вълчо Антонов, навлязла в Родопите, за да укрепи върховизма там. Четата се появила в землището на село Ъстово и извършила убийството на двама от най-изтъкнатите ръководители на оклийския комитет — Атанас Шапарданов и Дечо Стоев, заради това, че не искали да се подчиняват на Върховния ко-

²⁸ И.в. Орманджиев, „Приноси“, кн. II, с. 58—59, Спомени на Хр. Настев.

²⁹ И.в. Орманджиев, „Приноси“, кн. II, с. 61, Спомени на Христо Настев.

³⁰ Пак там.

митет и събранныте пари от района за оръжие не внесли на Върховния комитет, а в касата на Вътрешната организация.³¹

Антонов и неговите вдъхновители — Борис Сарафов и Павел Генадиев, целели с това убийство да предизвикат страх и подчинение между дейците на революционното движение и по този начин да наложат авторитета и ръководството на Върховния комитет. И те успели. Движението в този край за дълго време попаднало под тяхна власт посредством Чепеларския върховистки пункт.³² И започнали „подвизите“ на върховизма и в този край. Заредили се нападението върху Салих паша от с. Смилян, Пашмаклийско, нападението на Юсеин Маджирия от Януздере (с. Елховец), убийството на Ив. Чичовски от Чепеларе, убийството на Сели Мехмед от Сойчук и др. „Най-тежкият удар понесе организацията обаче през време на аферата, причинена от покушението върху посиненика на Сиврия — хаджи Нурия, която афера, така да се рече, обезглави организацията, разстрои селските комитети, предизвика смут в редовете, сломи духа у хората.“³³

Нападението било извършено от Чепеларската чета на 24 май 1901 г. под ръководството на Марин Чолаков, за да бъде заловен и обран Салих паша. В засадата обаче попаднал неговият осиновен син Хаджи Нурия.³⁴ Акцията излязла неуспешна, но тя предизвикала погром над българското население от Ахъчелебийския (Смолянския) край.

„С голямата афера, казва Христо Караманджуков, по случай нападението на хаджи Нурия, настъпи погром в района.“³⁵ Това нападение разтревожило турската власт. Тя взела енергични мерки, за да издири нападателите и техните помощници. За властта това било един прекрасен повод да се разправи с революционното движение в Родопския край...; и почна след това дебненето и залавянето на местни българи от селата до степен и количество, че Пашмаклийският затвор, който не бе тесен, както и каушът (участъкът), дето спят стражарите, бяха препълнени със затворници. Настигли грозно положение. Никой не знаеше какво ще става с него в затвора, а не бяха сигури и ония, останали вън от затвора.“³⁶ Започнало безжалостното турско следствие. Властта изтръгвала показания и от (такива) хора, които въобще не знаели нищо. „Всички арестувани прекараха непоносим жесток режим в Пашмаклийския затвор. Всяка нощ бяха извеждани за разследване и бити по краката с шомпали, забивали борана в ноктите и после я подпалвали, за да им изгарят пръстите, поставяли им торби с пясък на корема и др. само и само да се изтръгнат желаните за властта показания.“³⁷ На неописуеми мъки и страдания били подла-

³¹ Материали за историята на македонското освободително движение, кн. IX, с. 35—36, спомени на М. Герджиков.

³² Чепеларският пункт бил създаден от Върховния комитет през септември 1899 г.

³³ Хр. Караманджуков, Западнотракийските българи, кн. I, с. 66.

³⁴ Пак там, с. 120.

³⁵ Пак там, с. 124—125.

³⁶ Хр. Караманджуков, Западнотракийските българи, кн. I, с. 127.

³⁷ Пак там, с. 128.

гани арестуваните. Мнозина от тях получили нервно разстройство и дълго след туй не могли да се възстановят.³⁸

Във връзка с тази афера военният съд в Одрин осъдила над 40 души на най-различни наказания. Като се почне от 3 години, та чак до 101 години. Повечето от подсъдимите били осъдени по на 15 години затвор. Страданията на арестуваните не свършили и след осъждането им. В одринските зандаи те били набълскани в малки, влажни и мрачни килии. Някои от затворниците вследствие изтезанията и лошите затворнически условия памерили смъртта си там, а които останали живи, били с разбито здраве и негодни за работа. „Всички тия мъченици излязоха от затвора с покрусено здраве, поради което повечето от тях и преждевременно починаха.“³⁹

Но всички тези страдания и жертви не стреснали върховистките авантюристи. Още нестихнал шумът от аферата по нападението на Хаджи Нурия, Чепеларският пункт подготвил нови нападения, „та да се набавят пари и се повдигне духът на населението. Обаче и те излязоха несполучливи.“⁴⁰ На 31 юли 1901 г. върховистката чета от Чепеларе нападнала къщата на хаджи Салих в Райково, но последният се укрепил вътре здраво, започнал да стреля и не допуснал никого до къщата си. След тази несполучлива акция на върховистите още същата година през септември било подгответо друго голямо нападение срещу Юсеин паша — Маджирия в село Януздере (дн. Елховец). „Целта на нападението бе да се залови Маджирия, да се унищожи конакът му и да се задигнат парите му.“⁴¹ За тази акция на върховизма Хр. Караманджуков казва: „Стъкми се една многобройна чета, състояща се от 40 души и повече, добре екипирана с всички необходими оръжейни припаси и с провизии, начело на която чета за по-голяма сигурност застана сам Константин Антонов.“⁴² Четата на влязла в Турция и в определената нощ нападнала конака на Юсеин паша — Маджирия. „Завързала се престрелка, употребили се бомби и динамит, но Маджирия не допуснал да влязат нападателите вътре. Събудило се селото и била организирана помощ на нападнатия. Нападателите били отблъснати.“⁴³ Неуспешно завършила и тази авантюра. Но агентите на върховизма не се отчайвали. Все по същото време, когато ставали тези бандитски нападения из Ахъчелебийско, представителят на върховния комитет в Пловдив — Павел Генадиев, организирал и други акции от този род. В началото на юли 1901 г. от Пловдив той изпратил друга чета, вече с направление към Одрин, но със същата цел без знанието и съгласието на окръжния комитет. На 4 юли 1901 г. четата заловила край Одрин младия 16-годишен Нури бей в чифлика на баща му — Дертели Мустафа бей, и го отвлекли за вземане откуп. На 5 юли обаче (вместо да получи големия откуп)

³⁸ Хр. Караманджуков, Западнотракийските българи, кн. I, с. 128.

³⁹ Пак там, с. 131.

⁴⁰ Пак там, с. 135.

⁴¹ Пак там, с. 137.

⁴² Пак там.

⁴³ Пак там, с. 138.

четата била обкръжена от турска войска край село Киречли (дн. Варник, Свиленградско) в местността „Камъпите“. Завързало се ожесточено сражение, в което паднали убити младият Нури бей и шестима четници, а войводата им Слави Мерджанов и трима четници — Христо Хаджилиев, Бедрос Семерджиян и Оник Торосян, били хванати живи, заведени в Одрин и осъдени от военния съд на смърт. На 27 ноември същата година те били обесени на различни места в Одрин.⁴⁴

Така печално завършила и тази акция. Цялата дейност на върховизма обаче донесла един резултат — непоносими страдания за местното население и тежки поражения за революционното движение в Тракия.

Но това не смущавало царските оръдия. Те следвали неотклонно своя план — да овладеят революционното движение в Одринско и да го използват за тайните цели на двореца.

3. ПЛОВДИВСКИЯТ КОНГРЕС

През 1901 г. почти цяла Западна Тракия била вече под властта на върховизма, освен това той започвал да прониква и в другите райони. Появили се раздори и между дейците в Източна Тракия.⁴⁵ Върховистите и тук пускали своите отровни пипала, „Техни агенти, казва войводата Яни Попов, бяха капитан Бозуков, Лазо, Георги Тенев, Иван Тодоров и още други агентчета, които получаваха добра месечинка (месечна заплата, б. н.) и с коне се движеха покрай границата.“⁴⁶ Някои от местните деятели, като Георги Кондолов, Тодор Шишманов, Стамо Грудов (началник на организационния пункт в Аланкайряк) и др., също започнали да клонят към върховизма⁴⁷ и да гърсят представителите на Върховния комитет.

Единството на организацията и в Източна Тракия било поставено на сериозни изпитания. Виждайки това положение, окръжният комитет в Одрин взел сериозни мерки да пресече по-нататъшното вмешателство на върховизма в Тракия.

За целта през 1901 г. той натоварил Лазар Маджаров да заварди границата откъм България и да не допусне повече навлизането на върховистки чети в територията на Вътрешната революционна организация⁴⁸ в Източна Тракия.

Познавайки добре същината на върховизма, Лазар Маджаров привлякъл за сътрудници в тази борба хора, които стоят на здрави и ясни идеини позиции, предимно из прогресивните среди, тъй като

⁴⁴ Преображенското въстание, сб., изд. на Националния съвет на ОФ, 1955, с. 37, документи № 34, 35, 36 и 43.

⁴⁵ И. В. Орманайджиеv, „Георги Кондолов“, 1926, с. 38.

⁴⁶ Нензладени спомени на Яни Попов — войвода в Лозенградския революционен район. Спомените се съхраняват у брат му Димитър Попников.

⁴⁷ Димитър Груев, „Из миналото на Лозенград“, с. 231, от ръкописа, който се намира в Тракийския научен институт; НБКМ, БИА, ф. 476, писмо на Георги Кондолов от 27. X. 1901 г. до Антон Бозуков.

⁴⁸ Пак там, с. 224—225.

много от вътрешните дейци, иначе смели и честни борци срещу турското робство, за тази борба се оказали неподходящи и негодни. Едни попаднали под влиянието на върховизма, а други не били още напълно относно неговата пакостна роля и проявявали колебание и пасивност в тази борба. Така например Димо Янков, като председател по онова време на околовския комитет в Малко Търново, въпреки изричното нареаждане на окръжния комитет не оказвал съдействие на изпратените от Лазар Маджаров в Малкотърновския район нелегални дейци Петко Напетов, Коста Нунков и Асен Хадживасилев да активизират революционното движение и да организират борбата срещу върховизма. Нещо повече, дори пречел при изпълнението на възложените задачи от окръжния комитет.⁴⁹ Поради това те се видели принудени да го изолират от водената нелегална дейност в района.⁵⁰

Георги Минков, който по това време бил член на ВМОК, не одобрявал това решение на окръжния комитет и също не оказвал никакво съдействие, напротив, обиждал и нападал Лазар Димитров — председател на окръжния комитет, и неговия „любимец“ Лазар Маджаров, когото наричал „дембелин“ — спящ човек, и с други обидни думи.⁵¹ Георги Кондолов се обърнал със специално писмо към върховисткия представител капитан Антон Бозуков, с което го питал дали ВМОК ще го счита „благонадежден работник и за в бъдеще или не“. А по отношение на Лазар Маджаров и неговите другари — Петко Напетов, Асен Хадживасилев, Коста Нунков, Йордан Попйорданов (Орцето), Петър Манджуков, които се засели с борбата срещу върховизма в Източна Тракия, в това писмо Георги Кондолов пише: „Една експедиция от анархисти и социалисти заминали да проповядват против нас, като казвали, че щели да наредят, ако ние минем, да ни преследват и убиват вътрешните.“⁵²

Това положение на дезорганизация още повече усложнявало и затруднявало борбата с върховизма в Източна Тракия и предизвиквало раздори, които особено много се засилили през зимата на 1901/1902 г.⁵³

За организиране борбата с върховизма в Западна Тракия окръжният комитет изпратил през 1901 г. един от своите активни членове — Георги Василев от Свиленград (социалист по това време)⁵⁴, със специално поръчение да издири и мобилизира всички верни хора на Вътрешната организация и с тяхна помощ да си възвърне отнетите от върховизма райони.

Във връзка с поставената му задача Георги Василев се установил

⁴⁹ НБКМ, БИА, ф. 24, III, 2, Изложение на Петко Напетов до ООРК от 13. IV. 1903 г.

⁵⁰ Пак там.

⁵¹ НБКМ, БИА, ф. 309, писмо на Георги Минков от 30 юли 1901 г. до Янаки Гочев и Д. Груев, „Из миналото на Лозенград“, с. 225, от ръкописа.

⁵² И. В. Орманджиев, „Приноси“, кн. I, с. 105.

⁵³ И. В. Орманджиев, „Приноси“, кн. I, „Георги Кондолов“, с. 38.

⁵⁴ Георги Василев впоследствие изменил на своите социалистически убеждения и станал един от най-върлите националисти и противник на комунизма.

като учител в Дедеагач и оттам започнал постепенно да възстановява комитетите на Вътрешната организация в Западна Тракия. Константин Антонов, чувствуващи, че организацията в тия райони се изпълзва от неговата власт, през ноември 1901 г. изпратил един от своите сътрудници — Христо Караманджуков, при Георги Василев в Дедеагач да води преговори за споразумение. За да потърси това разбирателство, Антонов бил подтикнат и от друга причина — станалата промяна в ръководството на Върховния комитет.

Вълчо Антонов бил голям привърженик на Борис Сарафов и в близки връзки с Георги Минков — активен член от Сарафовия върховен комитет.⁵⁵ А през пролетта на 1901 г. Борис Сарафов бил сменил от председателството на ВМОК. Георги Минков се обявил решително срещу неговия заместник ген. Иван Цончев.⁵⁶ На тази основа Минков се сближил с Гоце Делчев и застанал на позиции, близки до тия на Вътрешната организация. От друга страна, мнозина от близките сътрудници на Борис Сарафов, като Тома Давидков, Владислав Ковачев и други, към края на 1901 г. започнали преговори с представителите на Вътрешната организация,⁵⁷ което се вижда от кореспонденцията на Владислав Ковачев до Георги Минков. В едно писмо от 2 март 1902 г. на бившия секретар на Сарафовия върховен комитет — Владислав Ковачев, до Георги Минков се казва: „Тия дни ще имаме с тях (представителите на ВМОРО) среща, за да се разберем окончателно по всички въпроси, отнасящи се до тухашната и Вътрешната организация.“⁵⁸ В писмото си от 24 март (в навечерието на Пловдивския конгрес) Владислав Ковачев пише: „Бай Минков,

Бързам да ти известя, че с Делчев, който е вече тук, Гърчо, Стефанов и пр. сме на път за окончателно разбиране. Днес с Давид-ката имахме обстоятелствени разисквания по всички въпроси... Вътрешните приятели, казва Ковачев, са се убедили, че между нас и тях няма разлика... Искalo се още твърде малко, в смисъл, че било необходимо да дадем на нашите привърженици да разберат, че ние искрено работиме „Македония за македонците“, разбирай и за Одринско... С една дума, настъпва времето, когато няма да гледат с онова криво око, както бе досега.“⁵⁹

Тези обстоятелства — отрицателното отношение на Георги Минков към генерал Иван Цончев и преговорите, които се водели с ВМОРО по това време — оказали влияние и на Вълчо Антонов. Той също се обявил срещу Цончев⁶⁰ и замислил да потърси сближение и разбирателство с Вътрешната организация.

⁵⁵ И. в. Орманджиев, Петко Напетов в бълг. нац.-освобод. движение в Тракия, с. 10, архив на Тракийския научен институт.

⁵⁶ Преображенското въстание, сб., с. 188—189, документ 37.

⁵⁷ НБКМ — БИА, ф. 24, арх. ед. 4, л. 30—32; БИА, ф. 24, арх. ед. 4, л. 39—40; ф. 24, арх. ед. 4, л. 44—46; БИА, ф. 24, арх. ед. 4, л. 59 и др.

⁵⁸ НБКМ — БИА, ф. 24, арх. ед. 4, л. 30—32.

⁵⁹ НБКМ, ф. 24, арх. ед. 4, л. 44—46.

⁶⁰ И. в. Орманджиев, „Приноси“, кн. VII, с. 9 от ръкописа, който се намира в Тракийския научен институт.

Срещата между Хр. Караманджуков и Георги Василев се състояла от 29 ноември до 5 декември 1901 г. в Дедеагач. На тази среща се постигнало споразумение в началото на 1902 г. да се свика в Търново-Сеймен (Марица) една сбирка на дейците на революционното движение из Одринско, на която да се разгледат отношенията между Чепеларския върховистки пункт (или, както те сами се наричали, Беломорския революционен окръг⁶¹) и окръжния комитет на ВМОРО в Одрин с цел да се постигне разбирателство, „за обща и задружна работа, основана на едно предварително взаимно опознаване и разбиране“⁶².

Уговорената сбирка обаче не могла да се осъществи. На определената дата, в началото на януари 1902 г., в Търново-Сеймен (Марица) не дошли всички поканени дейци, а само 5 души — Лазар Димитров от Одринския окръжен комитет, Лазар Маджаров от Лозенградския район, Георги Василев от Дедеагачкия, Христо Караманджуков от Смолянския и Александър Димитров Кипров от Свиленградския район. Поради това след обмяна на мисли те решили проектираната сбирка да се свика наново в Пловдив през април още същата година в по-разширен състав, с представители от всички райони и с участието на ЦК на ВМОРО. На тая сбирка да се разгледат вече всички наболели въпроси на революционното движение в цяла Тракия, а не само отношенията между Чепеларския пункт и Вътрешната организация. Инициативата за нейното свикване да поеме сам Гоце Делчев, „понеже само с Делчев одринчани се сношаваха“⁶³.

Централният комитет на Вътрешната организация одобрил направеното предложение и решил да се свика през април 1902 г. конгрес на революционното движение в Тракия, на който да присъствуват представители от всички революционни райони и по-изтъкнати дейци на Вътрешната организация и да се разгледат всички спорни въпроси. Конгресът се провел на 13, 14 и 15 април 1902 г. в Пловдив⁶⁴ по време на юнашкия събор, за да не направи впечатление на полицията и да не се попречи на неговата работа. На конгреса присъствували: Гоце Делчев и Михаил Герджиков като представители на ЦК на ВМОРО; Туше Делииванов и Димитър Стефанов като членове на задграничното представителство на ВМОРО⁶⁵; Лазар Димитров, Спас Мартинов и Георги Василев като представители на Окръжния комитет в Одрин; нелегалните дейци от Одринско (Тракия) Лазар Маджаров — представител на Лозенградския революционен район; Петко Напетов — представител на Чокенския район; Георги Кондолов — на Малкотърновския район; Тодор Шишманов — на Бунархисарския район; Александър Димитров Кипров — на Свиленградския район; Христо Караманджуков — на Ахъчелебийския (Смолянски) район; Коста Нунков и др.

⁶¹ Хр. Караманджуков, Западнотракийските българи, кн. I, с. 75.

⁶² Пак там.

⁶³ Л. Милетич, В Македония и Одринско, спомени на М. Герджиков, с. 36.

⁶⁴ Пак там.

⁶⁵ Пак там.

Освен тях присъствували и някои легални дейци, като Тодор Петков, главен учител в Мустафа паша (Свиленград), Георги Калоянов, учител в Урумбагли, Бунархисарско, Александър Попов — студент от Свиленград, и др.⁶⁶ Поканен бил да присъства на конгреса и Вълчо (Константин) Антонов, но той не отишъл под предлог, че е търсен от полицията и ако иде, може да бъде арестуван. Разбира се, това е било само извинение.

Няма пълни данни за точния дневен ред на конгреса, но от спомените на някои участници, както и от едно писмо на Лазар Димитров до Георги Минков в Бургас от 7 април 1902 г. се вижда приблизително с какви въпроси се е занимавал конгресът. В това писмо се казва:

„Господин Г. Минков,⁶⁷

Известно Ви е може би, че отдавна се проектираше да стане среща между вътрешните и погранични дейци по освободителното дело в Одринско... Това се налагаше час по-скоро да стане, за да се запознаят и опознаят всички дейци, що работят в Одринско..., да се разменят мисли върху начина на водената досега дейност било от страна на вътрешните, било от онези по границата, та ползвайки се от опита, да се установи занапред определен, точен план и начин на действие; друго: да се решат някои въпроси, отнасящи се до взаимните отношения на вътрешни и външни отделно и да се определят точно районите и лицата, които ще действуват в тях, и още много други, твърде важни въпроси.“⁶⁸

Следователно главните въпроси, с които се е занимавал конгресът, са били:

1. Разглеждане на досегашната революционна дейност, развита в отделните райони, и изработване общ план и начин за нейното водене в бъдеще.
2. Отношението на Вътрешната организация към върховизма и частно към върховистския пункт в Чепеларе.
3. „Определяне точно районите и лицата, които ще действуват в тях.“⁶⁹
4. „Други твърде важни въпроси“⁷⁰, като разногласията между отделните дейци и пр.

На конгреса били изнесени два реферата: от Гоце Делчев — За начина на организиране Одринско, и от Михаил Герджиков — Как да се агитира между населението.⁷¹

В тридневните си заседания конгресът разгледал подробно досе-

⁶⁶ Х. Караджуков, Западнотракийските българи, кн. I, с. 80, и „Преображенско въстание“, Ив. Орманджиев и спомените на Мих. Герджиков.

⁶⁷ Георги Минков, един от активните дейци на революционната организация и задграничен представител на революционното движение в Одринско.

⁶⁸ Преображенско въстание, сб., с. 196, документ 46.

⁶⁹ Преображенско въстание, с. 196, документ 46.

⁷⁰ Так там.

⁷¹ Х. Караджуков, Западнотракийските българи, кн. I, с. 80.

гашната дейност на Вътрешната организация в Одринско — нейните постижения и слабости, както и всички спорни и неясни въпроси, възникнали в процеса на ежедневната практика. Обменен бил и натрупаният дотогава революционен опит в различните райони. Направена била остра критика на ЦК на ВМОР, че полагал „малко грижи за Одринско“, а всичкото си внимание обръщал на Македония.⁷² Разкритикувани били и окръжните ръководители, че не проявявали достатъчно инициатива и че малко обикаляли по районите. Отправено било настоятелно искане към ЦК да помогне на Одринско с опитни кадри в организирането на борбата.⁷³

Разгледани били и раздорите между отделните дейци, аферите, предизвикани от върховистите, отношението към Чепеларския върховистки пункт и въобще към върховизма.

В своите изказвания Лазар Маджаров вдъхновено и аргументирано защитил основните принципни положения на Вътрешната революционна организация и порицал пакостната и вредителска дейност на върховизма като оръдие на двореца и правителствата. Върховизмът и неговите авантюри в Тракия били осъдени почти от всички изказали се делегати. Станало ясно, че повече това положение не може да се търпи. Направени били препоръки за пресичане по-нататъшните попълзновения на върховизма и неговото пълно изолиране и ликвидиране в Одринско.

В резултат на станалите разисквания и в светлината на изнесените доклади от Гоце Делчев и Михаил Герджиков конгресът изработил обща директива за бъдещата революционна дейност в Тракия. В нея били набелязани основните линии в развитието на революционното движение, поставени били главните задачи и се установявало „занапред определен, точен план и начин на действие“⁷⁴ във всички райони.

Съгласно с решението на конгреса директивата ставала ръководство за действие на всички дейци в Тракия.

В своите решения конгресът осъдил върховизма⁷⁵ като агенция и оръдие на царя. Като порицал неговата пакостна роля, конгресът набелязал мерки за неговото пълно ликвидиране и за възстановяване на единството на революционното движение в Тракия под ръководството на Вътрешната организация, респективно на Окръжния комитет в Одриен.

В организационно отношение конгресът разпределил Тракия на „две инспекционни области, източно и западно от река Марица. Лицата за инспектори остана да определи ЦК“⁷⁶ на Вътрешната организация. Това разпределение, посочено от Михаил Герджиков, се потвър-

⁷² Л. Милетич, Материали за историята и пр., кн. 9, с. 38, спомени на Михаил Герджиков.

⁷³ Так там, с. 37, спомени на М. Герджиков. 4. „Приноси“, кн. I, с. 39.

⁷⁴ Преображенско въстание, сб., с. 196, документ 46.

⁷⁵ „Приноси“, кн. II, с. 20, спомени на Димитър Ташев.

⁷⁶ Хр. Караданджуков, Западнотракийските българи, кн. I, с. 80—81.

ждава и в спомените на местните дейци. Така например Димитър Ташев — един от най-първите четници в Бунархисарско, относно разпределението на Лозенградско казва: „Пловдивският конгрес на одринци раздели Лозенградския санджак на три района: Лозенградски, Малкотърновски и Бунархисарски, които фактически съществуваха още преди конгреса.“⁷⁸ Потвърждение за това разпределение на Лозенградския санджак се намира и в изказванията на Коста Лютин — един от най-старите и опитни четници на войводата Лазар Маджаров: „Конгресът утвърди очертаните до него три революционни района... с погранични пунктове от село Кюприя на Черно море до река Марица.“⁷⁹

За разпределението на територията между Марица и Места Христо Караманджуков пише: „За отделни райони в Западна Тракия бяха определени: 1. Дедеагачки (заедно със Суфлийско, Димотишко и Ортакьойско); 2. Гюмюрджински (заедно с Ксантийско); 3. Ахъчелебийски (заедно с Дъръдере).“⁸⁰

За войводи конгресът утвърди: в Лозенградския район — Лазар Маджаров, в Малкотърновския — Георги Кондолов, за Бунархисарския — Тодор Шишманов, за Мустафапашанския (Свиденградски) — Александър Кипров, а за агитатори: в Чокенския — Петко Напетов, в Малкотърновския и Бунархисарския — Христо Караманджуков (Чернски).

За войводи и агитатори в районите на запад от Марица конгресът решил да бъдат определени допълнително от окръжния комитет.

Конгресът разгледал също и въпроса за избор на нов окръжен комитет. Неизвестно по какви причини обаче този въпрос не намерил окончателно решение. Във връзка с това Христо Караманджуков казва: „... конгресът не можа да избере състав за окръжен комитет в Одрин. Това се отложи да стане през лятната ваканция. Нареден бе само временен окръжен комитет, в който влизаха Георги Василев и Сп. Мартинов, докато се избере нов пълен състав.“⁸¹

За ревизор на инспекционната област източно от Марица Централният комитет по предложение на Гоце Делчев определил Михаил Герджиков. Във връзка с това решение Михаил Герджиков казва: „Подир един месец получих от ЦК известие, с което ми се съобщава, щото аз в качеството на член от ЦК да замина за Одринския вилает и там да се движа, да върша ревизорска работа. Дадоха ми право на инициатива и да върша всичко съобразно с условията.“⁸²

След Пловдивския конгрес ръководителят на върховисткия пункт в Чепеларе — Константин (Вълчо) Антонов, останал съвършено сам. Неговите най-блиезки хора преминали на страната на Вътрешната организация. Христо Караманджуков съобразно с решението на Плов-

⁷⁸ „Приноси“, кн. II, с. 20, спомени на Димитър Ташев.

⁷⁹ Пак там, кн. III, с. 111 и 112, спомени на К. Тенишев — Лютин.

⁸⁰ Х. р. Караманджуков, Западнотракийските българи, кн. I, с. 80.

⁸¹ Пак там.

⁸² Л. Милетич, В Македония и Одринско. Спомени на М. Герджиков, с. 38.

дивския конгрес заминал като агитатор с четата на Георги Кондолов за Странджа планина.⁸²

Изоставен бил и от другите си помощници, „от всички четници, от терориста Недялко Килев, както и от организатора Стефан Чакъров...“⁸³, след като те разбрали, че Одринският окръжен революционен комитет с ВМОРО са против неговия върховизъм...⁸⁴ При това положение Гоце Делчев по предложение на някои от делегатите на конгреса решил да направи още един опит за привличането на Вълчо Антонов към Вътрешната организация с оглед да ликвидира персонално и изцяло върховисткия пункт в Чепеларе и влиянието на върховизма в Западна Тракия посредством тези хора.⁸⁵

„След свършването на конгреса всички си разотидоха по своите местоназначения. Гоце Делчев обаче заедно с Костадин Нунков заминаха за село Проглед, Чепеларско, и там в срещите си с Константип (Вълчо) Антонов се споразумели. Последният се съгласил да премине на страната на ВМОРО...“⁸⁶ По-после по предложение на Гоце Делчев и Антонов също бил определен за инспектор в районите на запад от Марица и за подвижен член на окръжния комитет в тия райони.⁸⁷

Така бил ликвидиран окончателно върховисткият пункт в Чепеларе, но организацията в Ахъчелебийско дълго продължавала да крее поради причинените афери през 1901 г.

Решенията на Пловдивския конгрес се оказали извънредно важни за единството и дейността на Вътрешната организация. Те положили здрава основа за по-нататъшното развитие на революционното движение в Тракия и за подготовката на Преображенското въстание.

⁸² И. в. Ормандинджиев, „Приноси“, кн. I, с. 40, и Преображенско въстание, сб., изд. на Националния съвет на ОФ, 1955, с. 197, документ 47.

⁸³ Преображенско въстание, сб., изд. на Националния съвет на ОФ, 1955, с. 38.

⁸⁴ „Приноси“, кн. VII, стр. 9 от ръкописа, арх. Тракийски научен институт.

⁸⁵ Х. Р. Караданджулов, „Западнотракийските българи“, 1934 г., с. 81.

⁸⁶ Преображенско въстание, сб., с. 197, документ 48.

СЪЮЗ НА ТРАКИЙСКИТЕ КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНИ ДРУЖЕСТВА
ИЗВЕСТИЯ НА ТРАКИЙСКИЯ НАУЧЕН ИНСТИТУТ, КНИГА I

ПЪРВИТЕ ЖЕРТВИ НА ВЪРХОВИЗМА
ПРЕЗ 1901 г. В АХЪЧЕЛЕБИЙСКИЯ
РЕВОЛЮЦИОНЕН РАЙОН

АНАСТАС ПРИМОВСКИ

ДЪРЖАВНО ИЗДАТЕЛСТВО „НАУКА И ИЗКУСТВО“
София — 1965

В героичните и неспирни борби на родопските българи за свобода, народност и вяра Ахъчелебийско (дн. Смоляйско) бе винаги на челно място. След Берлинския договор българското население от останалите още в робство земи не можеше повече да търпи. Тази обстановка бе благоприятна за подготовката на националноосвободителна борба на побеното население.

В Ахъчелебийско винаги е имало почва за бунтарски прояви и стремежи. Тук първо проникват революционните братства, подчинени на „Българското тайно революционно братство в Турция“ в Солун с председател Ив. Гарванов. През есента на 1898 г. в Устово отива за главен учител Илия Хаджитошев от Прилеп с голям педагогически опит и знания. В Устово той заедно със свещеник Атанас Келпетков, Вранчо Хаджичонев, Дечко Янев, Тодор Диев, Петко Бичоковски и други „образуват революционно братство“. Създадените от Илия Хаджитошев „революционни братства“ били в организационна връзка с учителя от чепеларската прогимназия Иван Славов, родом от Стара Загора. Курирската връзка по това време между Устово и Чепеларе е поддържана от Анастас Чешмеджиев от Устово (1897—1898 г.).

Откъм България агитатори на Върховния македоно-одрински комитет в София отиват и в Ахъчелебийско, за да създадат комитети извън братствата. През есента на 1898 г. отива в Устово Александър Кипров и отсяда в Хаджичоневия хан, стои два дни и заминава за Райково, където се среща с Владимир Бочуков за същата цел. Кипров ликвидира братствата в Ахъчелебийско. Устовският таен революционен комитет не се разтуря, а продължава просветна дейност под форма на неделно училище. Тогава обаче (1898—1899 г.) ВМОК в София и ТМОРО бяха в постоянно връзка за споразумение и без никакви признания за стремежи на ВМОК да завладява ТМОРО.

При това положение на 5 май 1899 г. Шестият конгрес в София с подкрепата на задграничните представители на ТМОРО Гоце Делчев и Гърчо Петров избра за ръководители на Върховния македоноски комитет (ВМК) поручиците Борис Сарафов, Тома Давидов и Антон Давидов и подпоручик Владислав Ковачев и за касиер Георги Петров. Тия офицери привидно приели всички условия на двамата задгранични представители за материално и морално подпомагане на Вътрешната организация. По силата на едно решение на офицерските братства те се съгласили да бъдат избрани и да не възразяват нищо, а след това като членове на ВМК постепенно да превземат в името на офицерските братства цялата Тайна македоно-одринска революционна организация (ТМОРО).

Гоце Делчев и Гьорче Петров узнатават за това тайно споразумение на офицерите едва след една година — около Седмия конгрес, т. е. след Керемидчиоглувата афера (1900 г.), и след създаденото върховистко положение в Ахъчелебийския район чрез Чепеларския пункт.

Чепеларският пункт се създава през септември 1899 г. от Върховния македонски комитет начело със Сарафов. Покрай българо-турската граница в Родопската област се основават такива пунктове в Хасково и Любимец, Харманлийско. В Чепеларе пунктът започва да работи с идването на Вълчо К. Сарафов за началик-ръководител, 23-годишен (с псевдоним Коста Вълчев). Той заедно с Христо Арнаудов, 25-годишен, наричан още „Афуз“¹, най-довереното му лице, държали кафенето на Райчо Кефилев, националлиберал, съпартизанин на братята Генадиеви. Боевото тяло на Вълчо К. Сарафов образуват терористите Дядо Петър (Георги Иванов) от с. Баракли Джумая, Демирхисарско, Димитър Попето и Високия Георги от с. Негован, Солунско. Назначават се и междуселски куриери Манол Куцината и Стоян Хасъма от с. Долно Дереке (дл. Соколовци). Главен куриер за Ахъчелебийско е Панайот Пиренски от Устово. Той е връзката и между селата Габраво и Еникьой, Ксантийско. Вълчо Сарафов привлякъл и учителката Тота Дончева за помощница и съветничка.

През декември 1899 г. Вълчо Сарафов, придружен от тримата терористи и от куриера Манол Куцината, отиват в Устово и отсядат у Дечо Стоев Стояновски. Тук са повикали набелязани лица за образуване на комитет, повечето от които участвуващи в „революционните братства“, между които самия Дечо Стоев Стояновски, поп Атанас Келпетков, Вранчо Хаджичонев, Владимир Коруев, Дечко Янев, Тодор Мавродиев, Кечо Кондураджиев, Панайот Пиренски, Манол Ружинов, Стайко Камбуров и Черен Васил. Тоя комитет бил подчинен на Чепеларския пункт. Комитетът на най-голямото и най-оживеното търговско-стопанско и културно-просветно селище в Ахъчелебийско започва трескава дейност. Още в същия ден в Устово се събират 120 лири и се предават лично на Сарафов.

От Чепеларе чрез Андон Дечев и Иван Славов и чрез | Владимир Бочуков от Райково Вълчо Сарафов преустрои ръководствата на братствата и измества Илия Хаджитошев, като взема в свои ръце ръководството на оклийския район. Почти във всички села са съставени местни тайни комитети. Освен това в Ахъчелебийско се създава местно оклийско ръководство в с. Чокманово с председател Танъ Стоев и секретар Хр. Караманджуров. Създадена е и революционна чета в Чепеларския пункт. Районната върховистка чета начело с Дядо Петър обикаляла селата в Ахъчелебийско и въявала страх и дисциплина. Извършени са и няколко убийства над провинени турски шпиони и доносчици. Наказани са и провинени чорбаджии. Въпреки избраното оклийско ръководство в Чокманово Устово става централно и най-важно селище на организацията. Усилено се събират пари, пренасят се и се четат комитетски вестници и брошури. Но и турската власт е имала своите „очи и уши“. Тук са дошли турските жандари Кочо, грък — шпионин на турците, и Хасан Арнаутина. Враг на организацията по това време бил и Янко Тодоров, грък от Мароня, Гюмюрджинско. Той подслушвал,

слухтял и всичко донасял на турците. Но поробеното население, без да прави разграничение между Върховния македонски комитет начело със Сарафов и Вътрешната тайна македоно-одринска революционна организация, попада под влиянието на върховисткия Чепеларски пункт. Населението жертвува всичко за очакваната свобода. На няколко пъти събира пари, аби, навуща, цървули, храна за „комитите“. По-разпалени и състоятелни младежи дават по две-три лири за пушка и пищов и с нетърпение очаквали оръжие, но оръжие не получавали. Комитетските ръководители в Устово и в другите села на околните с право почнали да се съмняват къде отиват техните пари. А и населението почнало да чегодува. До есента на 1900 г. са били събрани според Хр. Караманджуков¹ не по-малко от хиляда (1000) турски лири за оръжие.

Одринският окръжен революционен комитет (OOPK) взема инициативата да се тури край на тези изнудвания на върховистите в Ахъчелебийско. Чрез Одринската българска митрополия през септември 1900 г. за главен учител в Устово OOPK изпраща Атанас Шапарданов с цел да се откъсне Ахъчелебийско и го присъедини към Вътрешната ТМОРО. В продължение на четири месеца Атанас Шапарданов, подкрепен от местни сили, успява да издигне Устовския комитет като средище и район, свързва го с OOPK и става здрава база на Вътрешната организация в Ахъчелебийско, с което застрашава върховисткия районен комитет в Чокманово и върховисткия Чепеларски пункт. Започва бързо да расте влиянието на Устовския средищен комитет в целия Ахъчелебийски край — разгаря се тежка борба между върховизма и дейците на Вътрешната организация. За да се спре бързият успех на ВТМОРО в Ахъчелебийско, Върховният македоно-одрински комитет начело със Сарафов побърза да нанесе удар на Устовския околийски районен комитет с убиването на Атанас Шапарданов и Дечо Стоев.

Терористическа чета на Чепеларския пункт с войвода Костадин (Вълчо) Антонов — Сеченката, подчинена на Сарафовия Върховен македоно-одрински комитет, на 3 (16) срещу 4 (17) февруари 1901 г. извърши жестоко, злодейско убийство на преданите дейци на Вътрешната македоно-одринска революционна организация Атанас Шапарданов и Дечо Стоев при Устово в местността „Пазлак“ във Фронювата колиба.

На новия пунктов началник на Чепеларския пункт в Ахъчелебийския район, заместник на накрото убития Вълчо К. Сарафов, е възложено изпълнението на присъдата по предварително изработен план. Тъй като срещу събранныте повече от 100 лири от Вълчо Сарафов не било доставяно никакво оръжие, четата отива в Устово с предварително решение да си послужи с измама — да свика членовете на районния комитет вън от Устово на открито събрание под предлог да им предаде доставеното оръжие. Четата с Костадин Антонов (който за псевдоним

¹ Хр. Ив. Караманджуков, Западнотракийските българи в своето културно-историческо минало, с особен поглед към тяхното политическо-революционно движение, книга първа, София, 1934, с. 51—55.

взел името на предшественика си Вълчо) се установява в къщата на Вранчо Хаджичонев и оттам отправя покана до всички селски ръководители и до председателя и секретаря на Ахъчелебийския върховистки районен комитет в с. Чокманово — Таню Стоев и Хр. Караманджуков.

Дечо Стоев (правият) и Атанас Шапарданов

Последните двама пристигат в Устово, представят се на войводата и той насаме им съобщава, че е дошъл да изпълни смъртна присъда над Шапарданов и Дечо Стоев. Мнението на Таню Стоев и Хр. Караманджуков — да се свика събрание, на което да се обсъди вината на двамата осъдени от ВМОК и смъртното им наказание да се замени с глоба и мърене, върховисткият войвода К. Антонов решително отхвърлил и ги предупредил да не съобщават на никого за присъдата. Таню Стоев си заминава за Чокманово, защото се разписвал в полицейския участък, а Хр. Караманджуков остава да присъствува при изпълнението на присъдата.

Същия ден пристигат в Устово от Горно и Долно Райково ръководителите Васил Д. Костов и Димитър Мавров, които отиват при главния учител Шапарданов. При тях идва аргатинът на Дечо Стоев Васил бай Величков и уведомява Шапарданов, че е дошла чета и че вечерта ще има събрание, на което ще се представи новият войвода. Обаче Дечо Стоев се отнася с недоверие и съмнение към тая чета с новия войвода и предупреждава Шапарданов да бъдат внимателни, като изрично

казва: „Шапарданов, да не би това да е маневра“ и „Никаква чета не признавам!“²... По настояване на Шапарданов, който смятал, че се свикват ръководителите на важно събрание с четата и че ще се получи донесеното от нея оръжие, Дечо Стоев се съгласява да отидат и нареджа ратаят му Васил бай Величков да вземе двете въжета от мулетата за пренасяне на пушките.

На това вечерно събрание по настояване на Шапарданов остават и районските ръководители.

² Спомени на Васил бай Величков от Устово, записани от Анастас Примовски през лятото на 1958 г. в с. Орехово, Асеновградско

Вечерта комитетските представители се събират в скривалището на четата, но някой от четниците предлага събранието да стане на открито, вън от Устово, където в една колиба ги очаква войводата. (Последният бил в къщата, но никой от четата не го запознава с ръководителите, което става с умисъл, съгласно с плана за изпълнението на присъдата.)

След като излиза от къщата и поема пътя за „Пазлак“, четата заобикаля местните ръководители и ги подкарва към мястото, където ще се изпълни присъдата на двамата осъдени. Всички се усъмнили в тази мярка на четата и най-вече двамата — Шапарданов и Дечо Стоев. Като наближават полянката на „Пазлак“, Дечо Стоев се опитва да избяга, но се подхълзва и пада.

В спомените на Васил Данailov³ пише, че двамата осъдени, вързани с въжета, били вкарани в колибата, осветена със свещ. Прикриващият се до този момент войвода К. Антонов изважда шашката си, съобщава, че той е новият войвода и че по решение на комитета двамата устовски ръководители като виновници за убиването на Вълчо Сарафов са осъдени на смърт. Другите селски ръководители извикват: „Милост, милост!“, но К. Антонов им заповядва да мълчат и веднага се пристъпва към изпълнение на присъдата. Стоящият зад Дечо Стоев четник го заколва. Атанас Шапарданов поисква думата за обяснение, но не му се дава и четникът с псевдоним Дядо Петър (Георги Иванов) по знак от войводата отрязва главата и на Шапарданов. След това войводата се обръща към присъствущите ръководители да си отидат и да работят предано на организацията, ако искат да не ги сполетява участта на убитите.

Изчезването на Шапарданов и Дечо Стоев от Устово създава тревога у сродници и познати, които няколко дни ги търсят. Най-сетне биват открити от Васил бай Величков в колибата. Той съобщава на родителите и на жената на Дечо Стоев, а турската власт е уведомена от един козарче. Телата на жертвите пренасят и на 11/24 февруари 1901 г. ги погребват в двора на църквата „Св. Никола“. Турците разбират, че убийството е дело на „комитите“ от Чепеларе, и не предприемат никакво разследване.

За борбата между Македоно-одринския комитет на Сарафов и дейците на Вътрешната тайна македоно-одринска организация (централисти), за откъсването на Ахъчелебийско от върховистите и за убийството на Шапарданов и Дечо Стоев ни говори секретарят на тогавашния Одрински окръжен революционен комитет Георги Василев.⁴ „Трябваше да се изпрати там един по-enerгичен учител — пише Г. Василев, — който

³ И. В. П. Орманджиев, Приноси към Македоно-одринското революционно движение, кн. VII, Революционни борби на българите от Западна Тракия, спомени на Васил Данайлов Костов, архив на Съюза на тракийските културно-просветни дружества (в същия архив се съхраняват и ръкописите на останалите книги на Орманджиев от книга V до XIII).

⁴ И. В. П. Орманджиев, кн. VIII — „Приноси“, Одрински окръжен революционен комитет и борбата между централисти, върховисти и социалисти. Спомени на Георги Василев, с. 153.

да организира същински революционни комитети. За такъв бе избран Атанас Шапарданов от Костурско. Той бе назначен за учител и зае длъжността си в началото на 1900/1901 учебна година. На него и на местния жител-първенец Дечо Стоев бе възложено разрешението на тази трудна и твърде опасна задача. Още със заемането на длъжността си Атанас Шапарданов, насочен от Дечо Стоев, влиза във връзка с революционните групи в оия край и почва да ги подчинява на Устовския районен комитет. На всички е било внущено, че връзките си с Чепеларския пункт ще извършват само чрез Устово. Изолираното пряко свързване ще бъде наказвано като нарушение на дисциплината. Вноски на пари, доставки на оръжие и пр. ще стават чрез Устово.

Това пареждане, разбира се, не е могло да остане скрито за Вълчо Сарафов... Освен това била му потърсена сметка за събраните дотогава пари, каквато той не е могъл да даде. Отношенията между Устово и Чепеларе ден от ден се изостряха. Шапарданов държеше в течение на всичко Одринския окръжен революционен комитет.

По-нататък Василев разказва, че когато Шапарданов трябвало да се яви на доклад пред Окръжния революционен комитет в Одрин, поради известни събития се наложило членовете от окръжния комитет да посетят някои райони и забравили, че очакват Шапарданов. В началото на коледната ваканция председателят на Одринския окръжен революционен комитет Лазар Димитров пътувал за Солун, а Георги Василев — за Софийско и на гара Кулели Бургас се срещат с Атанас Шапарданов и Дечо Стоев. Последните съобщили целта на отиването си в София. За тая среща Георги Василев бележи, че вместо да върнат Шапарданов и Стоев обратно в Устово и борбата с Върховния комитет и с Пункта в Чепеларе да се подемела от Одринския окръжен комитет, те настърчили двамата да заминат за София и да се държат твърдо пред Борис Сарафов, да искат отстраняването на братовчед му от Чепеларе и да забрани на Павел Генадиев да се меси в организационната работа и специално в Ахъчелебийско. Допуснатите две грешки — да не съобщят на Шапарданов и Дечо Стоев да отложат отиването си в София за по-късно и настърчението им сами да се разправят със Сарафовия Върховен комитет, излезли фатални за двамата предани дейци на Вътрешната организация.

Георги Василев продължава разказа си, като изтъква, че действието и докладът на Атанас Шапарданов и Дечо Стоев останали неизвестни за Одринския окръжен комитет. Наскоро след завръщането им в Устово станало убийството на Вълчо Сарафов. В София смятали, че това е дело на Устовския комитет, т. е. на Шапарданов и Дечо Стоев, но със знанието на ООРК. Борис Сарафов взел бързи мерки, за да отстрани ефекта от убийството на братовчед му, като чрез Павел Генадиев успял да привлече Константин Антонов, който дотогава бил доверено лице на Одринския революционен окръжен комитет и повечето свободно време прекарвал при Янаки Гочев, пунктовия началник в с. Любимец (Хебибчево). Генадиев се срещнал с Константин Антонов и заедно отишли при Борис Сарафов. Антонов вече не се върнал в с. Любимец.

мец, а като пълномощник на Сарафовия Върховен комитет се явява в Чепеларе на 28 януари 1901 г. и застанал начело на тамошния комитет.

Георги Василев добавя в спомените си, че едва изминали 15 дни, от събитията в Устово, и в Одрин пристигнал куриер, който им разказал печалната и страшна новина — че на 3 февруари с. г. вечерта Антонов лично съсякъл Шапарданов и Дечо Стоев в присъствието на мнозина местни ръководители, като си послужил с измама.

След узнаването на трагичната новина Одринският окръжен революционен комитет веднага отправил писмо чрез Чепеларе до К. Антонов, с което искал да се обясни следното: 1. Защо е напуснал Любимец и по чия заповед е сторил това. 2. Кой го е натоварил да убие Шапарданов и Дечо Стоев и въз основа на кои уставни положения е сторил това. С друго писмо Одринският окръжен комитет поискал от Върховния македоно-одрински комитет в София изясняването на убийството. Но Константин Антонов не отговорил, а препратил писмото на Борис Сарафов.

Ето как Георги Василев завършва спомените си за убийството на Атанас Шапарданов и Дечо Стоев: „...и не след много време получихме в Одрин писмо с бланката на Върховния комитет, подписано с „Млечното“ (Сл. Ковачев), в което писмо се съобщаваше буквально: „Ако хората от Орлеан (Одрин) не бъдат благоразумни и не изменят решението си спрямо К. Антонов и изобщо продължават да бъдат опозиция на Върховния комитет, то членовете на целия Окръжен комитет нека знаят, че ще ги последва съдбата на Шапарданов и Дечо Стоев.“

Така Върховният комитет хвърли ръкавица на действите в Одринско.⁵

За тези събития говори и председателят на ООРК — Лазар Димитров:

„... Одринският окръжен комитет искаше писмено и официално от Върховния комитет обяснение по това скръбно дело. Получи се писмо, доколкото помня, подписано от секретаря на Върховния комитет.⁶ За мотив на присъдата се сочеше деморализационната дейност на провинените сред организацията и населението с намек, че ще се постъпва така с всеки, който би си позволил да минира революционното дело. Този намек бе заплаха срещу членовете на Одринския революционен комитет. С тази акция К. Антонов стана пълен господар в тоя район, зависещ напълно от Върховния комитет. И този скръбен факт се дължи на борбата за надмоция на сарафовисти и цончевисти в революционното дело и в стремежа да овладеят Вътрешната македоно-одринска революционна организация. Когато ръководството на Върховния комитет падна в ръцете на Михайловски — Цончев, бе повдигнат енергично въпросът за разбирателството с Централния комитет в Солун, който се председателствува от Иван Гарванов, и бе постигнато примирение и разбирателство. През лятната ваканция на 1901 г. Гарванов бе в София да действува за реализирането на това разбирателство. От Върховния комитет и от Гарванов се възложи на мен и на Лазар Маджаров задачата да водим преговори с К. Антонов за помирение и разбирателство, понеже и двама

⁵ И. П. Орманджиев, „Приноси“, кн. VIII, с. 153—156.

⁶ Владислав Ковачев, с условно име „Млечното“.

мата имахме добро познанство с него. Срещата ни стана в Чепеларе. Антонов се яви в къщата, дето стана срещата, с двама четници в пълно боево въоръжение, а ние бяхме и без револвери. Всички доведи и увешания бяха отхвърлени от Антонова и ние се върнахме в София, дето съобщихме за нашия неуспех. И така Антонов остана пълновластен в Ахъчелебийско и под влиянието на сарафовистите. Едва през 1902 г., когато бил преместен в Дедеагач, Георги Василев могъл да свърже Антонов с Одрин, като Антонов станал нелегален член на Окръжния революционен комитет⁷ с район западния бряг на Марица.⁸

От приведените спомени може да се приеме за безспорно установено, че ООРК изпраща свой човек за създаване подведомствени комитети, след като вече целият Ахъчелебийски район е бил своеизвестно присъединен чрез Чепеларския пункт към Върховния комитет на македоно-одринските дружества в България. Срещу това негово действие ООРК, вместо да урежда въпроса с пряко разбирателство с ЦК на Вътрешната тайна македоно-одринска организация или чрез неговите задгранични представители в София в лицето на Гоце Делчев и Гьорче Петров, върши това чрез създаване на Околийски революционен комитет (ОРК) в Устово в противовес на върховисткия ОРК в с. Чокманово с назначените от чепеларския пунктов началиник Вълчо К. Сарафов, Танъ Стоев и Хр. Караманджуков. Обвинението на ВМОК, че убитите са вършили деморализационна дейност в Ахъчелебийско, съвсем не отговаря на истината, тъй като Върховният комитет на Сарафов нямал никакво морално и уставно основание да простира своето управление в който и да е пункт в територията на Вътрешната тайна македоно-одринска революционна организация. Затова обвинението на ВМОК за внасяне деморализация от убитите трябва да се отправи срещу самия ВМОК с председател Борис Сарафов. С такова правилно разбиране на отношенията между Вътрешната и Външната организация делегатът на Осмия извънреден конгрес Андрей Ляпчев в заседанието на 5 април 1901 г., протокол №3, обвинява сваления Сарафов ВМОК, че „пращал свои хора оттък да създаде своя партия“, затова „искам да ми даде той (Сарафовият ВМОК) сметка за убиването на учителя Шапарданов и търговеца Дечо в Ахъчелебийско“. Но нямало кой да даде отговор. Виновниците начело с Борис Сарафов били вече в Софийския затвор, арестувани през нощта на 23 март по нареддане на правителството на Петко Каравелов във връзка с убиването на Михайляну, румънски журналист, и поради насилията и заплашванията при събирането на пари от Сарафовия ВМОК.

Оправдание за незаконното вмешателство на ВМОК със Сарафов в Ахъчелебийския район намираме единствено в спомените на Михаил Герджиков, който казва: „Между туй Ахъчелебийският край беше поставен на особено изпитание. Тогава въпросът, кой да управлява, като се слеят комитетите, дали от София — върховисти, или от Солун, по

⁷ С пълномощно от 2 май 1902 г., вж. „Приноси“, кн. VII.

⁸ И. П. Орманджиев, „Приноси“, кн. VIII, с. 27—28.

⁹ НБКМ, Български исторически архив, ф. № 224.

предложение на Гърчо (Петров), се решил да се направи опит да се остави един район на разположението на Софийския върховен комитет, за да се види как ще го управляват. Оставили за този опит Ахъчелебийско. Там Сарафов (Борис) проводи за ръководител своя роднина Вълчо Сарафов...¹⁰

Срещу това мнение на Герджиков, че Ахъчелебийският район е оставен като опитен периметър по споразумение между двата комитета на Вътрешната и Външната организация, трябва да се изтъкне, че у никой друг македоно-одрински деец не намираме подобно съобщение. Дори и в спомените на Гърчо Петров не е отбелязано или загатнато за подобно споразумение. Ако допуснем, че Гърчо Петров и Борис Сарафов премълчават умишлено в спомените си това споразумение, следва да се отбележи, че Борис Сарафов е нарушил споразумението си с Гърчо, като разширява този опитен периметър и извън Ахъчелебийско — към Ксантийско, Гюмюрджинско и Дедеагачко.

Мълвата, че Шапарданов и Дечо Стоев са замесени в убийството на Вълчо Сарафов, не отговаря на истината, защото органите на Сарафовия ВМОК в лицето на Павел Генадиев и подпредседателя Тома Давидов са установили истината по това убийство и са наказали убиеца Георги Мавров наскоро след погребението на Вълчо Сарафов.¹¹ Но мълвата за убийството на Вълчо Сарафов от Шапарданов и Дечо Стоев намира израз дори и в книгата на Хр. Караджуков от 1934 г.¹² Това е било умишлено поддържано от Сарафовия ВМОК и неговите органи, включително и Павел Генадиев, които са знаели самата истина, с цел да заблуждават общественото мнение и да прикрият истинските виновници, да сплашат всички други местни дейци и да закрепят по този начин своето управление в Ахъчелебийско.

И наистина тази мълва и измисленото от ВМОК обвинение за внасяне деморализация е пуснало дълбоки корени сред дейците на Ахъчелебийския район и им е попречило да схванат същността и истината за борбите между върховисти и централисти в този край.

В спомените на съвременници от Ахъчелебийско срещаме следните мнения относно убийството на Шапарданов и Дечо Стоев.

Васил Данаилов Костов, ръководител на Райковския местен революционен комитет, сочи убиването на Вълчо Сарафов в Чепеларе като причина за убиването на устовските околийски ръководители Атанас Шапарданов и Дечо Стоев.¹³

Владимир Коруев, родом от с. Габрово, Ксантийско, учител в Устово, изтъква, че „това убийство имало за цел да се стресне организацията, да не би да се цепим, понеже имаше раздвоение между ВМК в София на Борис Сарафов и Централния комитет в Солун, а Борис Сарафов не искал да изпусне Ахъчелебийско като „златен извор“

¹⁰ Л. Милетич, Материали за историята на македонското освободително движение, кн. IX — спомени на Мих. Герджиков, 1928, с. 35—36.

¹¹ И. В. Орманджиев, „Приноси“, кн. VIII, с. 57—59.

¹² Хр. Караджуков, цит. съч., с. 110.

¹³ И. В. Орманджиев, „Приноси“, кн. VII, с. 129—132.

за касата на ВМК“. Същият съобщава, че „Шапарданов и Дечо Стоев отидаха в София, за да искат оръжие, тъй като изпратихме пари, а никакво оръжие не получихме“. На друго място в спомените си Вл. Коруев съобщава, че „за това убийство има вина и Хр. Караманджуков като секретар на ОРК със седалище в с. Чокманово“¹⁴.

Злата Георгиева, родом от Одрин, учителка в Устово съобщава в спомените си следното: „Шапарданов и Дечо бяха избрани в Районния комитет в Ахъчелебийско. Понеже се яви спор за ръководство и в другите села, създадоха се ежби, при които бяха убити Шапарданов и Дечо, за което обвиняваха и нашия сегашен сват Хр. Караманджуков.“¹⁵

Николай Вранчев, от Устово, известен литератор и издател на библиотека „Ралица“, предава мнението на своя учител в Устово Димитър В. Мавров, родом от Долно Райково, както следва: „Вие сте ходили в София при Върховния комитет (Сарафов) да се оплаквате от нас“ и на друго място, че „присъдата била още от времето, когато Вълчо Сарафов не е бил още убит, но е изпълнена от Вълчо Антонов, който го заместил... Антонов няма участие в тая присъда: той е само един изпълнител, който върши това като дисциплинирано длъжностно лице на организацията.“¹⁶

Таньо Стоев, председател на Върховисткия околийски комитет със седалище с. Чокманово, Ахъчелебийско, съобщава в едно свое писмо до Никола Т. Гюмюшев, че Вълчо Антонов като войвода на четата ги повикал с писмо да отидат при него в Устово и там в отделна стая, в къщата на Вранчо Хаджичонев, съобщил на двамата ръководители на Районния върховистки комитет, че е дошъл с четата да изпълни смъртна присъда от ВМОК в София над Шапарданов и Дечо Стоев. Двамата върховистки ръководители Таньо Стоев и Христо Караманджуков пожелали да се свика събрание, на кое то да се разгледа вината им и се замени смъртната присъда с глоба и мъррене. Антонов обаче не се съгласил с тяхното желание. Ганьо Стоев предложил на Караманджуков да уведомят осъдените на смърт, но Караманджуков не се съгласил под предлог, че техните глави ще идат. За смъртната присъда Таньо Стоев съобщава на Никола Т. Гюмюшев, че „Караманджуков няма пръст в това убийство“¹⁷.

Съпоставено писмото на Таньо Стоев до Никола Т. Гюмюшев с писаното от Хр. Караманджуков, че „извършеното съвсем неочеквано“ изпълнение на върховистката присъда спрямо Шапарданов и Дечо Стоев „бе един гръм от ясно небе“¹⁸, не отговаря на истината, тъй като Вълчо Антонов им е съобщил още през деня на 3 февруари, че

¹⁴ И. В. Орманджиев, „Приноси“, кн. VII, с. 150—155.

¹⁵ Пак там, с. 165.

¹⁶ Пак там, с. 220—223.

¹⁷ Пак там, с. 144.

¹⁸ Хр. Караманджуков, цит. съч., с. 109.

е дошъл с четата да изпълни смъртна присъда, срещу изпълнението на която присъда и двамата местни върховистки оклийски ръководители не са имали кураж да се противопоставят и организират местна съпротива срещу нейното изпълнение. Като оправдание за една такава съпротива може да служи писаното от Караманджуков за отсъствието по това време тъкмо на райковския комитетски деец Владимир Бочуков. Той бил по агитация към Гюмюрджина и се завърнал в селото си (Райково) след убийството с подозрение от турската власт, че върши комитетска работа. Разочарован от тая несправедлива присъда, Бочуков се отказал от по-нататъшна активна дейност в полза на ВМОК и на минаващето през Чепеларе за София заявил на новия пунктов ръководител Антонов следното: „Аз закачих комитълка на Рожен на една ела“, защото „не мога по-нататък да служа в едно движение, дето човек трябва да се страхува за живота си от турци, от гърци, та и от българи.“¹⁹ Този влиятелен местен деец, вместо да остане в родния си край и проучи истината по убийството и да организира като най-влиятелна личност местна съпротива срещу пакостния върховизъм в тия краи в съгласие в ООРК, предпочете да се оттегли в София на спокойствие и тук той е научил, че „убийството Дечево е подкладено от Танко Стоев“²⁰. Това негово съобщение показва, че за присъдата на Сарафовия ВМОК срещу централистките ръководители Атанас Шапарданов и Дечо Стоев има вина и самото Ахъчелебийско върховистко оклийско ръководство в лицето на назначените негови ръководители Танко Стоев и Хр. Караманджуков.

В друго съобщение от 25 август 1901 г. до известния етнограф и книжовник Ст. Н. Шишков е писано следното: „Саракинов и Бозуков ми казаха, че Вл. Бочуков им казал в София, че Дечо и Шапарданов са убити от Антонов и компания в присъствието на Танко, Караманджуков и пр. и че в портфейлчето на Вълчо Сарафов имало смъртната им присъда. Също и Гъорче Петров е позволил убиването.“²¹

В трета бележка до Ст. Н. Шишков от 31 август 1901 г. се казва: „Торманов ми каза, че Вл. Бочуков тоже в София му разправил убийството Дечово, че е подкладено от Танко Стоев.“²²

Намерената записка с присъдата в портфейлчето на Вълчо К. Сарафов показва, че тя била взета от ВМОК в София още преди убиването на Вълчо Сарафов. Дали обаче тя е взета по доклад на Оклийското местно ръководство в с. Чокманово чрез Чепеларския пунктов началник Вълчо Сарафов, или пък направо от самия ВМОК в София след отиването на Шапарданов и Дечо Стоев, засега не може да се установи. Самата истина Антонов не е казал дори и когато след седем години дал едно писмо на Павел Генадиев за негово об-

¹⁹ Хр. Караманджуков, цит. съч., с. 102.

²⁰ Писмено съобщение от 31 август 1901 г. до Ст. Н. Шишков. Оригиналът се пази от Анастас Примовски.

²¹ Оригиналът за това съобщение до Стойо Н. Шишков се намира у Анастас Примовски.

²² Оригиналът и на това съобщение до Ст. Н. Шишков се намира у Анастас Примовски.

ществено оправдание по това убийство. В писмото си Антонов казва, че били убити в „междусобната ни борба“ (борбата между върховисти и централисти)“ и „че, ако има престъпление, извършено отвъд границата, организацията начело със своите ръководни тела е виновна...“²³

Антонов не обяснява в писмото си до Павел Генадиев, че в борбата между върховисти и централисти той е действувал като пунктов началник в Чепеларе и войвода на върховистка чета, която по негова заповед убива двама искрени и невинни централисти, като с това разстрои революционната работа в Ахъчелебийско.

Що се отнася до съобщението от 25 август 1901 г., че „и Гърчо Петров е позволил убиването“ на Ат. Шапарданов и Дечо Стоев, ще изтъкнем преди всичко казаното от Гърчо: „Ни една смъртна присъда не съм подписан! И съм препоръчвал винаги да се въздействува с други доводи, без терор. Терорът е терор, когато действува като плашило само с името си, а той става опасно оръжие за самите нас, щом дойде да се прилага.“²⁴

През есента на 1900 г. в Солун със съдействието на ВМОК и в присъствието на нарочен пратеник на Сарафов „революционните братства“ и Вътрешната тайна македоно-одринска революционна организация се помирili и слели.²⁵ При това положение Гърчо Петров помислил, че задграничното представителство вече не е нужно, и съобщил на Пере Тошев в писмо за замислите на офицерските братства... изобщо чрез ВМОК в София да превземат цялата Вътрешна организация. Във връзка с това разкритие на Гърчо Петров пред ЦК на Солун, ВМОК в София го лишил от всяка власт и поддръжка и той бил принуден да отиде за един месец (декември 1900—1901 г.) в Търново да преживее за сметка на телеграфиста Тодор Кърбларев.²⁶ Тъкмо през това отсъствие на Гърчо Петров са дошли през коледната ваканция Атанас Шапарданов и Дечо Стоев, предали са носените от тях 120 турски лири на ВМОК с председател Борис Сарафов и се върнали през Чепеларе в Устово. На 10 срещу 11 януари 1901 г. е бил убит Вълчо К. Сарафов, а на 3 срещу 4 февруари 1901 г. били убити Шапарданов и Дечо Стоев. За тяхното убийство видяхме от спомените на Георги Василев и Лазар Димитров, че те търсят обяснения като ръководители на ООРК от Сарафовия ВМОК, но за задграничните представители в лицето на Гърчо Петров и Гоце Делчев не се изнася от никого какво е било отношението им спрямо ВМОК начело със Сарафов по извършеното от него престъпление на територията на Вътрешната организация. По този въпрос, както и по въпроса за Керемидчиоглу вата афера засега нямаме нито спомени, нито документи, от които да се вижда, че те като задгранични пред-

²³ В. „Българска независимост“, бр. 43 от 20 май 1908 г., подлистника.

²⁴ Л. Милетич, Материали за историята на македонското освободително движение, кн. VIII. Спомени на Гърчо Петров. С., 1927, с. 91.

²⁵ „Материали“, 1927, кн. V, спомени на Иван Гарванов, стр. 125—126.

²⁶ „Материали“, кн. V, с. 50—52 (спомени на Б. Сарафов), с. 123, 125—126 (спомени на Ив. Гарванов), и кн. VIII, с. 91 (спомени на Гърчо Петров).

ставители на ЦК на ТМРО да са направили някакви постъпки срещу тези престъпления. Съобщението на Георги Василев, че ВМОК е осъдил Вълчо Антонов за изпълнението на присъдата срещу Ат. Шапарданов и Дечо Стоев, се отнася за ВМОК с председател Стоян Михайловски и секретар Иван Кепов, избрани от Осмия извънреден конгрес на 8 април 1901 г.²⁷

Съобщението на Лазар Димитров, че ВМОК и ЦК на ТМРО настоварили него и Лазар Маджаров да се разберат с Антонов като пунктов началник в Чепеларе, е станало при Иван Гарванов като председател на ЦК в Солун и на Стоян Михайловски, председател на ВМОК. Вълчо Антонов е останал и в този случай верен на Борис Сарафов и сигурно по негово внушение не само че не се е съгласил на каквото и да е отстъпки и разбирателства, но и създад Гюмюрджински революционен окръг с райони Ахъчелебийски, Ксантийски и Гюмюрджински със стремеж да обхване и Дедеагачкия район, или цяла Западна Тракия. Тия домогвания на Борис Сарафов още преди сваленето му от председателството на Върховния комитет е разкрил при една среща със секретаря на ООРК Георги Василев, на която присъствуваха и задграничните представители на ЦК на ТМРО в Солун Гоце Делчев и Гърче Петров.²⁸

Върховният македоно-одрински комитет в София преднамерено е внесъл заблуда и относно датата на убийството на Атанас Шапарданов и Дечо Стоев чрез издавания от него в. „Реформи“, където е казано следното: „На 10 февруари зверски са съсечени в Устово (Ахъчелебийско) учителят Шапарданов и търговецът от същото село..., подлъгани да отидат в една колиба около 10—15 минути далеч от селото. На 15 того едно козарче случайно ги открило в колибата... В Ахъчелебийско са сформирани две чети от турци и помаци за изтребване на комитите.“²⁹

Спомените на съвременниците³⁰ не потвърждават тези измислици, напротив, от тях се вижда, че турска власт никакво разследване не е предприела, защото е разбрала, че убитите са жертва на вътрешни борби, и със злорадство гледала на злодеянието. Посочената дата на убийството от в. „Реформи“ минава и в книгата на Хр. Караманджуков³¹ и другаде.³²

Истината е в спомените на Танъ Стоев, че Шапарданов и Дечо Стоев са убити през нощта срещу месни заговезни, които са били на 4 февруари през 1901 г., а телата на убитите са били открити няколко дни по-късно, поради което погребението им станало на самите

²⁷ И. в. Орманджиев, „Приноси“, кн. VIII, с. 159.

²⁸ И. в. Орманджиев, „Принос“, кн. V в ръкопис — спомените на Георги Василев като секретар на Свиленградския околийски районен комитет през 1899—1900 г.

²⁹ В. „Реформи“, хрониката, бр. 7 от 1 март 1901 г.

³⁰ И. в. Орманджиев, „Приноси“, кн. VII — спомените на Васил Даналиев Костов, Злата Георгиева, Танъ Стоев, Владимир Коруев, Димитър Мавров и др.

³¹ Хр. Караманджуков, цит. съч., с. 109.

³² Сб. „Преображенско въстание“, 1955, с. 36.

сирни заговезни, т. е. на 11 февруари 1901 г., в Устово при всенародно погребение, като са ги погребали в черковния двор — като заслужили народни дейци.

Стремежите на ВМОК начело със Сарафов да прикрие истината по престъплението си спрямо убитите дейци на Вътрешната организация Ат. Шапарданов и Дечо Стоев не се изчерпват с пуснатите от него клевети, но организира и ново престъжение от същия род. Такъв е случаят с убиването на Никола Узунумихалев от с. Горно Райково в таванското помещение на сградата, в която се помещавал ВМОК и която по-късно служела за хотел на свещеническото братство в София (тази сграда сега не съществува). Това лице, както съобщава в своя дневник Евтим Спространов, било удушено лично от самия Борис Сарафов, тъй като му било донесено за Никола Узунумихалев, че е бил уличен в шпионство в полза на Турция. В дневника също се съобщава, че Никола Узунумихалев подшушнал на костурци в София, че техният съюзечственик Шапарданов бил убит по нареждане на Сарафовия ВМОК. Едновременно с четата на Антонов в Устово за изпълнение на присъдата, в Пловдив, бил изпратен подпредседателят на същия ВМОК Тома Давидов с терористи, где очаквали да узнаят резултата от акцията на четата. Щом научили, че резултатът е благоприятен, Давидов се върнал в София. Следователно за потуяването на истината бива удушен Никола Узунумихалев, хвърлен в Искъра и след време изваден от рибари.³³

* * *

Твърде сложният състав на Външната и на Вътрешната организация до известна степен е пречил правилно да се ориентират обикновените членове и да разберат съществените различия в идеологическо и тактическо отношение между върховистите и дейците на Вътрешната организация.

Някои от ръководните дейци на Вътрешната организация са имали разбириания, близки до тия на ръководителите на Върховния комитет. Дори в състава на нейния ЦК в Солун е имало и националисти, като д-р Хр. Татарчев, Хр. Матов, Ив. Гарванов и други наред с прогресивните членове в лицето на Даме Груев, Гоце Делчев, Гърчо Петров, Пере Тошев и др. Също така и във ВМОК е имало наред с такива като Борис Сарафов, Тома Давидов, Владислав Ковачев, ген. Иван Цончев, Стоян Михайловски и други и лица с прогресивни и демократични разбириания, като Иван Кепов, Владимир Димитров (социалист и адвокат във Варна), Христо Станишев, Георги Минков и др. Ето защо по-голямата част от родопската интелигенция и досега не се е освободила напълно от насадените тогава от върховизма за-

³³ И. В. Орманджиев, „Принеси“, кни. VII — спомени на Никола Т. Гюмюшев, с. 63, и в кни. XI, раздел VII — дневник на Евтим Спространов от 5. II. 1902 г., с. 73.

блуждения по истинските причини за трагичната смърт на Атанас Шапарданов и Дечо Стоев.

Грешката на Одринския комитет с председателя му Лазар Димитров, известен със своята мудрост, е, че вместо да ръководи сам борбата срещу Сарафовия ВМОК за узурпирания от него Ахъчелебийски район, като поискава и съдействието на ЦК в Солун и на неговите задгранични представители в София Гоце Делчев и Гърчо Петров, го предоставя на самия Устовски околовийски районен комитет. Тази грешка на ООРК струва именно живота на преданите дейци на Вътрешната организация. В борба срещу върховизма и в защита на Вътрешната организация станаха първа жертва Атанас Шапарданов и Дечо Стоев. С това се поставя началото на една кървава борба в този край и в цяла Западна Тракия, която продължи да съществува в различна степен през целия период на македоно-одринското революционно движение. Поради борбите в този край не можа да се създаде една крепка широка вътрешна демократическа революционна организация, която да обедини в едно цяло всички недоволни елементи без разлика на вяра и народност в борбата им срещу общия враг.

Това на практика означаваше в местните комитети на Вътрешната революционна организация в Ахъчелебийско да се включат в борбата не само българите християни, но и по-голямата част от българското мюсюлмански население, недоволно от полуфеодалния гнет на турската султанска власт, от ограбванията и притесненията на българската мюсюлманска върхушка (разни деребени, аги и паши).

През тъмните робски времена в борбите на родопското население за народност и вяра, за правда и свобода Атанас Шапарданов и Дечо Стоев заемат видно място между родопските синове, дали живота си за свободен, красив и щастлив човешки живот.

СЪЮЗ НА ТРАКИЙСКИТЕ КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНИ ДРУЖЕСТВА
ИЗВЕСТИЯ НА ТРАКИЙСКИЯ НАУЧЕН ИНСТИТУТ, КНИГА I

ПЕТКО НАПЕТОВ В БЪЛГАРСКОТО
НАЦИОНАЛНО-ОСВОБОДИТЕЛНО
И РЕВОЛЮЦИОННО ДВИЖЕНИЕ
В ТРАКИЯ

ИВАН ОРМАНДЖИЕВ

ДЪРЖАВНО ИЗДАТЕЛСТВО „НАУКА И ИЗКУСТВО“
София — 1965

Неотдавна се празнува шестдесетгодишнината (1903—1963) на Илинденското и Преображенското въстание. Петко Напетов беше деен агитатор и организатор на това въстание главно в Чокенско. За тази негова активна дейност научаваме от около 50 документа из Македоно-одринския архив и спомени на съвременници.¹

Петко Напетов, роден през ноември 1880 г.², влиза в освободителното революционно движение на българите от Тракия в началото на учебната 1900/1901 г. като учител в българското село Ташъмюселим, Чокенско. Той започва дейността си на страната на Вътрешната прогресивна ТМОРО (Тайна македоно-одринска революционна организация) и остава на нейна страна идеологически и тактически и през 1901 и 1902 г., когато ВМОК (Върховният македоно-одрински комитет в София) минава в ръцете на княжеския агент ген. Ив. Цончев като подпредседател на ВМОК и председател Стоян Михайловски. Тая праволинейност на Петко Напетов в македоно-одринското революционно движение се обяснява с влиянието на социалистическите идеи по онова време върху младежта.³ Що се отнася до насочването му към Тракия обаче, а не към Македония, както направил племенникът на Хаджи Димитър — Кръстьо Асенов, това трябва да се обясни не само с любов към бащиния му край⁴, но и с влиянието на сре-дата във Варна, гдето той бил ученик до отиването му в София да търси работа.

През 1879 г. във Варна и околността ѝ се установяват хиляди българи — изселници от Тракия, за да живеят спокойно в свободните предели на България. Сред бежанците били и родителите на Петко Напетов.⁵ В самия град Варна се установили много малкотърновци, а също и прославеният Петко войвода⁶, характеризиран от писателя Антон Страшимиров с израза „един гигант и по дух, и по снага“ в борбата срещу русофобията на диктатора Стефан Стамболов.⁷ Тая емиграция влиза в създадените общи дружества под наименование „македонски“ и дейно участвува в четнишкото движение през 1895 г.

¹ И. В. Орманджиев, Приноси към историята на македоно-одринското революционно движение в Тракия, кн. V, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XII и XIII са в архива на Трак. научен и-т. Оригиналите на документите са в НБКМ, БИА.

² Л. Панайотов, Петко Напетов, биографичен очерк, С., 1956, с. 4.

³ Пак там, с. 5.

⁴ Л. Панайотов, пос. съч., с. 5.

⁵ Пак там, с. 3.

⁶ Сб. „Петко войвода“, С., 1954, с. 111.

⁷ А. Н. Страшимиров, Диктаторът, С., 1935, кн. 3, с. 39 в гл. VII.

⁴ Известия на Тракийския научен институт

Разочарована от неуспеха на това върховистко-правителствено движение и от партизанството на македонските емигрантски дружества в България, тракийската емиграция във Варна образува своя отделна организация под името „Странджа“ с председател Петър Драгулов и подпредседател капитан Петко Киряков (Петко войвода) още през пролетта на 1896 г. Нейното съществуване завършва в началото на 1900 г., като се слива с преименуваните общи македонски дружества на македоно-одрински, а Върховисткият македонски комитет — на ВМОК.⁸ Това съществуване на „Странджа“ от пролетта на 1896 до пролетта на 1900 г. оказва влияние върху емигрантската младеж във Варна, към която спада и Петко Напетов.⁹ Затова, когато в София се заразява от примера на Кръстьо Асенов, отива не в Македония, а в Одринска Тракия като учител и същевременно агитатор и организатор на вътрешната ТМОРО.

Назначението на Петко Напетов за начален учител в с. Ташлъ-муселим не става от Българската екзархия в Цариград¹⁰, а от Одринската българска митрополия със застъпничеството на ООРК (Одрински окръжен революционен комитет) пред вилаетския инспектор на българските училища в Тракия Георги Фотев. Георги Василев от Свиленград, член на ООРК и същевременно първоначален учител в Чокенско, препоръчал Петко Напетов за агитатор и организатор в Чокенско. Двамата младежи се срещнали в София след Керемидчиоглувата афера в Лозенградско през лятото на 1900 г. Препоръката на Г. Василев се оказала полезна, защото Петко Напетов „бе интелигентен, смел и енергичен младеж, пише тогавашният председател на ООРК Лазар Димитров, но за жал, продължава същият, престоя в района само около два месеца, след което се върна в България за винаги. Макар неговото стоеще в Чокенско да бе кратко, то оказа голямо влияние — засили революционния дух в населението.“¹¹

Писаното от Лазар Димитров за Петко Напетов, че престоял в района само около два месеца, се опровергава от документи и от неговото участие в движението като легален и нелегален деец дори и през 1903 г. Писмото му от Одрин на 7 януари 1901 г. и рапортът на вилаетския инспектор Георги Фотев от 23 март с. г. за учителя Петко Напетов (Димо Тодоров), че „се отнася съзнателно към работата си“, установяват, че престоят му в Чокенско като учител е много повече от два месеца. Що се отнася до завръщането му в „България за винаги“, то става с минарането му в нелегалност и в България от

⁸ Сб. „Преображенско въстание“, С., 1955, с. 33—34.

⁹ НБКМ, БИА, ф. № 309, писмо на Петко Напетов до Янаки Гочев от 29. III. 1903 г.

¹⁰ Л. Панайотов, пос. съч., с. 6.

¹¹ Л. Димитров, Развой на революционното движение в Одрински вилаает от втората половина на 1896 до края на първата половина на 1901 г., сп. „Илюстрация Илинден“, год. X, кн. 3, 1938.

¹² НБКМ, БИА, колекция № 63, писмо от Петко Напетов до Никола Константинов; АБЕ-СвС, т. XI, л. 129—130.

29 март 1901 г. „срещу първия ден на Великден“.¹³ Оттогава започва движението му из пограничните пунктове като нелегален и продължава до началото на 1902 г., като през това време е участвувал в чета с Лазар Маджаров за наказването на шпиони в с. Каракадър, Лозенградско¹⁴, след което бил прехвърлен като агитатор с Асен Хадживасилев в Малкотърновско¹⁵, а през есента на 1902 г. ООРК го настанил учител в с. Провадия, Чокенско, за да върши агитаторска и организационна работа в същия район.¹⁶ Скоро той отново минал в нелегалност, станал секретар в районната чета на Кръстьо Георгиев — Българията, бивш фелдфебел от Враца, който го обезоръжил и прератил в България.¹⁷ Този войвода бе поддържан от Михаил Герджиков, който го привлече от Македония на работа в Източна Тракия.¹⁸ Обграден с такива националисти, Михаил Герджиков като подвижен делегат на ЦК на ТМОРО и подвижен нелегален член на ООРК не поканил Напетов за участие в конгреса на Петрова нива, в землището на с. Стоилово, Малкотърновско, въпреки че ООРК му е наредил¹⁹ по повод решението на Напетов да участвува с чета в един от районите на Лозенградския санджак.²⁰ Въпреки това отношение на Михаил Герджиков към Петко Напетов и други социалисти, като Асен Хадживасилев и други, от страх вероятно „да не се увеличи тяхното ядро в Одринско“²¹ ООРК ги смятал за полезни, поради което често прита и търси Напетов през неговата нелегалност.²²

* * *

В областта Чокенско влизаха селата на изток от р. Тунджа. Българските села бяха 14, а именно: Гечкенли, Татарларе, Хибiler, Сумурджили, Иджили, Ташълъмюселим, Пашакъй, Вайсал, Куруджикъй, Мурачели, Акбунар, Софуларе, Провадия и Боюнли. Три смесени българо-турски села бяха Инджекъй, Илюдже и Чомлекъй, а чисто турски: мюдюрликът Хаджиталъшман, Сарътальшман, Сюлекъй, Каракълък, Домурджели, Татаркъй на границата и др.

¹³ НБКМ, БИА, ф. № 309, шифрована бележка от 3 април 1901 г. на Тодор Петков и писмо от 4 април с. г. на Лазар Димитров до Янаки Гочев.

¹⁴ НБКМ, БИА, ф. № 309, писмо на П. Напетов от 7 юни 1901 г. до Ян. Гочев.

¹⁵ НБКМ, БИА, ф. № 24, III, 2, обяснения на П. Напетов до ООРК в Одрин от 13 април 1903 г.

¹⁶ „Приноси“, кн. VIII, Спомени на Георги Василев в ръкопис.

¹⁷ „Приноси“, кн. VIII, Спомени на Георги Василев в ръкопис; Л. Панайотов, пос. съч., с. 8.

¹⁸ Материали за историята на македонското освободително движение, кн. IX, Спомени на Михаил Герджиков, С., 1928, с. 23—24, 43, 50, 53.

¹⁹ НБКМ, БИА, ф. № 309, Шифровани писма от 4 и 22 април 1903 г. до Ян. Гочев от Велко Думев и Васил Шанов.

²⁰ НБКМ, БИА, ф. № 309, писма на П. Напетов до Ян. Гочев от 27 март и 6 април 1903 г.

²¹ Л. Панайотов, пос. съч., с. 9.

²² НБКМ, БИА, ф. № 309, писмо от 26. IX. 1901 г. на Л. Димитров до Ян. Гочев и писма от 6 и 20. II. 1902 г. на В. Шанов до Ян. Гочев.

Българското село Вайсал се намираше в полите на върха „Св. Илия“, на който връх имаше гроб, смятан за турски. Тоя връх с гроба паричаха „Чоке“, по което именуваха цялата равнинна местност около върха с изброените села. Административно те съставляваха нахия, управявана от мюдюрин (директор) със седалище в бейско село Хаджиталышман.²³

От Вайсал бе родом софийският митрополит Паргений, който посетил родния си край през учебната 1900/1901 г., когато Петко Напетов бил учител в с. Ташлъмюселим и същевременно революционен агитатор и организатор. В едно свое писмо до съученика си от Варненската мъжка гимназия Никола Константинов²⁴ Петко Напетов съобщавал, че по нареддане на революционната организация българските селяни от Одринска окolia масово отишли в Одрин да присъствуват при посрещането на митрополита и на неговата архиерейска служба. Митрополит Паргений се възхитил и слизал от множеството българи.

Митрополит Паргений се възхитил и слизал от множеството българи. Митрополит Паргений се възхитил и слизал от множеството българи.

В Чокенско пръв комитетски организатор бил началният учител в Одрин Антон Арнаудов през учебната 1895/1896 г., а след него в с. Ташлъмюселим — учителят Димитър Даков, който работил три учебни години наред и през лятото на 1899 г. се ръкоположил за свещеник и така продължил революционната си дейност в Дедеагачко — в с. Теке и гр. Фере, защото в Чокенско турска власт го гledала с подозрение.²⁵ Мястото му в Ташлъмюселим, революционен център на Чокенско²⁶, засел учителят П. Михайлов през учебната 1899/1900 г., заместен следващата учебна година от Петко Напетов по нареддане на ООРК.

До идването на Петко Напетов в Ташлъмюселим предшествениците му създавали комитети в селата на Чокенско от ограничен кръг хора, като проповядвали главно революционната идея за освобождение „чрез агитация и разпространение на литература — вестници и книги“²⁷.

Използването на посещението на митрополит Паргений в Одрин за целите на революционната организация показва, че последната в Чокенско при Напетов е минала към масово въздействие върху духа на българските селяни като основа за тяхното по-нататъшно революционизиране. Ташлъмюселимецът Христо Костов Русев, учител в с. Гечкенли, съобщава в спомените си, че всички селяни се допитвали за всичко до Петко Напетов. Това привлякло вниманието на властта

²³ „Приноси“, кн. V, гл. II, за Чокенско.

²⁴ НБКМ, БИА, колекция № 63, бележка от Н. Константинов до Ив. Орманджиев.

²⁵ „Приноси“, кн. V, VII и VIII, спомените на Димитър Даков и Антон Арнаудов.

²⁶ Материали за историята на мак. освобод. движение, кн. IV, спомени на Лазар Димитров, С., 1926, с. 106.

²⁷ Сп. „Илюстрация Илинден“, год. X, 1938, кн. 3, ст. 11 на Л. Димитров,

и един ден мюдюринът на Ташлъмюселим го повикал да се яви и отговори откъде е, къде е следвал и говори ли френски. Същия ден Петко Напетов станал нелегален агитатор и организатор на Чокенско.²⁸

Времето заличило от паметта на съвременниците му много от извършеното в Чокенско от Петко Напетов като легален и нелегален агитатор и организатор, за което ни затавят запазените документи.

Първото известно днес писмо от него като учител в Ташлъмюселим и легален революционен деец в Чокенско, писано в Одрин на 7 януари 1901 г. до Никола Константинов в София, гласи: „Няма да ти разправям как минавам тук. Знай само, че в бури живея! Завладявам сърцата и имам успех.“ По-нататък иска материал да му се прати „за просветителна дейност между простолюдието тук“. Писмото продължава: „Живея в старо село с добри и стари нрави.“²⁹

От други неиздадени писма узнаяваме, че Петко Напетов минал в България като нелегален срещу първия ден на Великден — 29 март 1901 г., и отишъл в районния граничен пункт в с. Любимец с пунктов началник Янаки Гочев. Чрез него ООРК държал връзка с Напетов, искал му рапорти за извършеното, план за нелегална дейност, получавал пари за нужди на вътрешната организация и др.³⁰ Лазар Маджаров и Петко Напетов се споразумяват да работят заедно като нелегални в Лозенградско и Чокенско. Това тяхно споразумение се одобрява и от ООРК, затова в едно писмо на Георги Василев, член на ООРК, от 1 юли 1901 г. до Георги Минков в Бургас е казано, че Напетов, в когото членовете на ООРК имат пълна вяра, ще подтиква към работа и Лазар Маджаров.³¹ Двамата заедно организирали малка чета и отишли в с. Каракадър, Лозенградско, в което изпълнили смъртна присъда на ООРК спрямо шпиони в началото на юли 1901 г.³² Нейното изпълнение неправилно се възлагало на 7 и 15 март с. г. на Георги Кондолов³³, който никога не е работил в Лозенградско. В този район се издига като легален ръководител Лазар Маджаров през двегодишното си главно учителство в Лозенград от есента на 1897 до есента на 1899 г., след което става нелегален ръководител на революционното движение в Лозенградски санджак.³⁴

За въоръжаването на тяхната малка чета Петко Напетов е

²⁸ „Приноси“, кн. V, за Чокенско, село Ташлъмюселим.

²⁹ НБКМ, БИА, колекция № 63, писмо от 7. I. 1901 г. на П. Напетов.

³⁰ НБКМ, БИА, ф. № 309, писмо от 3. IV. 1901 г. на Тодор Петков, от 4. IV. с. г. на Лазар Димитров, от 10, 11 и 12. IV. 1901 г. на Лаз. Димитров, от 12. IV. с. г. на Т. Петков, от 18 и 30. IV. 1901 г. на Л. Димитров, от 3, 4 и 8. V. 1901 г. на Г. Василев, от 16. V. 1901 г. на П. Напетов, от 26 и 29. V. с. г. на Лазар Димитров и от 23. VI. 1901 г. на П. Напетов.

³¹ НБКМ, БИА, ф. № 309, шифровано писмо на Г. Василев от 1. VI. 1901 г. до Г. Минков.

³² НБКМ, БИА, ф. № 309, писмо на П. Напетов от 7. VII. 1901 г., Л. Панайотов в пос. съч. погрешно съобщава на с. 7, че изпълнението на присъдата стало „в началото на 1901 г.“.

³³ НБКМ, БИА, ф. № 476, писма от 7 и 15 март на ООРК до ВМОК.

³⁴ Сб. „Преображенско въстание“, с. 35—36.

искал пари и най-малко десет (10) револвера и толкова ками.³⁵ В същото писмо той съобщава, че като пребивава в България, ще продава облигации от патриотическия заем на ВМОК, ще събира помощи, ще основава македоно-одрински дружества като комитетски деец. Затова иска от Георги Минков да му изпрати комитетска карта, каквато му искал скопийският началник в Елхово, макар че навсякъде го „знай като комитетски човек“³⁶. В друго писмо от 8 юли 1901 г. Напетов търси интелигентни хора за учители и същевременно за революционна работа, защото „широко е полето за работа, а работници няма“³⁷.

Снабдяването с оръжие е било трудна задача за дейците на вътрешната организация главно поради липса на парични средства. Ето защо са прибегвали до организиране на чети за събиране на пари. Една такава чета се образува през октомври—ноември 1901 г. със събрани пари от Петко Напетов, която се разлага под влиянието на върховистите-цончевисти чрез Антон Бозуков и Христо Саракинов, след което Михаил Герджиков и други по-късно издигат обвинение срещу Напетов, че съbral пари в Малкотърновско и Чокенско за оръжие, а не го доставил на платилите.³⁸

Тези обвинения през пролетта на 1903 г. са остатъци от разграждените борби между върховисти и централисти в България за състава на ВМОК след арестуването на Борис Сарафов и неговите другари на 23 срещу 24 март 1901 г. през нощта от правителството на Петко Каравелов и д-р Стоян Данев за убиването на румънския журналист Михаил Янку в Букурешт. Запасният генерал Иван Цончев като агент на княз Фердинанд организирал превземането на МОРО в България с избирането на членове за състава на ВМОК от IX редовен конгрес, заседавал в София от 30 юли до 5 август 1901 г.³⁹ В този състав са влизали и запасните офицери Бозуков и Саракинов, за които Напетов съобщава в обясненията си от 13 април 1903 г., че тъкмо когато били готови за път, събрани на границата, няколко от момчетата се присъединили към генералите срещу обещано заплащане.⁴⁰ Освен тези четници към Фердинандовите агенти били склонни да минат и войводи като Георги Кондов⁴¹, Лазо Лазов и Стамо Грудев от с. Аланкайряк (Ясна поляна), което село било важен граничен пункт за малкотърновския и бунархисарския революционен район.

Георги Минков, член във ВМОК с председател Борис Сарафов,

³⁵ НБКМ, БИА, ф. № 309, разписки на Г. Минков от 1 и 3. VI. 1901 г., писма от 9, 10, 15. VI. 1901 г. на Л. Димитров и писмо на П. Напетов от 23. VI. 1901 г. и 3. VII с. г. и във ф. № 24, III, 3, писмо от 3 юли на Петко Напетов до Г. Минков.

³⁶ НБКМ, БИА, ф. № 24, III, 3, писмо на П. Напетов от 3. VII. 1901 г.

³⁷ НБКМ, БИА, колекция № 63, писмо от 8. VII. 1901 г. на П. Напетов до Н. Константинов.

³⁸ НБКМ, БИА, ф. № 24, III, 2, изложение на П. Напетов с обяснение от 13. IV. 1903 г.

³⁹ Сб. „Преображенско въстание“, с. 34, 35, 37, 181, 182, 192.

⁴⁰ НБКМ, БИА, ф. № 24, III, 2, изложение на П. Напетов с обяснение от 13. IV. 1903 г.

⁴¹ НБКМ, БИА, ф. № 476, писмо до Антон Бозуков от 27. X. 1902 г.; „Принос“, кн. I, 1927, с. 105.

правилно е схващал борбата между върховисти и централисти като „борба между всичките демократически елементи от организацията с реакцията, представлявана от генералитета“⁴², ала по отношение на Тракия той е съдействувал на Сарафовия ВМОК за вмешателство чрез чети и през чепеларския пункт, който изцяло е бил в ръцете на Борис Сарафов още от септември 1899 г. Със знанието и на Георги Минков Борис Сарафов изпраща четата на Георги Тенев през 1900 г. към Родосто за обир на богат арменец. Понеже там тя не успява, на връщане заловила в Лозенградско гръцкия лекар Костаки Керемидчиоглу и го освободила срещу 800 турски лири, които предала в хана на братя Минкови в Бургас на Павел Генадиев за внасяне в касата на ВМОК и по чито приходни книжа не са отбелязани никъде. Тази върховистка проява на Борис Сарафов и Павел Генадиев в Тракия, на която оказал пълно съдействие без знанието на ООРК и районният ръководител в Бунархисар Христо Наастев, разстрои вътрешната организация в два района на Лозенградския санджак.⁴³

Друга изненада за ООРК била устроена подир една година пак от Борис Сарафов и Павел Генадиев с четата на Светослав Мерджанов, която отвлякла на 4 юли 1901 г. (на тоя ден точно преди една година бил заловен К. Керемидчиоглу) от околността на Одрин Нури бей за откуп и на 5 юли била разбита при днешното село Варник, Свиленградско, тогава в турска територия.⁴⁴

В борбата срещу върховизма ООРК се обявява и против вмешателство на Сарафовия ВМОК. Затова ООРК възложил на Лазар Маджаров, който вероятно също се е смятал засегнат от Керемидчиоглувата афера, да пази границата като представител на вътрешната организация от вмешателства не само на дворцовите върховисти, но и от сарафовистите. Срещу това негово представителство са отправени думите на Георги Минков за „граничния техен спящ представител Лазар Маджаров“⁴⁵, който в тая борба срещу върховизма за запазване на независимостта на вътрешната революционна организация в Тракия повикал на помош Петко Напетов, Асен Хадживасилев и Константин Нунков⁴⁶, все прогресивни дейци в движението и социалисти.

В същото писмо Напетов съобщава, че Лазар Маджаров му предложил да замине в Малкотърновско след оттеглянето на първата Кондолова чета⁴⁷, която създавала афери.

И тая чета била изпратена от ВМОК и снабдена с пълномощно от Гоце Делчев като първа агитационно-организаторска чета в Малкотърновско, но без да бъде уведомен ООРК с председател Лазар Ди-

⁴² Сб. „Преображенско въстание“, с. 189.

⁴³ Пак там, с. 36.

⁴⁴ Пак там, с. 37, 194—195.

⁴⁵ НБКМ, БИА, ф. № 309, писмо на Г. Минков от 30 юли 1901 г. до Гочев.

⁴⁶ НБКМ, БИА, ф. № 24, III, 2, изложение на П. Напетов до ООРК от 13 април 1903 г.

⁴⁷ И в. Орманджиев, Георги Кондолов и дейността му в Странджанското въстание, кн. 1 от „Приноси“, Бургас, 1927, с. 28, 36, 37.

митров. Тя престояла в този район от 30 май до края на юли 1901 г., когато се завърнала в България.⁴⁸

Изпращането на Петко Напетов от Лазар Маджаров в същия Малкотърновски район е станало с цел да секрепи духът на населението, да се ограничи разширяването на аферите, да се накаже един предател свещеник в с. Стоилово и да се активизира малкотърновският районен комитет с председател Димо Янков.⁴⁹ Напетов е обиколил вероятно от средата на август до началото на октомври 1901 г. селата Мокрошево, Паспалово, Мъгланк, Мегалово⁵⁰, когато е съbral и около 28 наполеона, с които формират чета заедно с Л. Маджаров и К. Нунков през октомври 1901 г., която обаче се разпада на границата. Тогава само Петко Напетов и К. Нунков заминали за Одрин през Чокенско, като взели от две села 4—5 наполеона, половината от които Напетов съbral още като учител в Ташъмюселим.⁵¹

В Одрин взели решение да се разправят с Иван Дяков и за изпълнението на това решение Напетов и Нунков отишли в Малко Търново през Мокрошево със задграничния куриер Никола Сербезов⁵² в края на ноември 1901 г.⁵³ Димо Янков обаче и намиращите се в Малко Търново комитетски хора не им оказали съдействие и дори загатнали на Иван Дяков за това и той още „същата нощ уфейка за Лозенград“. Напетов и Нунков отишли на границата, за да се върнат веднага, но бащата на Напетов се поминал и елховският околийски началник арестувал Напетов и го задържал 10—15 дни. След неговото заминаване за Варна Л. Маджаров и Асен Хадживасилев останали да доизкарат „несвършените ни дела“, но не успели. След тях в този край поели работата Георги Кондов и Тодор Шишманов, „които не бяха в течението на нашата работа, а и злобно настроени“, към които бил „и Д. Янков, когото ний изолирахме“, и те именно създали мълвата за злоупотребления.⁵⁴

Други документи изтъкват, че когато се разпада формираната чета през октомври 1901 г., Напетов и Нунков заминали за Одрин и после в Малкотърновско. Маджаров повикал Асен Хадживасилев да работят с ясно определено направление за поставяне вътрешната организация в Одринско „на съвършено независима почва, сдружена и силна сама по себе си“, като се усили вътре „организационният дух и да се отбият желанията на някои живущи в България хора да се

⁴⁸ И. в. Орманджиев, Георги Кондов и дейността му в Странджанското въстание, кн. I от „Приноси“, Бургас, 1927, с. 29—36.

⁴⁹ НБКМ, БИА, ф. 24, III, 2, изложение на П. Напетов до ООРК от 13. IV. 1903 г.

⁵⁰ НБКМ, БИА, ф. № 309, телеграма и писма от 11 август 1901 г., 26 септември и 8 октомври 1901 г.; също и ф. № 24, III, 2, изложение на Петко Напетов от 13. IV. 1903 г. до ООРК.

⁵¹ НБКМ, БИА, ф. № 24. III, 2, изложение на П. Напетов от 13. IV. 1903 г.

⁵² И. в. Орманджиев, „Приноси“, кн. IV, Освободителна борба в Лозенградския район, С., 1941, с. 189.

⁵³ „Приноси“, кн. VI, спомени на Димо Янков за Напетов и Нунков.

⁵⁴ НБКМ, БИА, ф. № 24, III, 2, изложение на П. Напетов от 13. IV. 1903 г., „Приноси“, кн. III, За Малкотърновския район, С., 1933, с. 114, 303, 313, 329.

месят там, където не е тяхна работа⁵⁵. Асен Хадживасилев приел предложението на Маджаров и му станал другар, с когото се разбирали. За това пише Лазар Димитров, който искал да се срещне с Л. Маджаров и П. Напетов и тримата да се разберат.⁵⁶ Сега сигурно Л. Маджаров „се поправи“ в отказа си „по недоразумение“⁵⁷ и се събират в началото на януари 1902 г. в с. Аланкайряк. На 5 януари с. г. от това село Тодор Шишманов пише на Георги Кондолов в Бургас, че Напетов ще заминава след две седмици във Варна и че „засега заминаха вътре да поправят работите“⁵⁸ Лазар Маджаров, Петко Напетов, Асен Хадживасилев, Йордан Попйорданов (Орце) и Петър Манджуков, които се разделили на две групи. Въпреки писмата на Л. Маджаров до Димо Янков да съдействува на П. Напетов и Асен Хадживасилев⁵⁹ Д. Янков и сега не им оказва никакво съдействие.⁶⁰ След това П. Напетов заминал за Варна поради смъртта на баща си.

Що се отнася до посредничеството на сарафовистите за споразумение на одрински дейци, то е било неприемливо за последните след създадените от Борис Сарафов и негови хора две афери в Източна Тракия — Керемидчиоглуватата и аферата Нури бей в Одринска окolia, още повече, че одринци имали вече решение от Коледа 1901 г. в Търново-Сеймен (Марица) за конгрес в Пловдив под личното ръководство на Гоце Делчев. Конгресът бил проведен на 13, 14 и 15 април 1902 г. Между присъствуващите 16 души бил и Петко Напетов. Те отхвърлили върховизма на Цончевия ВМОК, както и вмешателството на сарафовистите в Одринско. Различията и споровете за границите на районите в Лозенградския санджак между войводите Лазар Маджаров, Георги Кондолов и Тодор Шишманов били изгладени. Тракия била разделена на две инспекционни части, поверени на Михаил Герджиков — източно от река Марица, и на Константин Антонов — Западна Тракия.⁶¹

След конгреса ООРК изпратил на нелегалните видни дейци пълномощници чрез Александър Димитров Кипров, който ги препратил на Георги Кондолов в Бургас да ги раздаде, а задържал само пълномощното на Петко Напетов, за да му го изпрати, щом съобщи адреса си.⁶² Засега липсва документ, от който да се вижда какво е работил П. Напетов след това. Георги Василев съобщава в спомените си, че по предложение на ООРК Одринската българска митрополия го назна-

⁵⁵ Сб. „Преображенско въстание“, с. 194.

⁵⁶ НБКМ, БИА, ф. № 459, писмо на Лазар Димитров до Лазар Маджаров от 15. XII. 1901 г.

⁵⁷ НБКМ, БИА, ф. № 24, III, 2, изложение на П. Напетов от 13. IV. 1903 г.

⁵⁸ НБКМ, БИА, ф. № 476, писмо от 5. I. 1902 г. на Т. Шишманов в с. Аланкайряк до Г. Кондолов; „Приноси“, кн. I, с. 106—107.

⁵⁹ НБКМ, БИА, ф. № 461, писмо на Л. Маджаров от януари 1902 г. до Димо Янков в Малко Търново.

⁶⁰ НБКМ, БИА, ф. № 461, писмо от януари 1902 г. на П. Напетов до Димо Янков в Малко Търново.

⁶¹ Сб. „Преображенско въстание“, с. 38—39.

⁶² НБКМ, БИА, ф. № 476, писмо от 30. IV. 1902 г. на Ал. Д. Кипров до Г. Кондолов.

чила за учител в Провадия, за да ръководи от там революционните седски комитети в Чокенско, ала властта скоро го подушила и той пак преминал в България. След това навлязъл в Чокенско като секретар на първата агитационно-организаторска чета с войвода Кръстьо Георгиев — Българията, и то по препоръка на Георги Василев, член на ООРК. Но между Напетов и сувория бивш фелдфебел от българската армия се създава остр конфликт по въпроса за приемането на чербаджите във вътрешната организация. Напетов бил против тяхното приемане във вътрешната демократическа революционна организация. Войводата донесъл на ООРК за този конфликт и като не получил отговор, обезоръжил секретаря на четата Напетов, взел му пълномощното и го изпратил в България, след което лично отишъл в Одрин, преоблечен като селски свещеник, и съобщил на ООРК за свършения факт.⁶³ През януари 1903 г. и Кръстьо Българията напуснал Чокенско, отишъл в Аланкайряк (Ясна поляна) и постъпил в атентаторската чета на Михаил Герджиков за похода ѝ до гара Синекли, Чаталджанско. След завръщането на четата Кр. Българията останал войвода на Малкотърновския революционен район вместо лекуващия се в Бургас Георги Кондолов.⁶⁴ През пролетта на 1903 г. в Чокенско започнало разложението и обезоръжаването на селските комитети поради предателството на Георги Ников.⁶⁵ Нямало е водител⁶⁶, който да спре злодеянието. За него носи отговорност и председателят на ООРК Велко Думев, националист и противник на социализма⁶⁷, задето не се противопоставил от името на ООРК и своевременно не предотвратил своеволието на Кръстьо Българията спрямо Петко Напетов при спора им за участието на чербаджите във вътрешната ТМОРО.

По време на разложението на организацията в Чокенско и обезоръжаването на членовете ѝ Петко Напетов бил във Варна и без да скъсва с ООРК, продължавал да служи на освободителното революционно дело в бащиния си край. Това се потвърждава от няколко негови писма, писани във Варна през март и април 1903 г. По поръчка праща ками в Чепеларе и в Хебибчевския пункт на Янаки Гочев, като същевременно чакал да избухне борбата, за да се намери и той във великия час „там всред бурите и куршумите“⁶⁸. Когато съобщава на Янаки Гочев за откраднатите 45 дълги манлихери от казармите във Варна и че не може повече да стои настрана, моли ООРК да го улеснят членовете му с място в един от трите най-важни пункта на Одринско: Малкотърновски, Лозенградски или Бунархисарски.⁶⁹ Убе-

⁶³ „Приноси“, кн. VIII, спомени на Г. Василев.

⁶⁴ Сб. „Преображенско въстание“, с. 41.

⁶⁵ Пак там, с. 224—225, док. 73.

⁶⁶ Пак там, с. 213—215, док. 65, т. 4.

⁶⁷ Пак там, с. 215—216, док. 65, т. 7.

⁶⁸ НБКМ, БИА, ф. № 309, писма на П. Напетов до Ян. Гочев от 12 и 22 март 1903 г.

⁶⁹ НБКМ, БИА, ф. № 309, писмо от Петко Напетов до Янаки Гочев от 27 март 1903 г.

ден, че усълужва на организацията „в пай-критичния момент“ с 45 манлихери, той иска да се съобщи това и на другарите му К. Нунков и К. Антонов, за да се порадват и да видят, че и той, „макар оттеглен“, чувствува и страда и работи, „като потряба“. След като съобщава, че „утре рано с Кръстъо Петков (внук на Петко войвода) ще идат из околните села, за да сбират помощи за Одринско от преселниците“, моли Нунков и Антонов да се обадят в ООРК за неговото участие във въстанието.⁷⁰

Докато се преговаря къде и кому да се пратят и предадат откраднатите 45 манлихери⁷¹ въз основа на доклада на Герджиков, Петко Напетов изпратил до ООРК обяснение за събраните през 1901 г. 28 наполеона.⁷² Във връзка с това положение сигурно ООРК предоставя на усмотрението на Герджиков да определи мястото за участие на Петко Напетов в един от районите на Лозенградския санджак.⁷³ С накърнено честолюбие⁷⁴ Напетов замълчава и с това мълчаниес и осъкърление остава безучастен в Преображенското въстание.

Когато на 14 февруари 1904 г. в конгреса на одринските революционери във Варна се дава финансов отчет и Михаил Герджиков не е могъл да оправдае 80 турски лири⁷⁵, за Петко Напетов не се повдига никакъв подобен въпрос. Това е било за него морално удовлетворение в под отовката на Преображенското въстание.

По време на този конгрес Петко Напетов бил във Варна и се срещал с бивши свои другари революционери, някои от които поканил на вечеринката на тесните социалисти във Варна.⁷⁶

Така Петко Напетов, след като минава през школата на вътрешната ТМОРО и живее в бурите на нейното националноосвободително и революционно движение около три години, влага по-нататък „всичките си сили и натрупан революционен опит в борбите на българския пролетариат“⁷⁷.

⁷⁰ НБКМ, БИА, ф. № 309, писмо на П. Напетов от 29. III. 1903 г. до Гочев.

⁷¹ НБКМ, БИА, ф. № 309, писма от 4 и 6. IV. 1903 г. на Васил Шанов и П. Напетов до Ян. Гочев. В. Шанов бил член на ООРК.

⁷² НБКМ, БИА, ф. № 24, III, 2, изложение от Петко Напетов от 13. IV. 1903 г. до ООРК и ф. № 309, писмо на П. Напетов до Янаки Гочев от 18 април 1903 г. да изпрати неговото дълго писмо до ООРК.

⁷³ НБКМ, БИА, ф. № 399, писма от 1, 4 и 22 април 1903 г. на Г. Минков, В. Шанов и Велко Думев до Янаки Гочев.

⁷⁴ НБКМ, БИА, ф. № 24, III, 2, изложение на П. Напетов до ООРК от 13 април 1903 г.

⁷⁵ НБКМ, БИА, колекция № 63, отчет на П. Т. Ковачев; „Принос“, кн. VIII, за същия отчет в глава II, Конгресът във Варна.

⁷⁶ „Принос“, кн. VI, спомени на Димо Янов.

⁷⁷ Л. Панайотов, пос. съч., с. 9.

СЪЮЗ НА ТРАКИЙСКИТЕ КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНИ ДРУЖЕСТВА
ИЗВЕСТИЯ НА ТРАКИЙСКИЯ НАУЧЕН ИНСТИТУТ, КНИГА I

ТРАКИЯ И БЪЛГАРО-ВИЗАНТИЙСКИТЕ
ОТНОШЕНИЯ ДО ПАДАНЕТО Й ПОД
ТУРСКА ВЛАСТ

ДИМИТЪР АНГЕЛОВ

ДЪРЖАВНО ИЗДАТЕЛСТВО „НАУКА И ИЗКУСТВО“
София — 1965

I. ЗАСЕЛВАНЕ НА ТРАКИЯ СЪС СЛАВЯНИ

През целия период на средновековието тракийските земи са играли голяма роля в българо-византийските отношения. Сложно и променливо е било тяхното политическо развитие, разнообразни са били събитията, които те са преживели в продължение на векове до падането им под властта на туроките завоеватели. При това историческото развитие на Тракия в българо-византийските отношения е било различно за нейните отделни краища.

Населена с разнообразни тракийски племена, Тракия като цяло с била включена, както се знае, в пределите на Римската империя през II в. от н. е. и представлявала една от нейните най-богати и плодородни земи. След 395 г. от н. е., когато Римската империя се разделила на две части — Западна и Източна, тракийските земи влезли като съставна част в територията на Източната империя (Византия). Те продължавали да запазват своето важно значение от икономическа и стратегическа гледна точка и в тях се издигнали и процъфтявали през IV—VI в. едни от най-значителните градски центрове на ранна Византия, като Филипопол (Пловдив), Вероя (Стара Загора), Адрианопол (Одрин) и др. Голяма част от тракийското население по това време било вече елинизирано и загубило своята народностна самобитност. Но имало и тракти, особено жители на селата, които още пазели своя език, бит и религия. Тракийските жители по това време били едни от най-добрите войници на империята, а някои от тях вземали дейно участие в обществения и политическия живот на страната.¹

Като византийска провинция Тракия преживяла през III—V в. ударите на различни нашественици, които идели на север от Дунав и нахлували в балканските територии на империята. Най-силни и с големи последици за тракийските земи били нашествията на готи и хуни.² Но въпреки тези нашествия Тракия се запазила в общи черти чепокътната и развитието на материалната и култура и нейният етнически облик не претърпели съществени изменения. Такива изменения настъпили едва след заселването на славяните.

Първите нахлувания на славяните в Балканския полуостров на територията на Византия започнали, както се знае, в края на V в.

¹ В. Бешевлиев, Участие на траките в обществения живот на провинция Тракия, Изв. на Института за българска история, I—2, 1951, с. 216 сл.;

В. Велков, Градът в Тракия и Дакия през късната античност, С., 1959, с. 1—281; Към въпроса за езика и бита на траките през IV в. от н. е. Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, С., 1958, с. 731 сл.

² Д. Ангелов, История на Византия, ч. I, С., 1959,

по времето на император Анастасий (491—518 г.).³ Организирани във военни дружини, новите пришелци преминавали на големи маси Дунава, северна граница на Византия, навлизали в Мизия и през Стара планина прониквали в Тракия, търсейки богатства и плячка. През този период славяните се намирали в крайната фаза на разложение на родовообщинния си строй (т. нар. „военна демокрация“). Частната собственост им била вече позната, съществувало имуществено и класово разслоение и била налице една господствуваща военно-племенна аристократия, която живеела главно от войни и грабежи.⁴ Войнствени, смели и добре организирани, славяните представлявали и в своите набези голяма заплаха за Византия, чито сили били заети по това време на няколко фронта. Изплашен от честите им нападения, император Анастасий построил известната „Анастасиева стена“, която се простирала между Мраморно и Черно море (от града Силиврия до крепостта Деркос) и чието предназначение било да пази Константинопол. Тази негова мярка показва, че юще в началото на своята поява на полуострова славяните прониквали далеч на юг, в Тракия, заплашвайки да достигнат в своя устрем самата столица на империята.

Още по-чести станали нападенията на славяните през първата половина и средата на VI в. по времето на Юстиниан I (527—565 г.). Според свидетелството на историка Прокопий Кесарийски в неговата „Тайна история“ (*Anecdota*) от самото начало на управлението на Юстиниан славянските племена склавини и анти наред с хуните почнали непрестанни набези по всички краища на Балканския полуостров — в Илирик, Тракия, Херсонес и Елада, от Йонийско море до предградията на Константинопол.⁵ Както по времето на Анастасий, тъй и при Юстиниан постоянен прицел на техните нападения били тракийските области, като се почне от полетата около Пловдив и Стара Загора и се достигне до пай-южните беломорски краища. Така напр. през 551 г. един славянски отряд проникнал в долината на Марица и оттам една част от него се отправила на юг към Бяло море, където била обсадена и превзета важната крепост Топир. Една година след това славяните се появили пак в Тракия, като този път те се насочили към нейните западни краища с намерение да завладеят Солун. Византийското правителство, заето в борби срещу остготите в Италия и персите в Азия, било безсилно да се справи с пришелците от север въпреки многобройните крепости, издигнати от Юстиниан по протежение на Дунава и по склоновете на Стара планина. Славяните обикновено заобикаляли тези крепости и продължавали пътя си на юг, без никой да може да ги спре. Самото население на Балканския полуостров, което било експлоатирано от византийската власт, не из-

³ М. Дринов, Заседание Балканского полуострова славянами (М., излязла през 1874 г.); И. Дуйчев, Балканский полуостров през първата половина на VI в., Беломорски преглед, I, 1942, с. 229;

Д. Ангелов, История на Византия, т. I, с. 112.

⁴ М. Андреев и Д. Ангелов, История на българската държава и право, С., 1959, с. 56 сл.; История на България, т. II², С., 1961.

⁵ Procopii, *Anecdota* ed. Haugy, 21. XVIII.

питвало голямо желание да я защища и не оказвало сериозна съпротива на нашествениците. Дори според думите на византийският историк Прокопий някои от жителите сами бягали при славяните и предпочитали да живеят при тях.⁶

През първата половина на VI в. по времето на Юстиниан заселването на славяните на Балканския полуостров още не било започнало. Славянските дружини се задоволявали при своите набези да събират плячка (оръжия, скъпоценности, добитък, роби), след което се връщали обратно в земите отвъд Дунава. Постепенно обаче някои от тях започнали да се установяват по-трайно в заетата територия и да образуват там първите си поселища. За такива славяни в Тракия споменава Прокопий, когато говори за укрепленията на Пловдив и Плотинопол, издигнати от Юстиниан. Според него тези укрепления били направени, за да служат за защита срещу варварите, които живеели на големи групи около тези градове.⁷ Очевидно в случая византийският писател има пред вид по-трайно установени вече славяни, които не били напуснали разграбените и заети от тях краища в Тракия. Но това съведение на Прокопий е единствено и от него не може да се прави извод за масово заселване на славяните на Балканския полуостров и по-специално в тракийските земи.

Нападенията на славяните продължили и при приемниците на Юстиниан: Юстин II (565—578), Тиберий II (578—582 г.) и Маврикий (582—602 г.). В 575 г. славянски дружини подложили Тракия на разорение. Три години след това според съобщението на византийския писател Менандър Протектор славяните се появили отново в Тракия на брой до 100 000 души. Те прекосили цялата област и се отправили на югозапад към Гърция. Византийското правителство, заето в борби с персите и аварите, не било в състояние да предприеме нищо и останало безучастен зрител.⁸

Ново и голямо нападение направили славяните в 583 г., в началните години от царуването на Тиберий. Според летописца Йоан Ефески, чисто съчинение е запазено само в откъси, славяните в своя устрем проникнали в южните краища на Балканския полуостров, като стигнали до околностите на Солун. Те превзели в Тракия много градове и укрепени места и поставили под своя власт обширна територия. Славяните се поселили, изтъква Йоан Ефески, в ромейските земи като в своите собствени. Там те останали четири години, докато императорът бил зает във война срещу персите. След това Тиберий се обърнал към владетеля на аварите Баян и го склонил да нападне славяните, за да ги накара да опразнят заетите територии.

Намесата на аварите останала обаче без резултат. Славяните останали трайно в ромейска земя и не пожелали да се върнат обратно. Като се спира на положението във Византия няколко години след намесата на аварите, Йоан Ефески отбелязва, че в пределите на им-

⁶ А. Д. Димитров, Движение скамаров, Виз. Врем., V, 1952, с. 13.

⁷ Ргосорії, De aedificiis, ed. Haury, IV, гл. II.

⁸ М. Дринов, пос. съч., с. 249.

перията имало вече голям брой славянски преселници. „Славяните, пише той, са завзели много укрепени градове по своя път, настанили са се в завоюваната територия, станали са богати, имат злато, сребро, снабдили са се с оръжия, които употребяват по-добре от ромене“⁹.

Това сведение на Йоан Ефески, съвременник на описаните събития, е от твърде голямо значение. То показва, че през последната четвърт на VI в. в балканските територии на Византия имало вече значителен брой славяни. Славянското общество все по-бързо се развивало по посока на разлагане на родовообщинните отношения и на създаване на имуществени и класови противоречия. А това било важна предпоставка за изграждане на държавни организации сред славяните.

При наследника на Гиберий, Маврикий (582—602 г.), славяните продължавали да минават Дунава и да навлизат на юг чак до Тракия. За едно тяхно нападение през 588 г. в тракийските области споменава Теофилакт Симоката, който ги нарича с името гети. Една година след това славяните отново проникнали в Тракия и стигнали до брега на Черно море, където превзели Анхиало. Други техни отряди се насочили към Гърция и днешните северозападни български земи. Освободен от грижите на източната си граница, тъй като войната с персите била прекратена, Маврикий положил големи усилия да спре напора на славяните, като пренесъл военни действия срещу тях на север от Дунава. Опитът му обаче останал без резултат.

По всичко изглежда, че по времето на Маврикий славяните, които нападали територията на Византия, идели не само от север, отвъд Дунава, но се набирали и из средата на местното, поселено вече на Балканския полуостров славянско население. Така напр. през 584 г. около пет хиляди славяни се явили неочаквано край Солун, без да става дума за някакво преминаване на славянски отряди през Дунава и Мизия. Очевидно това са били славяни от Тракия и Македония, които живеели вече на византийска територия. Няколко години по-късно, вероятно през 586 г.¹⁰, Солун бил нападнат и обсаден пак от големи славянски дружини, които не били дошли откъм Дунава, а били събрани от поселените в македонските краища славянски племена. Обстоятелството, че славяните били стъпили вече здраво на византийска територия, затруднявало борбата срещу тях и ги правело опасни противници на империята.

При наследниците на Маврикий, Фока (602—610 г.) и Ираклий (610—641 г.), славяните продължили да нахлуват масово в Балканския полуостров, възползвани от вътрешните размирици във Византия в началото на VII в. и от тежката, продължителна война с персите. При това те вече се заселвали за постоянно в завзетата територия,

⁹ Н. Державин, История Болгарии, т. I, 1945, с. 9; М. Андреев — Д. Ангелов, История на българската държава и право, с. 61.

¹⁰ Датата не е напълно уточнена. Тя може да бъде или 586, или 597 г., но по мое мнение първата година е по-вероятна. Ф. Баришич, Чуда Димитриса Солунског као исторически извори, Београд, 1953, който дава убедителни доказателства за 586 г.

като заживявали в местните византийски градове и села или създавали нови селища. По време на Ираклий била заета и плътно населена със славяни цяла Тракия, като се почне от подбалканските полета и се стигне до Бяло море. От сведения, огнасящи се за средата на VII в., се вижда, че славянските поселища стигали чак до околностите на Цариград. Други славяни били проникнали до беломорското крайбрежие, поселили се там и по такъв начин прекъснали сухопътната връзка между Цариград и Солун, двата най-важни града в полуострова.

Че славяните през този период са стигнали до беломорското крайбрежие и се заселили там, се вижда ясно от сведенията за техните морски набези през втората половина на VII в. и по-късно. Славяните, някога неопитни в морското дело, сега вече се проявявали като добри моряци и техните лодки започнали да кръстосват Мраморно море. По време на император Константин Погонат (668—685 г.) славяните опустошили малоазийското крайбрежие и нападнали корабите, пренасящи жито за Цариград. Там, във водите на архипелага, славяните станали известни на арабите, които по това време представлявали също голяма заплаха за византийската империя в Средиземно и Егейско море. За славяните споменава арабският писател Ал-Ахтал, който живял през втората половина на VII в. От нападенията на славяните били засегнати редица острови в Егейско море, между другото и Крит, където и досега има езикови остатъци от някогашното присъствие на славянски поселници.¹¹

Този период на надмощие на славяните по море през втората половина на VII в. показва ясно, че славянските племена по това време държали здраво крайбрежната ивица, Беломорието, в днешна Източна и Западна Тракия, за да могат оттам да организират своите нападения.¹² Славяни имало по това време също тъй и в Пелопонес, в Средна Гърция, Епир, Тесалия, Македония и Мизия, с една дума, във всички балкански владения на Византия, като се изключват само най-близките до Цариград области в Източна Тракия и Херсонеския полуостров (днес Галиполски), където те не успели да проникнат.

Заселилите се през VII в. на Балканския полуостров славянски племена се делели на две главни групи: българска и сърбохърватска. Славяните от българската група заети Мизия, Тракия, Македония, Северна, Средна и Южна Гърция. Те се делели на много племена, чиито имена се споменават често в извори от VII и VIII в.¹³ Най-много данни има за славяните в Южна Македония, които населявали областта около Солун и се опитали на няколко пъти със съединени сили да завладеят този голям и важен пристанищен град. В изворите се говори често и за славяните в Пелопонес, които векове наред водели

¹¹ И. Шишманов, Славянски поселища на Крит и на другите острови. Сп. Български преглед, г. IV, 1897, кн. 3, с. 79 сл.

¹² Ф. Успенский, История Византийской империи, I, ч. 1.

¹³ М. Дринов, пос. съч., с. 304 сл.; Н. Державин, пос. съч., с. 99 сл.; История на България, т. I, с. 51; Д. Ангелов, История на Византия, ч. I, с. 160 сл.

упорити борби с византийската власт и се стремели да запазят своята независимост от Цариград. Сравнително по-малко са сведенията за славянските племена в Тракия и ние днес не можем да кажем с положителност колко са били те и кои краища са населявали.

Средновековните извори споменават за две славянски племена в Тракия — драговичи и смоляни. Драговичите живеели в северозападния край на Тракия, където като спомен от тяхното название имаме днес р. Драговица. Във византийски списъци на епархии и епископии става дума за екзарх на Драговитска Тракия.¹⁴ Освен тракийските драговичи имало е и драговичи в Южна Македония около Серес и Солун. Във връзка с името „драговичи“ една от богощилските общини през XII—XIII в. се е наричала Драговичия.¹⁵ С името драговичи (*δρυγοβίται*) са били означавани през тази епоха и македонските българи в съчиненията на някои византийски писатели.¹⁶

Сведенията на смоляните са малко. Вероятно те са живели по течението на р. Места в областта на Разлог и Гоце Делчев (Неврокоп). В края на XII в. в историята на византийския писател Никита Хоният става дума за тема на смоляните (*τό θέρικ τῶν Σφολένων*) по повод бунта на местния управител Йоан Спиридонаки. Очевидно нейното название е в пряка връзка с името на смоляните.¹⁷

Макар че в изворите не се говори за други славянски племена в Тракия, то няма съмнение, че те са били повече на брой, като се има пред вид обстоятелството, че всички нейни краища са били плътно поселени със славяни чак до самите околности на Цариград. Засега обаче в наличните паметници други племенни названия на славяни в тази област не са отбелязани.

Настаняването на славяните в тракийските земи в близост до самата столица на византийската империя било, разбира се, твърде неприятно и опасно явление за византийските управници. За тях плодородните тракийски полета представлявали едно от най-големите бодатства. След като византийската провинция Египет била паднала в ръцете на арабите (642 г.), Тракия била главната житница, която изхранвала многобройното население на Цариград. Да се остави тя в ръцете на славяните означавало да се лиши империята от един от най-важните в икономическо отношение източници. Налагало се е следователно да се предприемат мерки за подчиняване на поселилите се в Тракия славянски племена и за възстановяване на властта на цариградския василевс в тази така важна за цялата държава област.

¹⁴ М. Дрипов, пос. съч. с. 311.

¹⁵ Едни от изследвачите на богощилството свързват тази община с името на тракийските драговити и я локализират в Тракия, докато други я свързват с името на македонските драговити и считат, че тя се е намирала в Македония. Д. Ангелов, Богощилството в България, С., 1961, с. 243, бел. 113.

¹⁶ Д. Ангелов, Чирнос към народностните и поземлените отношения в Македония (Епирски деспотат) през първата четвърт на XIII в. (Известия на Камарата на народната култура, т. IV, № 3, С., 1947, с. 12).

¹⁷ Д. Дечев, Где са живели смоляните, Сб. в чест на В. Н. Златарски, С., 1925, с. 45—54.

Възстановяването на византийската власт в Тракия имало не само икономическо, но и военностратегическо значение. Цариградските управници виждали добре, че ако бъдат подчинени славяните в тракийските области и особено онези славянски племена, които били стигнали до крайбрежието на Бяло море, ще се пресекат по-нататъшните възможности на славяните да поддържат своя флота и да вършат нападения в Егейско море. Подчиняването на тези славяни щяло да възстанови същевременно прекъснатата връзка по суход между Цариград и Солун. Византийците виждали добре, че положението на Солун, ограден от всички страни със славянски маси и подлаган често на продължителни обсади, е твърде опасно. Нужно било да се освободи той от тази заплаха, като се възстанови отново пътят между Солун и Цариград и така се даде възможност да се изпращат по-лесно храны и подкрепления на този тъй важен за империята търговски и пристанищен център.

Всички тези съображения накарали византийския император Констант II (641—668 г.) да предприеме първия опит за подчинение на тракийските и македонските славяни. Възползвайки от обстоятелството, че в Азия поради вътрешни междуособици арабите престанали да беспокоят Византия, той потеглил в 658 г. на поход срещу „Славините“ — така била наричана по това време областта на запад от столицата, населена със славянските племена. Според известието на летописеца Теофан императорът успял да плени и подчини много народ.¹⁸ Повече подробности не са известни. Вероятно тези плени славяни били изселени в Мала Азия, за да бъдат използвани като войници срещу арабите. Походът на Констант бил първата стъпка към подчиняването на славянския елемент в най-южните краища на Тракия и Македония и заедно с това — към колонизирането на славяни в Мала Азия с цел да се намали количеството на това опасно за империята население. Вероятно на славяните, които били подчинени на цариградската власт след 658 г., бил наложен данък.

II. ОБРАЗУВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА И ТРАКИЯ В БЪЛГАРО-ВИЗАНТИЙСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ ПРЕЗ ПЕРИОДА 681—1018 Г.

В 681 г. славянските племена в Мизия в сътрудничество с дружината на Аспарух създават славяно-българската държава, която скоро време станала опасен съперник на Византия. Политиката на първите български ханове, наследници на Аспарух, била политика на разширение, на заемане на нови територии от империята и поради това северните краища на Тракия, южно от Стара планина, станали с течение на времето обект на ожесточени борби.

От своя страна византийците продължавали политиката си за отслабване на славянския елемент в „Славините“ и за укрепване

¹⁸ Theophani Chronographia, ed. de Boor, II, с. 347; В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, т. I, ч. 1, с. 136.

на своята власт в Тракия, където славяните се поселили на големи маси. При наследника на Констант II, Константин IV Погонат (668—685 г.), Тракия била организирана като отделна „тема“ (провинция) със свой стратег, който командувал местната армия.¹⁹ Това показва, че византийските управници гледали извънредно сериозно на тази област и си поставили за цел предприемането на решителни действия за подчинение на славяните в нея. В изпълнение на тази задача в 688 г. византийският император Юстиниан II потеглил на поход срещу „Славиния и България“, разбил българите и стигнал до Солун. Подобно на Констант II той пленил много славяни, които били прехвърлени през Абидос в Мала Азия и заселени в провинция Опсикион.²⁰ Теофан не споменава от кои области са били взети и изселени тези славяни, но близко до ума е да се приеме, като се има пред вид движението на Юстиниан към Солун, че и сега, както при похода на Констант II, това са били славяни, които живеели предимно в Южна Тракия и Южна Македония.

Успехът на Юстиниан II в Южна Тракия бил последван след няколко години обаче от загубата на североизточните тракийски краища (т. нар. област Загора), които били включени в състава на младата българска държава. Това станало в 705 г. при хан Тервел (701—718 г.), наследник на Аспарух. Възползвайки от вътрешните неурядици във Византия и помагайки на Юстиниан да си върне отнетия му през 695 г. престол, Тервел успял, както е известно, да получи по силата на един договор областта на юг от Стара планина около Сливен, Ямбол и Айтос.²¹ Това било първото разширение на българската държава след основаването ѝ и нейната първа придобивка в Тракия. Присъединяването на Загора, населена плътно със славяни, допринесло съществено за усилването на славянския елемент в младата българска държава. Наред с това, като навлезли вече в Тракия, българите обрнали поглед и към другите нейни краища — на първо място към северозападната ѝ половина с големите градове Пловдив и Вероя и плодородните полета по течението на Марица.

Византийските управници обаче съвсем не желали да се примират със създалото се положение. Представителят на иконоборческата династия Константин V Копроним (741—775 г.) повел енергична и войнствена политика спрямо съседната българска държава със задачата не само да спре по-нататъшното проникване на българите в тракийските земи, но и да постави цяла България под византийска зависимост. В тази политика той бил улеснен от обстоятелството, че в българската държава през средата на VIII в. избухнали ожесточени борби, плод на противоречия сред господствуващата аристокрация.

¹⁹ Г. Острогорски, Историја Византије, Београд, 1959, с. 146; Д. Ангелов, История на Византия, ч. I, с. 235.

²⁰ Theoph., пос. съч. I, с. 364; В. Н. Златарски, пос. съч., с. 160.

²¹ В. Н. Златарски, История..., т. I, ч. 1, с. 170; История на България, т. I, с. 62. Интересно, но все още недостатъчно обосновано е според мене гледишето на Г. Чанкова-Петкова, О територии българского государства в VII—IX в., Виз. Врем., XVII, 1960, с. 129 сл., че през началото на VIII в. изобщо не била правена териториална отстъпка на българите в Тракия.

Първата мярка на Константин V Копроним била да заздрави положението на северната граница в Тракия и да намали ролята на живеещите там български славяни. В изпълнение на тази задача той преселил в Тракия арменци и сирийци от градовете Теодосиопол и Мелитепе (в Сирия) и ги настанил като колонисти в Тракия. Същевременно заповядал да бъдат построени по южните склонове на Стара планина крепости, чието предназначение било да бранят границата от павлизанията на българите. Тези негови действия предизвикали недоволство в България, тъй като били схващати като нарушение на договора между Тервел и Анастасий от 716 г. Скоро след това започнала война между двете страни, която с прекъсвания продължила до самата смърт на Константин Копроним през 775 г.

Въпреки големите усилия на императора да се справи с българите и сполучливите нахлувания в Мизия той не успял да постигне териториални придобивки. Както се вижда от запазените известия, североизточният дял на Тракия (областта Загора) останал трайно в български ръце. Границата между двете държави в Тракия минавала близо до крепостта Маркели (вероятно при днешния Карнобат), за която се споменава на два пъти във връзка с военните действия на Константин V Копроним и на един от неговите наследници, Константин VI (780—797 г.).

В замяна на неуспехите си в Тракия Константин V разширил и укрепил властта на империята над славяните в Македония. В 758 г. той предприел поход срещу тях и според сведенията на Теофан Иленил едни, а други направил свои поданици.²² Дали при този поход той предприел някакви мерки и срещу славянските племена, населяващи Южна (Беломорска) Тракия, летописецът не споменава. Има сведения обаче, че Константин V водил преговори със славянски князе и бил принуден да им заплати 2500 копринени дрехи, за да откупи пленниците-християни, откарани от славяните от островите Имброс, Тенедос и Самотраки. Този факт, отбелязан в хрониката на патриарх Никифор,²³ сочи ясно, че по това време славяните все още продължавали да пазят господството си в архипелага и да нападат с корабите си островите по Егейско море. А това ни дава основание да смятаме, че те са държали няколко крайбрежни пункта — в Пелопонес, Гърция, Тесалия и Беломорска Тракия, от които предприемали смелите си морски нападения. Обстоятелството, че като обект на техните нападения са отбелязани островите Имброс, Тенедос и Самотраки, които лежат твърде близо до тракийското крайбрежие, е косвено указание, че това крайбрежие все още не е било напълно в ръцете на византийците въпреки нееднократните опити да се утвърди там властта на империята и да се създаде трайна връзка между Цариград и Солун. Ясно е също, че броят на славяните в Южна Тракия си оставал значителен, макар че византийското правителство на няколко пъти вече бе предприемало, както видяхме, изселвания на славяни от Тракия и Македония в Мала Азия.

²² Theoph. Chron., c. 430, 21—28.

²³ Nicephori Patriarchae opuscula historica, ed. de Boor, c. 76.

При наследниците на Константин V Копроним — Лъв IV Хазарски (775—780 г.), Константин VI (780—797 г.) и Ирина (797—802 г.), промени от териториален характер в Тракия не са станали. Българите са били вече укрепили своята власт в областта Загоре и опитът на Константин VI да предприеме военни действия срещу хан Кардам в пограничната област (около крепостта Маркели) завършил без успех.²⁴

Що се отнася до северозападния край на Тракия (с градовете Пловдив и Вероя), то той продължавал да бъде все още във византийски ръце. Изглежда обаче, че там властта на цариградското правителство се е чувствала доста слабо и че след смъртта на Константин V Копроним, който се бе опитал да възстанови системата на крепости и да засили старопланинската граница чрез преселването на арменци и сирийци, местното славянско население е започнало да проявява подчертано своите стремежи към независимост и неподчинение. Това накарало византийската императрица Ирина да предприеме през 784 г. заедно с пълководеца Ставрикий едно пътуване в северните тракийски области. Според разказа на Теофан тя стигнала до Вероя (дн. Стара Загора), възобновила крепостта и я нарекла на свое име Иринополис. След това дошла „с пълна безопасност“ до Пловдив и „с мир се завърнала в столицата“²⁵. Изразите „с пълна безопасност“ и „с мир“, употребени от летописеца, сочат, че императрицата се е опасява от известни неприятности и е очаквала възможни нападения и засади. А такива нападения са могли да последват само от страна на местното славянско население, тъй като в дадения момент империята е била в мирни отношения с българската държава. Ясно е прочее, че тракийските славяни съвсем не са били мирни поданици на Византия и че въпреки формалната им подчиненост на цариградското правителство те били готови всеки момент да вдигнат глава. Към това ги е подтиквало и обстоятелството, че в съседство с тях съществувала българската държава, населена с техни едноплеменници и владееша вече част от Тракийската низина.

В началото на VIII в. при възкачването на Крум на престола (803—814 г.) българската държава, която била изживяла вече кризата и вътрешните междуособици, започнала решителна борба с Византия. След поражението на византийските войски във Върбишкия проход на 26 юли 811 г. Крум предприел широки нападателни действия, които засегнали цяла Източна Тракия и заплашвали самата византийска столица Цариград.

При първото нападение на българите бил завзет гр. Девелт, силен крепост близо до днешния Бургас. Наскоро след това в ръцете на българите паднал градът Месемврия. Пътят за по-нататъшното настъпление в югоизточните тракийски земи бил открит. Гръцкото население, което живеело наред със славянските заселници в тамошните градове Ахиало, Проват (близо до Одрин), Никица и др., се разбя-

²⁴ В. Н. Златарски, История на България, т. I, ч. 1, 1, с. 243.

²⁵ Theophani Chronographia, II, с. 457, 6—11.

гало, изплашено от бързото проникване на българската войска, която наближавала стените на Цариград.

Едновременно с настъплението в Източна и Южна Тракия, съпроводено с превземането на редица градове по черноморското крайбрежие и във вътрешността на страната, българските войски се отправили и към Северозападна Тракия, заплашвайки пряко Вероя и Пловдив. И оттам също започнали да бягат жителите гърци, търсейки спасение на живота и на богатствата си.²⁶ След като навлезли в Северозападна Тракия, българите се спуснали на юг и ако се съди от сведенията за бягство на жители от гр. Филипи, трябва да се предположи, че достигнали в своя устрем до самия беломорски бряг или най-малко твърде близко до него.

От своя страна българската войска, която действувала в Източна Тракия под личното ръководство на Крум, продължила настъплението на юг и се озовала пред византийската столица. Тук при преговори между българския хан и император Лъв V Арменец (813—820 г.) византийците направили опит да убият Крум. Раздразнен, той предприел опустошителен поход в Южна Тракия, подлагайки на меч и огън градовете Регион, Атира, Даонион, Ираклия, Редесто, Панион и Апри.

Нападателната политика на Крум в Тракия завършила, както се знае, със заемането на няколко крепости около Одрин, които българите по-късно върнали на византийците, а в замяна на това получили Пловдивската област. Но териториалните успехи, извоювани в Източна Тракия, не били толкова значителни, като се има пред вид колко сили и средства изразходвал българският хан за походите си срещу Византия. Напротив, много по-значителни и важни са били етническите промени, настъпили в тази област в резултат на воените действия и на преселническата политика на Крум.

Както видяхме вече, при навлизането на българите в Източна Тракия и след падането на Девелт населението на Анхиало, Проват, Никица се разбягало. Разбягали се и жителите на Пловдив и Вероя, както се вижда от сведенията на Теофан.²⁷ Несъмнено тези бегълци са били предимно, ако не изключително, от гръцки произход и тяхното емигриране отслабило чувствително гръцкия елемент в тракийските области, който преобладавал главно в градовете. Вероятно една част от тях се върнали след оттеглянето на българските войски, но други сигурно са се установили на ново местожителство, напуштайки завинаги родните си места. По такъв начин тракийските области се обезлюдявали от гърци и в тях се усилвало численото преобладаване на славяните.

Особено много допринесла за обезлюдяването на Тракия от гръцкото население преселническата политика на Крум. Както е известно, при превземането на отделни градове в Тракия той давал нареддане

²⁶ В. Н. Златарски, История на България, т. I, ч. 1, с. 261 сл.; История на България, т. I, с. 71.

²⁷ Theoph. Chron. I, с. 495, 20—496, 8.

пленените жители да бъдат отвеждани в пределите на България. Така след завземането на Девелт цялото население на града начело с епископа Георги било откарано в Мизия.²⁸ Немного след това, завладявайки Одрин, Крум изселил 10 000 негови жители заедно с жените и децата им (в 813 г.).²⁹ През зимата на същата година българските войски влезли в Аркадиопол (дн. Люле Бургас) и отвели оттам и от околните места около 50 000 души.³⁰ Възможно е сред това население да е имало и славяни, но няма съмнение, че главната маса са образували гърците. Те са били поселени, както се знае, в областта отвъд Дунава и останали там в продължение на повече от 20 години. На тези гърци се дължало бързото разпространение на християнското учение сред българите, което предизвикало реакция при хановете, наследници на Крума.

При хан Омуртаг (814—831 г.) враждебните действия между България и Византия били прекратени и бил сключен 30-годишен мир. Съденията за условията на мирния договор се съдържат в сюлейманъйския надпис. По силата на този договор българите заселили някои области към Сакар и Странджа планина, а освен това задържали и известен брой крепости около Одрин (Преват, Скутарион и др.).³¹ Интересна е втора точка на сюлейманъйския надпис, в която става дума за обмяната на пленниците. Там се говори за няколко вида славянски пленници, които византийците се задължавали да върнат на българите: едини от тях били отвлечени от българска територия, а другите били жители на отстъпените от Византия по силата на договора земи, т. е. в пределите на Източна Тракия. Имало най-сетне и такива пленници славяни, които произхождали от областта край Черно море и които не били, както се казва в надписа, поданици на българския хан.³² От това разграничение на славянските пленници в зависимост от тяхното местожителство се вижда, че през разглеждания период Източна Тракия заедно с черноморското крайбрежие била плътно населена със славяни. Особено характерно е обстоятелството, че тези славяни, макар и не всички да са влизали в границата на българската държава (не били поданици на българския хан), воювали наред с българите срещу византийците и паднали в плен у тях. Показателно е също така, че българският хан Омуртаг настоявал да ги прибере и откупи. Това е косвено указание, че той не е водил противославянска политика, както би могло да се приеме въз основа на едностранното тълкуване на чаталарския надпис.

При наследника на Омуртаг, Маламир (831—836 г.), българите върнали на византийското правителство окупираниите около Одрин крепости, за които се споменава в шуменския надпис. В замяна на това те получили Северозападна Тракия от Стара планина до Родопите с

²⁸ В. Н. Златарски, История..., т. I, с. 261.

²⁹ Leonis Grammatici, Chronographia, ed. J. Bekkerus, с. 231, 12.

³⁰ Scriptoris incerti, De Leone Barde Armenii filio, ed. J. Bekkerus, с. 346, 12 сл.

³¹ В. Н. Златарски, История на България, т. I, ч. 1, с. 301.

³² Пак там, с. 302—303.

главен град Пловдив. Това бил голем успех за България. От този момент вече цяла Северна Тракия била включена в границите на българската държава, за да се превърне в скоро време в неделима част от нашата страна.

При хан Пресиян (836—852 г.) започнали отново враждебни действия между византийската империя и България, без да бъде прекратен формално 30-годишният мир. Сега българите, които държали вече цяла Северна Тракия и Софийската област, предприели движение към Солун. По-късно, към 845 г., българските войски се насочили към областта на смоляните, които живеели по средна Места, продължили проникването си на юг и стигнали чак до бреговете на Бяло море. Този поход бил ръководен от кавхан Ислбул и за него се споменава в един надпис, намерен в развалините на гр. Филипи (близо до Драма). В резултат на успешните си действия българите завладели крайбрежната ивица между Струма и Места (т. е. Орфанския залив) и по такъв начин откъснали по сушата Солун от Цариград. Пътят им към Беломорска Тракия е бил вече открит. За придвижване на български войски на изток по крайбрежието няма обаче никакви сведения. По всичко изглежда, че византийското правителство успяло по някакъв начин да се справи със създаденото опасно положение и да накара българския хан да изтегли войската си от завладените области по р. Места и беломорския бряг. По време на Борис (852—889 г.) тия области са били във византийски ръце и това показва, че опитът на Пресиян да се закрепи на Бяло море останал в края на краишата без успех.

Царуването на Борис, забележително с покръстването на българската държава в 865 г., не е било свързано с никакви промени, засягащи положението на Тракия, с изключение на една малка териториална поправка в граничната област Загора, която българският владетел изействувал в началото на своето управление от византийската императрица Теодора. Съгласно тази поправка Борис получил източната част от Загора, т. е. една малка област между Странджа и Сакар пла-нина.³³ Това е било едно ново, макар и малко териториално разширение на българите в Източна Тракия преди войните на Симеон.

Царуването на Симеон (893—927 г.) е изпълнено с тежки и продолжителни войни с Византия. Увлечен от стремежа да влезе в Цариград и да седне на престола на византийския василевс, Симеон започнал упорити нападателни военни действия срещу империята, при които главна аrena станала Източна Тракия чак до самите предградия на византийската столица.

Първата война между българи и византийци започнала през 894 г. по повод оплакванията на български търговци поради преместването на митницата от Цариград в Солун и завършила в 896 г. след битката при Българофигон (дн. Баба Ески) с победа на българите. Според сведенията на арабски източници (Табари) при тая война българските войски стигнали чак до Цариград и опустошили много села

³³ В. Н. Златарски, История на България, т. I, ч. 2, с. 3.

в Тракия.³⁴ Те взели и около 120 000 души пленници според едно известие на византийския дипломат Лъв Магистър, които били по-късно обменени срещу пленените от страна на Византия българи.³⁵ Възможно е това число да е преувеличено, обаче то сочи все пак, че в Източна Тракия, където действувала българската армия, гръцкият елемент бил все още многоброян.

След битката при Българофигон бил сключен мир, чито условия не са известни в своята цялост. Възможно е българите да са получили някакви териториални придобивки в Тракия, обаче за това няма сведения. Известно е, че след 896 г. Девелт е бил пограничен град, и то на византийска територия.

Няколко години по-късно, в 904 г., Симеон, използвайки затрудненията на византийските управници вследствие на засилените нападения на арабите по море, засел някои области на север от Странджа. Същевременно българите заселили отделни градове и в Южна Македония, като се приближили на 20 км от Солун. Там била установена новата граница с Византия, както личи това от надписа при с. Наръш.³⁶ С това разширение в Източна Тракия и в Македония се подготвяло едно ново голямо настъпление срещу Византия с крайна цел заемането на цяла Тракия и на самата столица.

Това настъпление започнало в 913 г., наскоро след смъртта на византийския император Лъв VI.³⁷ Използвайки затрудненото политическо положение в империята и вътрешните безредици, Симеон нахлу с войските си в Тракия, без да се вслушва в увещанията на цариградския патриарх Николай Мистик. Българските войски проникнали в Източна Тракия и стигнали до Цариград. Тогава византийското правителство се принудило да иска мир и провъзгласило българския владетел за кесар. Скоро обаче отношенията между двете страни се влошили отново във връзка с идването на нови регенти на малолетния византийски император Константин Багренородни (913—959 г.). Недоволен от тази промяна, Симеон нахлу пак с войските си в Източна Тракия през 914 г. Одрин бил заобиколен и не след дълго паднал в ръцете на българите (септември 914 г.). За втори път от времето на Крум насам Одрин ставал български, обаче само за няколко месеца. Виждайки, че с първия удар не ще може да заеме Цариград, Симеон оттеглил войските си от завзетите територии на Източна Тракия, включително и от Одрии.

След като отбили първия пристъп на българите, византийците решили да минат в настъпление. При р. Ахелой обаче на 20 август 917 г. те претърпели поражение, което ги лишило от всяка възможност за по-нататъшни активни действия. Сега Симеон преминал отново в настъпление и неговите войски нахлули пак в Източна Тракия.

³⁴ В. Н. Златарски, История на България, II, ч. 2, с. 319.

³⁵ Пак там, с. 315; История на България, т. I, с. 110.

³⁶ И. Иванов, Български старини из Македония, С., 1913, с. 16—20.

³⁷ А. Каждан, О начале второй болгаро-византийской войны, Славянский архив, 1959, с. 23 сл. Според Каждан военните действия срещу Византия започнали още в края на 912 г.

При Катасирти, близо до самия Цариград, византийската войска била напълно разгромена и обърната в бягство. Пътят към византийската столица стоял открит.³⁸

При тъй създаденото положение византийските управници начело с патриарх Николай Мистик правели върховни усилия да склонят Симеон към примире и да осуетят неговия опит за превземане на Цариград. Българският владетел обаче протакал започнатите преговори и продължавал нападателните действия, които се развивали главно на територията на Източна Тракия.

В 920 г., без да срещнат сериозен отпор, българските войски проникнали дълбоко на юг и нахлули в Галиполския полуостров, достигайки до гр. Лампсак. Този нов поход, завършил с окупирането на най-южните краища на Тракия, осуетил проектираната среща в Месемврия между Симеон и представители на византийското правителство. На следната година (921 г.) българските войски предприели ново нахлуване в Тракия и достигнали пак до Катасирти, близо до стените на Цариград.

Под ръководството на енергичния византийски император Роман Лакапин, който стъпил през 920 г. на цариградския трон, византийците започнали противоудари с цел да отслабят нападателния устрем на българите. В 921 г. византийският пълководец Пот Аргир предприел настъпителни действия в Североизточна Тракия и достигнал до гр. Термол (между Анхиало и Айтос). В отговор на това войските на Симеон нахлули за трети път по посока на Цариград и разбили византийската армия близо до Златния рог. Скоро след това бил обсаден и превзет Одрин. Превзета била и важната крепост Виза, а редица други тракийски градове били подложени на голямо разорение. През септември 923 г. Симеон бил с войските си пред Цариград. Там станала среща с византийския император и се постигнало временно примирие.³⁹

Враждебните действия на Симеон срещу Византия продължили и през следващите години. Постепенно обаче международното и вътрешното положение на България се влошило и тя не била вече в състояние да предприеме сериозни действия в Източна Тракия. В 927 г. Симеон умрял и неговите планове да превземе Цариград останали неизпълнени.

При наследника на Симеон Петър I (927—969 г.) бил склучен мир с византийските управници, който турнал край на дългогодишните войни. Какви са били неговите клаузи относно границата с Византия в Тракия, не се знае. Ако се съди по списъка на епископите в българската църква от времето на Петър, може да се приеме, че при сключването на мира българите се отказали от заетите при Симеон византийски области в Тракия. Проф. Златарски предполага, че византийците отстъпили тогава градовете Девелт, Созопол и Агатопол.⁴⁰ Сигурни данни обаче за това няма.

³⁸ История на България, т. I, с. 112.

³⁹ История на България, т. I, с. 113.

⁴⁰ В. Н. Златарски, История на България, т. I, ч. 2, с. 525.

Разорени от непрестанните войни на Симеон с византийците, тракийските земи били подложени по времето на Петър на нови опустошения и беди. От север, прониквайки през Мизия, в тях започнали да нахлуват буйните и жадни за плячка маджарски дружини.

Първите сведения за нападенията на маджарите в Балканския полуостров се отнасят до началото на X в. Както изглежда, първоначално техните набези и опустошения се ограничавали в пределите на Мизия и в западните краища на полуострова до бреговете на Адриатическо море. Но-късно обаче, по време на Петър, те започнали да преминават от сама Стара планина, в Тракийската низина, навлизайки и в територията на византийската империя.

Най-чест обект на маджарските нападения станала Източна Тракия, която се намирала отчасти в български, отчасти във византийски ръце. За пръв път се явили маджарските отряди там в 934 г., т. е. седем години след сключването на мира между Петър и Роман Лакапин. При този свой набег те стигнали чак до Цариград. Девет години след това, през април 943 г., маджарите се явили с още по-големи сили и подложили отново Източна Тракия на разорение. През 948 г. те били пак в Тракия. Повече подробности знаем за тяхното нашествие в 951 г. Срещу тях бил изпратен тогава със силна войска Мариан Аргир, византийски пълководец, който успял да ги разбие и да плени голям брой от тях. Останалите според летописеца той „принудил да се върнат посрамени в страната си“.⁴¹

След поражението им от немския крал Отон I при р. Лех в 955 г. маджарите загубили предишната си мощ и нападателна сила. Въпреки това обаче те продължавали и по-късно да проникват на малки отряди в Мизия и от там да преминават и плячкосват Тракия. От известията на византийските летописци Скилица и Зонара се вижда, че маджарите със своите набези създавали сериозни грижи на византийския император Никифор Фока (963—969 г.). През 968 г. техни отряди кръстоносвали из Солунско, а по същото това време други отряди нападали византийски войскови отделения дори в околностите на Цариград.⁴² През последната четвърт на X в. нападенията на маджарите били вече прекратени и едва тогава тракийските земи и преди всичко Източна Тракия си отдъхнали от упоритите нашественици.

През последните години от царуването на Петър мирът между българи и византийци е бил, както се знае, нарушен и византийският император Никифор Фока, опиянен от големите победи срещу арабите на изток, се готвел да навлезе в българска територия. Той се отказал обаче от този свой план и потърси съюзник в лицето на киевския княз Светослав. Руско-варяжката дружина на Светослав навлязла и завзела Северна България, като се укрепила здраво в столицата Преслав и в града Дръстър на Дунава. Наследникът на Никифор Фока Йоан Цимиский (969—971 г.), изплашен от установилата се на север от Балкана силна руска войска, се опитал да накара Светослав

⁴¹ П. Мутафчиев, пос. съч., с. 14—18.

⁴² Пак там, с. 21.

да се оттегли. Той получил обаче отказ и неприятелските действия между руси и византийци започнали. Междувременно между Светослав и сина на Петър, Борис II, бил сключен съюз за обща борба срещу Византия.⁴³

При тези неприятелски действия пострадали най-много тракийските земи. С войска от руси и българи Светослав преминал Стара планина и нападнал Пловдив. Градът бил превзет и разорен, а голяма част от населението му избита. Последвал втори, още по-опустошителен набег в Източна Тракия, извършен от една руска армия от около 30 000 души. Цялата област на юг от Одрин била завзета и руските войски стигнали до Аркадиопол (дн. Люле Бургас), който бил обсаден. Тук обаче византийският пълководец Варда Склир успял да им устрои засада и нанесе голямо поражение, принуждавайки ги да се оттеглят на север от Стара планина. От този момент Тракия била очистена от неприятеля. Йоан Цимисхий започнал през 971 г. голямо настъпление срещу Светослав, навлязъл в България, превзел Преслав и Дръстър и принудил руския княз да се оттегли от Балканския полуостров. Заедно с това византийският император обявил Североизточна България (Мизия) и териториите на българската държава на юг от Стара планина (в Тракия) за присъединени към Византия.⁴⁴

III. ТРАКИЯ ПО ВРЕМЕ НА ВИЗАНТИЙСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО

Владетелите на образуваната след 969 г. българска държава с център Охрид през 976 г. успели да освободят българските земи в Мизия, които бил завладял Йоан Цимисхий. Тракия обаче останала под византийска власт. В 1018 г. след продължителна и кървава борба западнобългарската държава била покорена от император Василий II. С това започнал периодът на византийското владичество, който продължил повече от един век — до въстанието на Асеновци в 1185 г.

По време на византийската власт цяла Тракия — Северна, Западна и Източна — имала еднаква политическа съдба и изцяло се намирала в ръцете на византийците, тъй както е било това в края на VII в., преди българите от север да започнат своето разширение от сам Балкана. Нейното население обаче, макар и политически покорено и обезправено, запазило своя народностен облик. Ние видяхме вече, че български славяни през VI—VII в. се заселили във всички краища на Тракия, като се почне от нейните най-северни граници и се стигне далеч на югозапад и югоизток до бреговете на Бяло море и покрайнините на Цариград. Това славянско население бе взело участие във войните между българи и византийци през VII—IX в. и до голяма степен на неговото сътрудничество се дължели големите и

⁴³ История на България, т. I, с. 138.

⁴⁴ Так там, с. 140.

бързи успехи на българската държава в настъпителното ѝ движение на юг.

В края на IX и началото на X в. в резултат на продължителния процес на сливане на първоътългари и славяни се изградила окончателно българската народност. Процесът на изграждане на тази народност се развивал едновременно в трите главни краища на България — Мизия, Тракия и Македония.⁴⁵ Тази българска народност останала да съществува и се запазила и през епохата на византийското владичество независимо от тежкия социален и политически гнет, на който бил подложен българският народ под господството на византийската феодална класа и свързаната с нея цариградска църква.

За българското население в Тракия по време на византийската власт има интересни документи от византийски произход от XI—XII в. Между тях особено място заема уставът на манастира „Богородица Козмосотира (Светоспасителка)“, основан в 1152 г. от севастократора Исаак Коминин, син на някогашния византийски император Алексий I Коминин.⁴⁶ Този манастир бил разположен близо до устието на Марица в областта на градовете Енос и Вира. Подобно на големите тогаващи византийски манастири той бил снабден със значителни поземлени имущества, подарени му от основателя, и цели села с всичкото им население са били включени в неговата територия. В устава са изброени редица имена на селища и местности, собственост на манастира. Само четири от тия имена са гръцки: Νεσκάστρου, τὸ προάστειον τοῦ Καυκλείου, τὸ λυκοχώρου τε καὶ Δράχου, докато останалите, повече от десет, са чисто български: Βανάνους, Βραχίστα, Δελιάνου, Δραγαβάστα, Νεβσέλους, Ραννιάους, Σαγουδάους, Τζερνίχου, Τζεχуба, Ραδαρουνίους. Не можем да се съмняваме, че българско е било и тяхното население. За съжаление имена на лица не са дадени, обаче българските названия на селищата говорят сами по себе си достатъчно красноречиво.

В устава на „Св. Богородица Светоспасителка“ се дават сведения само за една сравнително малка област от Беломорска Тракия. Все пак и от тези сведения може да се види добре колко плътно са били разположени българските селища там и какво голямо числено преобладание са имали те в сравнение с гръцките, чийто брой е неизначителен. Подобно е било съотношението вероятно и в други области на Източна и Западна Тракия. Гърците са преобладавали само в Цариград и неговите околности, а също така и в Галиполския полуостров, където славянската колонизация не е била успяла да пусне корени. Повече гърци е имало и в по-големите градове, като Испала, Мосинопол, Одрин, Пловдив и др., където е била съсредоточена администрацията и са живеели богатите и едрите земевладелци, представители на феодалната аристократия. Няма съмнение, че през епохата на византийското владичество притокът на гърци в тракийските

⁴⁵ Д. Ангелов, По въпроса за населението в Македония през средновековната епоха (VII—XIV в.), сп. Изкуство, XII, 1962, кн. 4/5, с. 37.

⁴⁶ Уставът на манастира е издаден от L. Petit, Typikon du monastère de la Kosmosotira près d'Aenos (1152) в „Известия Русского археологического института в Константинополе XIII, 1908, с. 17—77.

градове е бил засилен и че някои от тях, като напр. Пловдив и Одрин, са били чувствително грецизираны. Това личи от събитията през началото на XIII в. по време на войните на Калоян в Тракия. В селата обаче преобладаването на българския елемент било пълно и там гърците не са могли да придобият числен превес.

Положението на българите в Тракия по време на византийското владичество не е било никак добро. Българското население, в мнозинството селяни, било изложено на злоупотребите на византийската администрация, а също тъй и на эксплоатация от страна на едрите по-землени собственици. Много от селяните са били зависими (парици) от едната поземлена аристокрация и са били обременени с големи данъци и задължения. Зависими селяни били напр. жителите в селищата, споменати в устава на манастира „Св. Богородица“. Те са били, както се вижда от съдържанието му, първоначално парици на севастократора Исаак Комнин, а след това той ги подарил на манастира.

Тежките условия, при които живеело българското население в Тракия през XI и XII в., предизвикало силно недоволство срещу византийската феодална власт и византийската църква. Израз на това недоволство било богомилското движение, което се разпространило особено много през втората половина на XI в. и обхванало редица области в Тракия. Богомили заедно със сродните с тях павликяни проповядвали в Пловдив и околностите му. Богомилски религиозни общини се появили в Южна Тракия. Започнали да избухват местни стихийни бунтове (на павликянини Лека в София и на Доброму в Месемврия през 1078 г.), които били потушени от византийската власт.⁴⁷

Най-широк размах получило движението на богомилите в Тракия в началото на XII в. през царуването на Алексий I Комнин (1081—1118 г.). Като водач на тракийските богомили изпъкнал тогава известният Василий, един от най-забележителните последователи на поп Богомил. Привържениците на Василий произхождали главно из средата на тракийското население. Разтръжен от надигащата се вълна на недоволство, която намирала израз в разрастването на богомилското движение, Алексий I Комнин предприел сурови мерки срещу еретиците в Тракия. Василий бил заловен, съден и изгорен на кла-да. Една част от неговите привърженици били покръстени, други били затворени в тъмница.⁴⁸

Въпреки усилията на византийските управници богомилството в Тракия не могло да бъде задушено. То продължавало да се развива и неговите привърженици се срещат там и през следващите столетия до самото идване на турците. Запазени са два документа — присъди на цариградския синод от 1316 и 1330 г. В тях става дума за едно село по име Буковик (*Μπουκόβικον*) в Източна Тракия, близо до днешния Айробол (средновековния *Χαριούπολις*), което било изпъл-

⁴⁷ Д. Ангелов, Богомилството в България, С., 1961, с. 219.

⁴⁸ Д. Ангелов, Богомилството в България, с. 226—232.

нено с „еретици“, наречени патарени и богоимили. Тези два документа са важни за нас по две причини: от една страна, те сочат наличието на едно селище с българско название в Източна Тракия през XIV в. и, от друга страна, служат като указание за връзката на богоимилското движение с българския елемент в територията на византийската империя.⁴⁹

IV. ТРАКИЯ ПРЕЗ ВРЕМЕ НА ВТОРАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

В 1187 г. след въстанието на Асеновци Северна България била освободена от византийска власт и се обособява отново като независима българска държава с граници Дунав и Стара планина. Тракия обаче останала в ръцете на византийците и трябвало да се води борба за нейното освобождаване.

По времето на Асен (1187—1196 г.) и на Петър (1196—1197 г.) Тракия била няколко пъти арена на военни действия между византийци и българи, подпомогнати от кумански отряди. На няколко пъти българските войски одържали победи и прониквали дълбоко на югоизток и на югозапад. В едно сражение при Аркадиопол (дн. Люле Бургас) българите, командувани от Асен, унищожили в 1193 г. цяла византийска войска, водена от Алексий Гил и Василий Ватаци.⁵⁰ По това време българите успели да завладят София и земите по горна Струма. Въпреки тези свои успехи не могли да спечелят значителна територия в Тракия и да възстановят някогашните граници, които България имала по време на Симеон и Петър.

При наследника на Петър Калоян (1197—1207 г.) българите преминали в решителни действия и успели да присъединят почти цяла Тракия към своята държава. Това станало след четвъртия кръстоносен поход, който завършил със завземането на Цариград от латинците и с разгрома на византийската империя (април 1204 г.). Но преди да разгледаме тези събития, необходимо е да се кажат няколко думи за действията на българския воевода Иванко и за опита му да организира независимо владение в сърцето на Тракия (в Родопския масив чак до бреговете на Бяло море).

Както се знае, Иванко бил български болярин, който организирал с византийско участие заговор срещу Асен I и го убил. Иванко не можал обаче да се задържи дълго в Търново и бил принуден да избяга и да търси прибежище при византийците. Наскоро след бягството си Иванко бил назначен за управител на Пловдивската област и началник на византийските военни сили. Не минало обаче много време и неговото поведение започнало да става съмнително. Иванко се заловил да строи крепости в областта на Родопите, макар че по това време нямало никаква опасност от страна на българите. Визан-

⁴⁹ D. Angelov, Zur Geschichte der Bogomilen in Thrakien in der ersten Hälfte des XIV Jahrh., *Byzantinische Zeitschrift* 51, 1958, с. 374 сл.

⁵⁰ Nicetae Choniatae historia, ed. Bonnae, с. 573; История на България, т. 1, с. 172 сл.

тийският император Алексий III Ангел (1195—1204 г.) не обърнал нужното внимание на неговите действия и това дало възможност на Иванко да завърши укрепителните работи и да се затвърди здраво в своята област. Уверен в своите сили, той неочаквано се отцепил от цариградската власт и се провъзгласил за независим владетел в по-верената му за управление територия.⁵¹

Без да срещне какъвто и да е отпор, Иванко успял да разшири в кратко време своята власт в цялата Родопска област и да стигне чак до Бяло море. От думите на византийския историк Никита Хоният се вижда, че непокорният български воевода откъснал от ромеите цялата страна от Мосинопол (дн. Гюмюрджина) до Ксанти и от пленната Пангей (Кушница или на турски Пърнар-даг) до Абдера (дн. Балустра нос) на морския бряг. С една дума, под властта му паднали всички земи по средното течение на Арда до устието на Места.⁵² Византийското правителство, което неотдавна смятало Иванко за свой човек, се видяло отведенъж поставено в голяма опасност и заплашено да загуби и цялата останала част от Тракия и Беломорието.

Тези опасения обаче не се оправдали. Не след дълго византийският император Алексий III Ангел успял чрез измама да се отърве от непокорния си служител и да стане господар на положението. Родопската област отново била включена в пределите на Византия. Трябва да се отбележат обстоятелствата, при които Иванко разширил територията си и се издигнал като самостоятелен владетел. Така напр. опитът му да се отцепи от цариградската власт не срещнал никакъв отпор сред тия области, където бил поставен да управлява, и тракийските земи на юг от Пловдив до бреговете на Бяло море били включени за един удивително къс срок в неговите владения. Този факт сочи, от една страна, до каква степен разложението във византийската империя било взело връх и как централната власт не е била в състояние да се бори срещу сепаратистичните тенденции на своите служители. Освен това самото тракийско население, в чиито земи Иванко си създал самостоятелно владение, посрещнало без всякаква съпротива, а може би дори е подкрепило неговия опит. И това е било напълно естествено, като се има пред вид, че това население било в мнозинството си българско, враждебно на византийската администрация. Успехът на Иванко и бързото разширяване на неговата територия е едно косвено указание за народностния облик в родопските краища и Беломорието през XII в. Там са живеели по това време предимно българи и поради това устоите на византийската власт били готови да рухнат всеки момент, стига да има кой да организира местните жители и да ги вдигне на борба.

Отстраняването на Иванко, заловен от византийците с измама, което било последвано и от премахването на друг един опасен враг на Цариград — Добромир Хриз, владетел на Просек, крепост по средния Вардар, затвърдило за известно време позициите на Византия в

⁵¹ В. Н. Златарски, История, т. III, с. 113.

⁵² Nicetae Choniatae, посл., съч., с. 680.

Тракия и Македония. Не след дълго обаче последвал ударът на кръстоносната армия от запад. На 13 април 1204 г. Цариград бил превзет. От кръстоносните войски на Балдуин Фландърски и Бонифаций Монфератски Византия била разгромена и върху нейните балкански територии възникнала Латинската империя.⁵³

В пределите на Латинската империя влязла наред с останалите области и цяла Тракия — Северна, Западна и Източна — с беломорското крайбрежие. При това положение българите се намерили пред нов враг и в своя стремеж за разширение на юг те срещнали сега Латинската империя, начело на която стоял избраният в 1204 г. за главен владетел Балдуин Фландърски.

По това време на българския престол бил Калоян (1197—1207 г.). Отпърво той се опитал да влезе в приятелски отношения с латинци — и да живее с тях в мир. Кръстоносците обаче отказали да преговарят с българския владетел и проявили намерение да продължат завоеванията си и на север. В резултат на това Калоян бил принуден да вземе мерки и скоро се стигнало до война между България и Латинската империя. В тази война Калоян действувал с помощта не само на българското население в Тракия, но и с подкрепата на тамошните византийски аристократи, които живеели главно в големите градове (Пловдив, Одрин, Димотика и др.) и които били успели да организират едно силно антилатинско въстание в източните тракийски области.⁵⁴

Военните действия между латинци и българи, които били подпомагани от кумански отряди, се развили главно в Северна и Източна Тракия. Още при първото сражение при Одрин (14 април 1205 г.) латинците били разбити и самият император Балдуин паднал в плен. Използвайки създадената уплаха, Калоян продължил настъплението на югоизток и в продължение на няколко дни цяла Източна Тракия почти до стените на Цариград била в негови ръце. След това войската му се насочила към Македония. Постепенно латинците се съзвели и възползвани от оттеглянето на Калоян към македонските земи, успели да отвоюват отново повечето тракийски градове с изключение на Одрин и Димотика. Заедно с това те привлечли на своя страна някои от представителите на византийската аристокрация с обещания, че ще ѝ раздадат земи, и успели да предизвикат по такъв начин едно силно антибългарско движение в Северна Тракия с център Пловдив. Под влияние на тази пропаганда Пловдив, който не бил заен още от български войски, се отказал от съюза си с Калоян и местната византийска аристокрация започнала да подкрепя латинците.

Отмятането на византийските аристократи от склонения съюз поставило българския цар пред двама врагове. Раздразнен, той се явил бързо пред Пловдив и го превзел с подкрепата на тамошното богомил-

⁵³ Д. Ангелов, История на Византия, ч. II, С., 1952.

⁵⁴ В. Н. Златарски, История, т. III, с. 22; История на България, т. I, с. 177.

ско население, което било в мнозинството си българско.⁵⁵ Първенците на града — византийски феодали — били избити. По такъв начин Пловдив, който в течение на близо двувековното византийско робство се бил превърнал в център на византизма в Северна Тракия, бил включен отново в пределите на българската държава.

Продължавайки военният действия спрещу латинци и византийци, през пролетта на 1206 г. Калоян отправил към Източна Тракия многочисленни кумански отряди, които проникнали дълбоко на юг. Превзети и разрушени били градовете Апри, Родосто, Ираклия, Чорлу, Аркадиопол, Макри (на егейския бряг, западно от Марица), Траянopol (при устието на Марица), Мосинопол (при дн. Гюмюрджина) и др.⁵⁶ Пленените от тези градове жители гърци били отведени в България и поселени по бреговете на Дунав. Чрез тая политика българският цар се стремял да обезлюди Източна Тракия от византийците и да засили преобладаването на българския елемент. Освен от Тракия той изселвал пленници гърци и от Македония. Така нарасналото през време на византийското владичество гръцко население в тези области било чувствително разредено. Мерките на Калоян напомнят някогашните мерки на Крум, който също се бе опитал да отслаби византийския елемент в Източна Тракия чрез преселването на пленници от Одрин и други градове в земите отвъд Дунава.

Въпреки първоначалните си успехи Калоян не сполучил да отнеме от латинците двата големи града в Източна Тракия — Одрин и Димотика. Българите станали господари само на Северна Тракия с главен град Пловдив. При това положение дошла смъртта на Калоян в 1207 г. при Солун.

След временния упадък на българската държава при управлението на Борил (1207—1218 г.) на престола стъпил Иван Асен II (1218—1241 г.).

По времето на Иван Асен се отбелязва най-голямо разширение на България през периода на втората държава. След решителната битка при Клокотница в 1230 г., в която се справили с най-големия си съперник — епирския деспот Тодор Комнин, българските войски завзели в съвсем кратко време, без да срещнат съпротива, обширни територии от Балканския полуостров.⁵⁷ В пределите на българската държава била включена цяла Македония, Албания от Пинд до Шкодренското езеро, цяла Одринска Тракия и цялата област Волерон (между долните течения на Марица и Места). Заемането на всички тези области станало без война. И това е напълно обяснимо, като се има пред вид, че българската войска в движението си на юг срещала предимно българско население, готово да я подкрепи и приеме. От друга страна, и гърците не оказали отпор на настъпващата армия, тъй

⁵⁵ Б. Примов, Българи, гърци и латинци в Пловдив през 1204—1205 г. Ролята на богомилите. Известия на Българското историческо дружество XXII—XXIII, 1948, с. 145—146; Д. Ангелов, Богомилството в България, с. 250.

⁵⁶ Georgii Acropolitae opera, I, ed. A. Heisenberg, с. 23 сл.

⁵⁷ G. Acropolitae opera, I, ed. A. Heisenberg, с. 41, 11—43, 13; История на България, т. I, с. 183.

като политиката на Иван Асен спрямо тях била примирителна и хуманна, като при това той успял да привлече на своя страна и някои византийски феодали.

За големите успехи на българската държава след битката при Клокотница говори съвременникът на събитията — византийският писател Георги Акрополит. От своя страна Иван Асен II в чест на победата при Клокотница заповядал да бъде поставен един възпоменателен надпис в търновската църква „Св. четиридесет мъченици“.⁵⁸

При управлението на Иван Асен България достигнала до голям стопански и културен разцвет. Засилили се занаятите и търговията, напреднало българското строително и живописно изкуство. Този общ подем в икономическия и културен живот се дължал между другото и на обстоятелството, че нашата страна владеела тогава Беломорието и богатите тракийски земи.

При наследниците на Иван Асен II започнали отново териториални неуспехи. В 1246 г. никейският император Йоан III Дуна Ватаци (1222—1254 г.), използвайки влошеното вътрешно политическо положение на България след смъртта на Коломан I и възкачването на втория син на Иван Асен, Михаил Асен, започнал внезапна война срещу българите. В продължение на два-три месеца той завладял беломорските земи заедно с Одринската област, които дотогава се намирали в пределите на българската държава. В ръцете му паднала също така и цялата Родопска област с крепостите Станимаха, Цепена, Перистица и др. Българите успели да запазят Пловдив. Византийците навлезли също така и в Македония, като заети Серес, Мелник, Скопие, Велес, Прилеп и пр.⁵⁹

След смъртта на Йоан Ватаци българите направили опит да си отвоюват обратно отнетите им в Тракия земи. Възползван от обстоятелството, че в западните владения на Никейската империя нямало много войски, българският владетел Михаил Асен преминал Марица, която тогава служела за граница между България и Византия. Без да срещне сериозна съпротива, той навлязъл в Родопската област и зает редица крепости. Причината за бързите успехи на българската армия била тази, че те освобождавали земи, населени с техни братя. „Понеже, казва византийският историк Георги Акрополит, тамошните жители били българи, те на драго сърце преминавали на страната на своите единоплеменници, като сваляли и гото на другоплеменниците.“⁶⁰ В скоро време били освободени крепостите Стенимахос, Перистица, Цепина, Кричим и всички крепости в родопската област Ахрид (по течение на Арда) с изключение на крепостта Мнияк. Българите заети и крепостите Устра, Перперакион и Ефраим (близо до Одрин) в Източна Тракия. Заета била и част от Македония.⁶¹

Новият византийски император Тодор II Ласкарис (1254—1258 г.)

⁵⁸ История на България, т. I, с. 183.

⁵⁹ G. Acropolita e, Opera I, с. 78, 4 сл.

⁶⁰ G. Acropolita e, Opera I, с. 108, 2—4.

⁶¹ Пак там, с. 108, 15—20.

бил силно разтревожен от големите успехи на българите в Тракия и Македония. Императорът и неговите приближени знаели, както съобщава Акрополит, „че по-голямата част от западните области (т. е. балканските територии на византийската империя) населявали българи и че тия области много отдавна се отцепили от ромеите и само малко преди това се били покорили на император Йоан (Ватаци). Но тази покорност още не била успяла да закрепне и те все оставали тайно враждебни на ромеите.“⁶² Това известие на Акрополит, прибавено към неговото обяснение за успеха на българската армия в Родопската област, е още едно доказателство за българския облик на Тракия през XIII в. и иде да потвърди това, което знаем от многобройните исторически документи. Ценното е, че в случая имаме изказвания от страна на самите византийци, които най-малко от всички са имали интерес да подчертават българския характер на тракийските земи и да преувеличават неговото значение.

Успехите на Михаил Асен в Македония и Тракия не били обаче крайни. Скоро последвал силен противоудар от страна на византийците. В 1257 г. бил сключен мир, съгласно с който българите загубили отново всички земи в Тракия на юг от Марица. В ръцете им останали само Пловдив и Стара Загора, а на изток — областта между Тунджа и Черно море без Месемврия.

При Константин Асен (1257—1277 г.), когато България се разкъсала от вътрешни междуособици и била изложена на нападения от страна на татарите, византийците успели да отнемат още нейни територии в Тракия. В 1262 г. след кратка война византийската армия, водена от Михаил Глава, завзела Пловдив и областта между Тунджа и Черно море (някогашната Загора). Във владение на българите останали само подбалканските полета.

От 1262 до 1300 г. византийците се разпореждали в почти цяла Тракия. Известна промяна настъпила с идването на престола на Тодор-Светослав (1300—1321 г.). В започнатата през 1303 г. война с Византия българите успели да си върнат североизточната част от Тракия (приморската област между Странджа и Стара планина с градовете Месемврия, Созопол, Агатопол, Росокастро и пр.).⁶³ Останалата част от Тракия се задържала под византийска власт.

При наследника на Тодор Светослав Георги Тертер II (1321—1322 г.) започнала нова война с Византия, при която българите освободили Пловдив заедно с някои съседни крепости. След преждевременната смърт на българския цар обаче византийците взели надмощие и успели да турят ръка на цялата област между Сливен и Месемврия.

Царуването на Михаил Шишман (1323—1330 г.) довело до нови борби в Тракия. Българите успели да си върнат областите между Сливен и Месемврия и да отстранят византийския агент Войсил, който бил откъснал подбалканските земи и се опитвал с помощта на ви-

⁶² G. Acropolitae, Opera I, c. 109, 1—5.

⁶³ История на България, т. I, с. 220.

зантийското правителство да се обосobi там като самостоятелен господар. Пловдив обаче бил превзет отново от византийците. Като използвал вътрешните междуособици във Византия, българският цар Михаил Шишман предприел през 1328 г. нахлуване в Източна Тракия и се приближил до самата византийска столица с цел да влезе в нея. Това обаче не му се удало и опитът на българите да овладеят източните тракийски земи и Цариград завършил без резултат.⁶⁴

След битката при Велбъдж, която завършила със смъртта на Михаил Шишман (1330 г.), и след краткото царуване на Иван Стефач на българския престол дошъл Иван Александър (1330—1371 г.). Още веднага след неговото възцаряване започнали враждебни действия с Византия пак за територията на Приморска Тракия (между Сливен и Месемврия). В битката при крепостта Росокастро българите нанесли голямо поражение на византийците и цялата област заедно с Месемврия по силата на сключения в 1332 г. мир минала в български ръце.⁶⁵

През 1341 г. във Византия пламнала ожесточена гражданска война между две групировки сред господствуващата феодална класа, възглавявани от Алексий Апокавк и Йоан Кантакузин. Тази война се преплела със силни антифеодални вълнения в редица градове и села в Тракия и Македония, които избухнали пак по това време. В събитията се намесили сърбите, като завладели някои селища в Македония. Намесили се и турците от Мала Азия, които още преди това били прониквали на няколко пъти в Балканския полуостров с цел за грабеж. Военните действия обхванали голяма част от балканската територия на Византия, но главна аrena на тези действия била Тракия и тя именно пострадала най-много от кръвоопролитията и разоренията.⁶⁶

Възползуван от настъпилите размирици и от отслабването на Византия, Иван Александър успял да разшири границите на държавата си на юг и да си върне Пловдивската област заедно с няколко крепости в Родопите (Цепена, Стенимахос, Перистица, Света Юстина и др.). Те му били отстъпени от групировката на Алексий Апокавк, която искала по такъв начин да привлече българския цар за свой съюзник. Заемането на Пловдив и родопските крепости било последното териториално разширение на българската държава в Тракия преди падането ѝ под турска власт.

Византийската междуособица, която траела близо 10 години, дала възможност не само на сърбите да завладеят Македония и на българите да си върнат част от Северна Тракия. Тя дала възможност да възникне в южните краища на Родопите и по беломорското крайбрежие самостоятелното владение на българския воевода Момчил.

За живота и дейността на Момчил се спират подробно визан-

⁶⁴ А. Бурмов, България по времето на Шишмановци, Год. на Соф. унив., Ист. фил. фак., 1946/47 г., с. 1—56; История на България, т. I, с. 221.

⁶⁵ История на България, т. I, с. 223.

⁶⁶ Р. Броунинг, Комуната на зилотите в Солун (1342—1350 г.). Ист. пр., VI, 1950, кн. 4—5, с. 509—526; Д. Ангелов, Антифеодални движения в Тракия и Македония през средата на XIV в., Ист. пр., VIII, 1952, кн. 4—5, с. 439—457.

тийските историци от XIV в. Йоан Кантакузин и Никифор Григора. Българин от беден произход, Момчил на младини водел дружина от недоволници срещу феодалната власт и болярите в България. Покъсно гой преминал във Византия и постъпил на военна служба при византийския император Андроник III, а след това поради проявено непокорство трябвало да търси убежище при сръбския крал Стефан Душан. По време на междуособицата във Византия Момчил избягал от Сърбия и отишъл в лагера на Йоан Кантакузин като негов съюзник. През 1343 г., когато в ръцете на Кантакузин паднали родопските селища, той поставил Момчил да управлява областта Меропа, която обхващала вероятно днешния Смолянски край. Според Кантакузин тази област била дадена на Момчил заради голямата му смелост по време на военните действия и тъй като тамошното население било единоплеменно с него и щяло да го приеме добре. В тия изказвания на византийския историк се съдържа още едно ценно указание за народностния облик на Южна Тракия през средновековието. Там живеели българи и поради това като тяхен управител е бил назначен един българин.

Като получил новата си служба, Момчил се показал отначало верен сътрудник на Кантакузин. Не след дълго обаче той се отметнал от него и решил да подпомага групировката на Алексий Алокавк. След като съксал с Кантакузин, той започнал враждебни действия и срещу турците, които били съюзници на Кантакузин. През 1343 г. Момчиловата дружина нападнала един турски отряд при Абдера (дн. Портолагос) и подпалила корабите му. Разгневен, Кантакузин се отправил против непокорния си служител, обаче при Мосинопол (при дн. Гюмюрджина) Момчил го нападнал ненадейно с добре организирана си дружина и му нанесъл голямо поражение. За известно време двамата врагове се примирили и Кантакузин признал на Момчила правата на завладяната от него област, като го прогласил за севастократор. Не минало обаче много време и родопският воевода се отметнал отново от съюза си с византийците. Той се затвърдил в крепостта Перитеорион (дн. Буру кале) и си образувал самостоятелно владение с център Ксанти.

Възникването на това самостоятелно владение в сърцето на Родопите и по беломорското крайбрежие било крайно неприятно за Кантакузин и той решил на всяка цена да се справи с непокорния българин. За тази цел му помогнали тursки наемни отряди, водени от Омурбег. С голяма войска от византийци и турци Кантакузин се отправил срещу родопския воевода, като отказал да приеме направените от него предложения за мир. Решителното сражение станало пред главната крепост на Момчил Перитеорион на 7 юни 1345 г. Малобройната войска, която се състояла от около 5000 души, оказала твърда съпротива на врага, но поради измяна на жителите на крепостта Перитеорион, които отказали да дадат прибежище на Момчиловите войници зад градските стени, цялата му дружина била разбита. Сам Момчил паднал в сражението. Наскоро след това владенията му

били включени в пределите на византийската империя под властта на Иоан Кантакузин.⁶⁷

Образуването на Момчиловото владение в Беломорска Тракия е последният важен политически епизод от историята на българското население в тия краища преди идването на турските завоеватели. Около 30 години след тия събития Тракия била вече в ръцете на османците, които били стъпили през 1352 г. на Балканския полуостров и които постепенно завладели всички балкански държави и на първо място България, Византия и Сърбия. С падането на тракийските земи под турска власт започва нов етап в тяхното историческо развитие и настъпват важни изменения от икономическо, етническо и социално естество, чието разглеждане излиза вън от рамките на настоящата работа.

Направеният кратък исторически преглед на съдбата на тракийските земи във взаимните българо-византийски отношения сочи колко много усилия са били необходими за българската държава, за да включи тези земи, населени с българско население, в своите граници. В продължение на векове Тракия била аrena на непрекъснати ожесточени войни, които довели в крайен резултат до това, че северотракийската низина с градовете Пловдив, Стара Загора, Сливен, Ямбол, Айтос и др. били присъединени към територията на България и останали чак до наши дни съставна и неделима част от нашето отечество. Северна Тракия — това е днешна Южна България, чието историческо развитие е свързано най-тясно с историята на цялата ни родина и която, като се изключат известни моменти, винаги се намирала в границите на българската държава.

По-друга е била съдбата на югозападните и югоизточните тракийски области, включени между Родопския масив и Бяло море (от север и юг) и Места и Черно море (от запад и север) и познати днес под названията Западна (Беломорска) и Източна Тракия. Тия области, както личи от запазените исторически паметници, са били също заети плътно от славянско население от българската група през VI, VII и VIII в. И в тях е преобладавал славянският елемент и са възникнали през ранния период на средновековието многобройни славянски селища. И в тях се развил общият за всички български земи процес на изграждане и утвърждаване на българската народност. Въпреки това обаче те не могли да бъдат включени трайно в пределите на българската държава и да поемат същия път на политическо, социално и културно развитие, който наблюдаваме в историята на северо-тракийските краища. Източна и Западна Тракия, макар и населени с български славяни, останали през по-голямата част от средновековието в ръцете на Византия, в ръцете на една чужда етнически и духовно на тях власт. Наистина имало е моменти, когато българската държава е успявала да разшири своите предели на юг и когато в земите между Родопите и Бяло море се изграждали самостоятелни и управлявани от българи владения. Общо погледнато оба-

⁶⁷ История на България, т. I, с. 225 сл.

че, византийците съумели да запазят своята власт и да не позволят на българите от източните и западните тракийски земи да бъдат присъединени към своите сънародници на север, да бъдат включени трайно в границите на българската държава, тъй както това е станало с българите в Северна Тракия. Тези земи останали под византийска власт и така паднали в края на XIV в. в ръцете на османските завоеватели.

Честите войни, водени между България и Византия за Тракия, се отразявали, разбира се, пакостно върху икономическото и културното развитие на местното население и му причинявали големи страдания. Заедно с това тези войни влошавали силно отношенията между българи и гърци, пречели на двата съседни народа да си протегнат ръка, да живеят в мир, да укрепят помежду си трайни стопански и духовни връзки.

Не трябва, разбира се, да се смята, че войните между България и Византия за тракийските земи са били постоянно явление. Имало е редица периоди през средновековната епоха между VII и XV в., когато жителите на Тракия живеели мирен живот, отдавани на своя труд, и когато оръжията замълквали, за да дадат път на търговските кервани, на взаимното общуване, на дружбата между хилядите труженици, българи и гърци, в села и градове. Такава е била Тракия напр. през първата половина на VIII в., когато след търговския договор от 716 г. между българския хан Тервел и цариградския император Теодосий III започнал оживен обмен на стоки между България и Византия. Такава е била Тракия в началото на XIII в., когато българи и гърци се вдигнали на съвместна борба срещу латинските завоеватели. Такава е била Тракия след 1230 г. по време на управлението на Иван Асен II, когато българи и гърци живели в сравнително по-продължителен мир. Такава трябва да бъде Тракия и днес — не земя, която да разединява и да бъде аrena на конфликти, а земя, която да обединява балканските народи.

СЪЮЗ НА ТРАКИЙСКИТЕ КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНИ ДРУЖЕСТВА
ИЗВЕСТИЯ НА ТРАКИЙСКИЯ НАУЧЕН ИНСТИТУТ, КНИГА I

ИЗ БОРБИТЕ НА БЪЛГАРИТЕ
В МАРОНИЙСКА ЕПАРХИЯ
ЗА ПРИЗНАВАНЕ НА БЪЛГАРСКИ
ЦЪРКОВНО-УЧИЛИЩНИ ОБЩИНИ
И БЪЛГАРСКА НАРОДНОСТ
В ЗАПАДНА ТРАКИЯ

АН. СП. РАЗБОЙНИКОВ

ДЪРЖАВНО ИЗДАТЕЛСТВО „НАУКА И ИЗКУСТВО“
София — 1965

През XVIII и XIX в. цариградската гръцка патриаршия имала вече установени тринаесет епархии с титуларни митрополити в Южна Тракия (от Черно море до Места, на юг до Мраморно море и Бяло море). Една от тези епархии била Маронийската, наименувана така по селището Марония, на Беломорското крайбрежие, обаче седалище на епархиата била Гюмюрджина. Кога е била създадена тази епархия, не ни е известно. Важното е, че гръцката цариградска патриаршия, след като Цариград станал турска столица (1453 г.), по стари изпитани методи, изкусно провеждани във Византийската империя, почнала да създава гъсти митрополитски седалища и да праща в тях свои агенти за асимилация на чужди народи, агенти на елинизма.¹ Съседни на Маронийската епархия в Тракия били епархиите Еноска, Димотишка, Литицка (Ивайловградска) и Ксантийска, а по-далечни — Одринска, Галиполска, Драмска и др. Маронийската епархия обхващала двете кази (околии): Ференска и Гюмюрджинска. Обаче след построяването на железопътната линия Одрин — Дедеагач в 1872 г. и издигането на последния град като беломорско пристанище седалището на Ференската каза се преместило от Фере в Дедеагач. Градът станал в 1886 г. и санджакско (окръжно) седалище с управител мютесариф паша. През това време Енос също бил седалище на титулар гръцки митрополит, но понеже градът бил изместен по търговия и административно значение от Дедеагач, патриаршията си направила добра политическа и национална сметка и преместила седалището на Еноска епархия в новия град Дедеагач. Това наложило откъсването на Дедеагачката околия (бивша Ференска) от Маронийската епархия и последната останала само с Гюмюрджинска каза (околия).

Маронийската епархия в средата на XIX в. била една от по-обширните и доходни епархии, за което свидетелствува изработеният устав от събора на патриаршията в 1862 г. В него се определят заплатите на митрополитите въз основа на доходите им от епархиите. На маронийския митрополит е определена заплата 63 500 гроша (сигурно златни грошове, които правят 635 турски лири), от която ще плати на патриарха 3500 гр.; на софийския — 81 250 гр. (на патриарха 11 250 гр.); на одринския (най-обширната гръцка епархия тогава в Тракия — с Ямбол, Сливен и пр.) — 114 000 гр. (на патриарха 14 000 гр.) и т. н.² Гръцкият в. „Неологос“ пише, че Маронийската епархия

¹ Ch. Diel, Byzance, Paris, 1934, p. 84—85.

² Уставът бил публикуван в патриаршеския орган в. „Анатоликос астрир“, откъдето го заема цариградският в. „България“, бр. от 4 и 18 юни 1862 г.

е най-многолудна, най-производителна и най-съследоточена, обаче владиката не се грижел за училишата (разбира се, гръцките), а само ходел да си събира отредената заплата и да я икономисва.³

Възрожденското движение сред българите в Южна Тракия значително закъсняло. Така е било и в Маронийска епархия. Това се дължало главно на две причини: Южна Тракия била далече от възрожденските центрове, като Пловдив, и в нея градовете се обезбългаривали поради претопяването на българското им население в гърцизма. Чисти оставали селата, липсвала водаческата роля на градовете.

За Маронийската епархия е писано още преди Освобождението на България в цариградските вестници. В един от тях се пише: „Гюмюрджина, която до днес се счита гръцка епархия..., се състои от 33 села, от които само 4 са гръцки и всички други са населени от българи.“⁴ Отнася се, както се казва по-горе, за епархиата заедно с Ференска окolia. Но тук са пропуснати няколко села с българско население. Според статистиката на цариградския френски вестник *Courrier d'Orient* в 1878 г. в Гюмюрджинска каза имало 23 български села и 2 гръцки, а във Ференска 16 български, 3 гръцки и 1 смесено, както и градец с българи и гърци.⁵ И така селата в епархиата са били 39 български, 5 гръцки и 1 смесено. И учителят Петър Станчев от Одрин се провиква, че не само Одринската епархия трябва да има български владика, но и Маронийската.⁶ Впрочем българските дейци по църковния въпрос са включвали и Маронийската с тогавашните ѝ граници в редовете на българските епархии. В. „Право“ е недоволен, че комисията при патриаршията, съставена от гърци и няколко българи, не включила в състава на българския екзархат и Маронийската епархия.⁷ А след заточението на тримата български владици великият везир заявил пред българските представители, че ферманът ще се приложи и само 10 епархии ще се разделят между българите и гърците, от които едната е Одринската, а другата Маронийската.⁸ И наистина от Одринската гръцка епархия турскаята власт откъсна Сливенския санджак и създава българска Сливенска епархия, обаче това не стана с Маронийската епархия.

Епархиата била посещавана от възрожденски дейци. Пръв тукъв, доколкото ми е известно, бил учителят в с. Устово Дим. Димов

³ В. „Македония“, притурка, бр. 1 от 17 декември 1871 г. Не е казано името на владиката, може би това е бившят пиротски владика, наказан със заточение поради констатирани злоупотребления, за което населението се оплакало на великия везир Мехмед Къбръзъл при обиколката му из България. В. „Време“ негодува, че този владика, който не знаел български, патриаршията изпраща за маронийски владика. а там от 40 и няколко християнски села само 6 били гръцки, другите български (цариградски в. „Време“, бр. от 18 септември 1865 г.).

⁴ В. „Македония“, бр. 5 от 30 декември 1867 г.

⁵ Извлечение от *Ethnographie du vilayet d'Adrianopole, publiée en 1878 par le «Courrier d'Orient», journal en langue française, paraissant à Constantinople, Sofia, 1919.*

⁶ В. „Източно време“, бр. 38 от 1 ноември 1875 г.

⁷ В. „Право“, бр. от 30 август 1869 г.

⁸ В. „Турсия“, бр. от 29 януари 1872 г.

(Македонски), който дал сведения на П. Р. Славейков за селата в Гюмюрджинска епархия, печатани във в. „Македония“. През 1868 г. той пак пише във вестника, че се срещал с някои български учители, макар и да няма още български училища, но българите „вече не спят, а начнаха вече да се пробуждат и да промишляват за изтикова-нето на гърцизма, кой и досега ги е държал, каки че и още държи като с афион опоени в мрака на извеждеството. Българите вътре в Гюмюрджина, подбутнати от умните съвети на родолюбивите млади устовци и райковци... взели са, при всичкото незнание на езика, се-гиз-тогиз с помощта на вънкашни българи, кои познават да четат, да появят български в новата черква Св. Георги, която им е и собствена (строена от абаджии, терзии и др.), и да промишляват за със-ставяне на едно народно училище. Даже и самият владика, за да им угоди, попява им понякога и български“, а в селата пращал писма да не четат по български, че тоя език бил папищашки, но „скоро щем да видим българския език да опре клоновете си и до самото тракийско крайбрежие на Архипелага“⁹.

Одрийският книжар Г. Димитров, преди това учител, обикалял вилаета, посетил и източната част на Маронийската епархия. Той пише: „В тази година (1870 г.) се настаниха и в други някои села български учители, както и в селата Доганхисар (Ференско), Калайдже (Гюмюрджинско). В първото Чакъра Васил из Одрий, във второто Иван П. Славов и неколцина свещеници българи. Нигде другаде не бях забележил толкова стремление към българския език и такова отвращение от гръцкия, както във Ференско и Гюмюрджинско. В кое-то село стъпих, не можех да излеза освен след 3—4 дни. Всякой ден като в празник удряха клепалото, мъже и жени припикаха към църквата и на миозина из устата се чуваха думите: „Търчете бре, да чуete българска книга...“¹⁰ През 1873/1876 г. свиленградчаните Христо Ка-ратанасов и Стр. Д. Коларов са били учители — първият в с. Балъкьой, а вторият в с. Турбалъкьой, а после в Лъджакъой, Ференско.¹¹

Първото село в Маронийска епархия, което се опитало да от-хвърли идото на гръцката патриаршия, е било Доганхисар, родно село на известния и прочут Петко войвода. По този въпрос пишат на Курие д'Ориан от Одрий, че българите от Доганхисар дошли пред наместника на главния управител в Одрий и се оплаквали от гюмюрджинския владика, който искал насила да му платят един доста голям данък, а жителите на това село като българи отказвали да му платят. Но владиката затворил църквата им, хвърлил в тъмница по-първите от селяните и заплашвал, че ще ги държи там, докато платят искания от него данък. Местният каймакамий, боящ се от отмъщението на владиката, не смеел да защити селяните, които искали покро-

⁹ В. „Македония“, бр. 10 от 3 февруари 1868 г.

¹⁰ Г. Димитров, Княжество България в историческо, географическо и етнографическо отношение, ч. I, 1894, с. 235—236.

¹¹ Тракийски сборник, кн. 3, 1932, 78; в. „Тракия“ от 7 септември 1933 г.

вителството му против насилията на владиката и затуй били принудени да отидат в Одрин.¹²

В дописка от Одрин, 26 януари 1873 г., се пише следното: „В Гюмюрджинската каза в село Калайджидере по желание на селяните отиде български свещеник. Владиката, като се научил, принуждава местната (турска) власт да гегирдиса (върне) свещеника в Гюмюрджина, за да го затвори, та да не може да служи в селото през коледните празници. Селяните не позволили заптиетата да арестуват свещеника. Той останал през празниците и служил в църква, но владиката работил енергично, за да го премахне от селото.“¹³ През това време учител в с. Калайджидере бил възпитаникът на Свиленградското класно училище Иван Славов от с. Чермен.¹⁴

Няколко години след това отново се оплакват от действията на маронийския владика, който гонел българските свещеници. Протосингелът обикалял селата Доганхисар, Калайджидере, Балъкъй, Лъджа, Дервент, Турбалъкъй, Домуздере и други из Ференската и Гюмюрджинската каза и принуждавал свещениците да не четат по български, но да четат по гръцки. „Ония, които не се покорявали на такова странно искане, били гуждани в затвор. Тъй свещениците на гореречените села, като стояли по десетина дни в казалийските затвори, изпроводили се на Едирие, гдето се гудили под изпит (на изследване). Като се намерили невинни, те се изпратили по селата си. Но протосингелът затворил черквите и ги изпъдил оттам.“¹⁵

От всичко, което се знае за времето до 1878 г., се вижда, че нашата екзархия не могла да постигне и утвърди никакви трайни успехи сред българското население в Маронийската епархия. Пречките били непреодолими. По време на Освободителната война, 1878 г., руски войски не можаха да окupират и с това да подпомогнат възродителните борби на българите в Западна Тракия.

След войната положението на останала под турска власт Тракия се промени коренно. За турците опасността идеше вече и от освободена България особено след Съединението в 1885 г. Известно е, че гръцките владици водеха жестока дипломатическа и печатна борба за разположението на Санстефанска България.

Гръцката пропаганда в Тракия се реорганизира и засилила след 1878 г. Начело ѝ застапаха не само органите на патриаршията, но и агентите на Атина. Тя се ръководела и поддържала от гръцкото правителство. В Атина била създадена „Главна дирекция за разпространение на гръцката просвета“. Тук около Маронийската епархия имало търговски подконсул в Дедеагач и консул в Ксанти. Ние успяхме да се сдобием с търговски агент в Дедеагач едва в 1897 г.¹⁶ поради непамесата на България в Гръцко-турската война същата година.

¹² В. „Македония“, бр. от 23 ноември 1871 г.

¹³ В. „Право“, бр. от 6 февруари 1873 г.

¹⁴ Тракийски сборник, кн. 3, 1932, 78, забележката.

¹⁵ В. „Източно време“, бр. 11 от 14 август 1876 г.

¹⁶ В. Шанов, Из историята на търговските ни агентства, по турски документи, в. „Тракия“ от 28 септември 1933 г.

дина. Обаче търговското агентство в 1900 г. било закрило от самото българско правителство „поради икономически причини“.

Административното положение на маронийския митрополит след 1878 г. се променя чрез административната реформа на Одринския вилаает, направена от новия валия Реуф паша. Гюмюрджина става седалище на нов мютесарифлик (окръг) начело с мютесариф паша с окръжен съвет, на който важен управителен член беше и гръцкият владика — представител на християните и тяхен застъпник пред властта. Българите нямаха такива застъпници в целия вилаает — от Черно море и Чаталджа до р. Места.

Българската екзархия едва през 1875 г. успяла да изействува едно емириаме (заповед) и да постави в центъра на вилаета Одрий един свещеник като свой представител и председател на църковно-училищната община. Дотогава работите вървели, „както се е завърнало“, от 2—3 години местната турска власт на българите признавала само общинския печат (мюхюр) за изваждане на пътни тескерета.¹⁷ При временната руска окупация Екзархиета погледнала сериозно на обширния Одрински вилаает и изпратила на 5 октомври 1878 г. стобийския епископ Синесий да възглавява българските общини, като искала с това от града да създаде седалище на обширна епархия. При напуштащето на Одрий от руските войски главнокомандуващият генерал Тотлебен препоръчал Синесий пред новия валия Реуф паша и им пожелал да работят заедно за доброто на страната.¹⁸

Епископ Синесий управлявал епархиета пет години (1878—1885) и след това още две години и напуснал Одрий на 1 август 1890 г.¹⁹ През това време той успял да вземе разрешение от властта и да посети някои български общини. Заместил го архимандрит Софроний. Екзарх Йосиф на 23 декември 1888 г. пише, че в екзархийската канцелария има правителствено (турско) тескере (изложение), в което изрично се казва, че нямаме право и не трябва да изпращаме архиерей (владика) в Одрий.²⁰ Едва в края на юли 1890 г. благодарение потата на българското правителство и благополучно стеклите се политически условия на Екзархиета се признало правото да влезе във връзка с българските общини и в Одринския вилаает чрез управляващ нетитуляр епархиета.²¹

След 1880 г. в Маронийска епархия виждаме да продължават да съществуват български училища в някои села: Доганхисар, Калайджидере, Манастир, Челърли и др. Поддръжка и учители идват от Доганхисар, където в 1882 г. вече българското училище е затвърдено. Обаче Ференско-дедеагачка околия, в която българските села са били по-дейни, през 1886 г. била откъсната от епархиета и последната става епархия на Гюмюрджинска околия, чийто град е и санджакско

¹⁷ В. „Източно време“; бр. от 23 август 1875 г.

¹⁸ В. „Марица“, бр. от 27 февруари 1879 г.

¹⁹ ЦДИА, ф. 246, опис 1, арх. ед. 50, л. 88, 111—119.

²⁰ ЦДИА, ф. 246, оп. 1, арх. ед. 22, 1885—1889, л. 173, 244.

²¹ И. В. Панайотов, Падането на Бисмарка и българският въпрос, Сборник проф. П. Ников, С., 1944, с. 399.

седалище. Откъсването станало, понеже и Дедеагач бил въздигнат в санджакско седалище. Маронийският митрополит и гръцките консули в Дедеагач и Ксанти притискат българите. Дедеагачкият подконсул в 1887 г. с огорчение пише, че българските училища в новата Софлийска окolia работят много по-добре, отколкото преди войната в 1877/1878 г.²² „Главната дирекция за разпространение гръцка просвета“ в Атина отпуска за с. Кърка (Къркарица), Гюмюрджинско, 20 турски лири, за да се построи гръцко училище.²³ В 1883 г. подконсулът на Дедеагач докладва до същата дирекция, че „от огромно значение е, след като се е отделила вече българската църква (от гръцката), в българските села (останали още под ведомството на гръцката патриаршия) да се открият гръцки училища... от нов тип и девически“²⁴.

През 1886 г. маронийският митрополит Николаос се отчита за отпуснатите 63 500 гроша за българските села в Маронийска епархия, както и за откъснатите села от епархиите му и придадени към Еносската епархия със седалище Дедеагач.²⁵ Интересно е, че в Маронийската епархия в онова време са били определени и отпуснати суми почти за всички български села (всичко 8555 гроша), липсва само с. Калаиджидере и няколко от по-малките (Аткъй, Еренкъй, българите в Шапчи). Срещу името на с. Дерекъй няма поставена сума. Личат големите села Кушланли, Манастир, Съчанли, Хаджилар, Чадърли с по 10—11 лири. Този опит за навлизане на гръцката пропаганда в българските села след 1885 г. е знаменателен. В някои села са били дадени само по 100, 140, 150, 200 гроша. Всичко това навсярно са били подкупи на лица, защото гръцки училища в тия села не са били открити, а в повечето е нямало и български. В оклията са изброени 18 български села, а като прибавим липсващите три (и смесеното с турци с. Шапчи), българските села в Маронийска епархия по гръцки извори стават 22. Изброени са селата Баятли, Денизлер, Дерекъй, Къзлар, Каракурджали, Караач, Козлукъй, Кушланли, Лефеджилер, Манастир, Ортаджи, Съчанли, Бълг. Сарджа, Софулар, Факаряка, Хаджилар, Чадърли и Ясъюк.

За съпротивата на Екзархията и на българите в Гюмюрджинско срещу това гръцко настъпление можем да се осведомим от части от някои екзархийски документи. През април 1889 г. Екзархията иска чрез подведомствените си органи точни статистически сведения за българите по села и градове. Управляващият Одринската епархия Синесий на 31 август пише в Екзархията, че още не бил успял да събере съденията (брой на къщите и пр.) от Димотишката и Дедеагачка ок-

²² Окр. държ. архив в Пловдив, ф. 52, оп. № 1, арх. ед. № 1296, л. 16, доклад на подконсул.

²³ Так там, арх. ед. 1296, л. 48.

²⁴ Так там, арх. ед. 1296, л. 19.

²⁵ ЦДИА, БЕ, ф. 246, оп. 1, арх. ед. 44, л. 154, 155. Да се има пред вид, че във всяко село има местен селянски мухтарин (кмет), подпомогнат от членове, които образуват „общинско управление“ за услуги на турската власт, но не са признати като църковно-училищни български общини, макар някога да устояват да си назначат учител или свещеник по свой избор.

лия, а не споменава Гюмюрджинска и Малгарска. В градските центрове нямаме български общини за свръзка с Одрин. Не се споменават също околните Ортакьойска и Софлийска, които той числи може би към Димотишката околия, понеже и за тях няма нищо в изпратените първи сведения. Все пак в Гюмюрджинска околия покрай Калайджидере, отдавна признавашо ведомството на Българската екзархия, и с. Чадърли в началото на декември 1890 г. се прибавят селата Съчанли и Караагач, които подават за случая нужните молби.²⁶ Съчанлийският свещеник Илия устно съобщава в Одрин, че всичките български села в Гюмюрджинско са „наклонни да се отрекат от патриаршията“. На 10 декември 1890 г. екзарх Йосиф подсеща управляващия епархията в Одрин да побързат и другите села да подадат молби, за да може да им се назначи архиерейски наместник.²⁷

През септември 1890 г. султанското правителство прави опити за посегателства срещу привилегията на гръцката цариградска патриаршия да възглавява политически и църковно-училищно гръцкото население в империята. Патриархът реагира и в знак на протест затваря църквите. Султанското правителство не успяло да постигне нещо и контролът и ръководството на църкви и училища пак си оставали право на патриаршията.²⁸ Мярката на турското правителство обаче застрашавала основателно и българското църковно-училищно дело. Има доста много оплаквания до българския екзарх в Цариград от 1891—1894 г., че турското правителство иска да проверява назначаването на учителите, иска българските училища да не се считат общински (при църковните общини) и следователно под ведомството на Българската екзархия, а да са частни училища и т. н.²⁹ Едва с издаването на „Височайше ираде“ от 13 април 1894 г.³⁰ това положение се променя. Екзархията се признава ръководителка на учебното дело чрез митрополитите или общините. На прилагането на ирадето пречили по места турските властници.

След 1890 г. новият управляващ „Одринската епархия“ (непризнатата като епархия от турската власт, а само като ръководна община, обаче ние си я наричахме и „Одринска митрополия“) прави усилия да влезе във връзка с цялата обширна „епархия“, с църквите и училищата. Едва на 23 ноември 1893 г. той чрез създаване на „протосингелство“ успява да изпрати своя „и. д. протосингел“ свещ. Ив. Попантонов да обиколи и ревизира българските църкви и училища (в Гюмюрджинско и Ксантийско) въпреки протестите на местните гръцки владици. Но той успял да извърши ревизия само в Мустафапашанска (Свиленградска) околия и му било забранено. Разрешението отново било получено след като свещ. Ив. Попантонов се явил лично

²⁶ ЦДИА, БЕ, ф. 246, арх. ед. 53, л. 33 и 37.

²⁷ ЦДИА, БЕ, ф. 246, арх. ед. 53, л. 35; Вж. и Ат. Шопов, Из живота на българите във вилаетите, Пловдив, 1893, с. 50.

²⁸ ЦДИА, БЕ, ф. 246, оп. 1, арх. ед. 52, л. 103—108 и сл.

²⁹ Архив Българска екзархия, т. 4, поверителни № 41 (1893 г.), 77 (1894 г.), 147 (рапорт за учебното дело, 1892/93 г.).

³⁰ АБЕ, т. 5, Документи по разни въпроси, № 21.

пред новия валия (валия от 26 април 1893 г.), който се показал по-благосклонен към българите от предшественика си, и то важело за цялата епархия.³¹ Обаче след ревизията свещ. Попантонов останал в Гюмюрджина да създаде и възглавява българска църковна община съгласно препоръката на екзарх Йосиф. Дотогава в града е имало временен „наместник“ един милянин (К. Ив. Бъкърджиев) и бил назначен да му помага един учител, без да има училище (П. Тепелиев). И двамата обаче са непризнати от турската власт, те услугват, доколко могат, българските села.

От един списък на учители в Гюмюрджинска околия за 1892/93 г. се вижда, че през това време български училища с екзархийска поддръжка има в селата Козлукой (учител Коста Караванов), Манастир (Ст. Тепелиев), Кушланли (Вас. Каракостомов).³² Разбира се, учители имало и другаде, издържани само от общините: Калайджидере, Съчанли, Чадърли, Карагач и др.

Новият маронийски митрополит Гаврил обаче след пристигането на свещ. Ив. Попантонов в Гюмюрджина се оплаква на мютесарифина, че ще напусне епархията, понеже по сметката му трябвало да получава 40 хиляди гроша, а сега излизали 20 хиляди гроша. Това пише свещ. Ив. Попантонов до управляващия Одринската българска митрополия на 8 февруари 1894 г.³³ Маронийският гръцки владика праща писма от 24 януари 1894 г. до българските села, заплашвайки ги, за да се откажат от Екзархията. Писмото до с. Чадърли, гръцки оригинал и превод вероятно от свещ. Попантонов, е изпратено в Одрин.³⁴ Борбата в Гюмюрджина се разгорещява. Мютесарифинът иска валийско разрешение от свещ. Попантонов и му забранява да посещава българските села; владиката прибрал антимисите³⁵ от църквите на селата Кушланли и Хаджилар; българите се задължават от мютесарифина да вземат пълномощие само от владиката, за да ги запише „нофуз меймуру“ в регистъра при венчавка, раждане на дете, смърт и пр. Стражари разнасят писма от владиката до българските свещеници да се явят при него „по важна работа“. Мютесарифинът повиквал кмета на с. Софулар и нововенчани младоженци и ги питал: „Кой ви позволи да се венчаете, без да внесете пул парасъ (такса) на нофуз меймуру? Да отидете при гръцкия владика“, той (мютесарифинът) признавал само него, а никакъв поп Иван! Последният е изпъден от управлението с думите: „Махай се оттука!“ Свещ. Иван Попантонов донася в Одрин, че валията и мютесарифинът поддържат „интересите на гръцкия владика“. Владиката поставял спора така: той има сълтански берат за епархията, християните са негови, ще позволи на българите да учат на български само да го признаят за свой

³¹ АБЕ, т. 4, дело XVII, Препятствия, № 21 и 22.

³² АБЕ, т. 4, оригинален списък, № 128.

³³ ЦДИА, ф. 246, арх. ед. 190.

³⁴ АБЕ, т. 5, Документи по разни въпроси, № 246.

³⁵ Антимис се нарича кърпата в олтара на престола, без която не може да се извърши служба, литургия и да се взема нафора или причастие.

владика. На 16 февруари 1894 г. стражари откарват Попантонов в Дедеагач.

През цялото това напречното време следват посещения и прошения до валията от управляващия Одринската българска митрополия, молби от Екзархията до правителството и до великия везир. Междуд временено валията наредил до мютесарифина да не пречи и станала сватба в с. Козлукьой. Най-после се издействуvalо „неофициално“ свещ. Иван Попантонов да се върне и отиде в Гюмюрджина да „услужва“ на българите. Той пристигнал в града на 26 юни 1894 г.³⁶

Обаче борбата не спирала. Свещ. Иван Попантонов трябвало да създаде българска община в града, да уреди училище и параклис, да стане архиерейски наместник за българите и да възглавява църковно-училищната община в Маронийската епархия. Затова именно той бил изпратен тук от Екзархията и от Одрин. Но да се постигне това, нужна е била не само поддръжката на българските села, а и на местните гюмюрджински българи. На 10 декември 1894 г. той докладвал в Одрин, че в Гюмюрджина „има доста българи, но признават духовното ведомство на патриаршията, защото ги било страх да се откажат официално от нея“, че параклисът с училището ще се открие в дома му. На 9 февруари 1895 г. съобщава, че параклисът ще бъде молебно място и ще идват еснафите — абаджии, дюлгери и киреччии, които са от с. Петково и имат в града 40—50 свои дюкяна, ще се привлекат и местни фамилии. Параклисът е стъкмен, посещава се тихо, почти тайно, обаче маронийският владика прави протести пред валията и пред мютесарифина и се нареджда параклисът да се „развали“. От Екзархията подсещат Иван Попантонов: селяните да дадат молба за своите искания до мютесарифа, до Одрин и Екзархията. „Слабост на българите в Гюмюрджина е, че очакват всичко на готово“, пише управляващият Одринската българска митрополия архимандрит Софроний до Екзархията (писмо от 16 ноември 1897 г.).

В резултат на лични посещения и молби към валията и молби на Екзархията валията наредил до мютесарифина в Гюмюрджина за коледните празници петнадесет дни да се служи в параклиса (писмо на поп Иван от 28 декември 1896 г.). На 19 февруари 1897 г. мютесарифинът пак заповяддал затварянето на параклиса. Екзархът подава нов такир (молба). В параклиса продължава да се служи, но на 15 декември 1897 г., в навечерието на коледните празници, мютесарифинът го затваря. За това затваряне са явни настояванията на маронийския гръцки митрополит — през празниците всички християни в града да посещават само гръцките църкви. Българският параклис продължава да е затворен през празниците въпреки молбите и настояванията на одринския български управляващ и молбата на Екзархията. На молбата на Екзархията правителството отговорило, че в Гюмюрджина няма българи освен няколко души.

По този случай екзарх Йосиф наново подсеща българите в Гюмюрджина да подадат прошения и да искат община и параклис в

³⁶ ЦДИА, ф. 246, арх. ед. 190.

града. Такива се приготвят едва през април 1898 г. През май и юни в Гюмюрджина едно лице (местен турчин) се явило да преговаря: да му се дадат 10 лири, а за добро решение — 20 лири. От преписката се разбира, че подкупът не е бил даден.

На 29 юли 1898 г. екзарх Йосиф подава молба вече до секретаря на султана — в Маронийска епархия от 28 християнски села 22 са български, в градовете трябва да има български общини, параклиси и училища; от една година насам параклисите са затворени. Екзарх Йосиф лично е поднесъл такрира — това се съобщава в Одрин. Обаче през това време и сам Одрин бил в трудно положение: решението на „епархийския съвет“ не се приемат от валията, понеже не е имало сълтански ферман за титулярен владика в града. Това принудило Българската екзархия да отправи такир (изложение-молба) до министъра на правосъдието в Цариград и да иска български владика не само в Одрин, но и в Гюмюрджина за Гюмюрджинско-Ксантийска епархия. Такирът бил лично подаден от екзарх Йосиф на 1 декември 1898 г. Обаче резултат пак не бил получен.

Едва на 5 януари 1899 г. с телеграма правителството наредило да не се пречи на българите за параклиса в Гюмюрджина. Но не се знаят пречките и действията на маронийския гръцки владика пред мютесарифина в Гюмюрджина и пред валията в Одрин. За тях се подсещаме от преписките. Нуждата от параклис в Гюмюрджина се оформява и с молба от местните гюмюрджински българи до Екзархията от 29 март 1899 г., че се отказват от патриаршията. Екзархията отговаря на 6 април 1899 г., че приема под свое ведомство благочествивото православно българско население в Гюмюрджина.³⁷ Екзархията вече имала опора не само в желанието на българите в селата, поддръжката на занаятчии и работници в града, но и на местните български граждани.

В Гюмюрджина свещ. Попантонов сам се титулува „български архиерейски наместник“, но валията не го признава за такъв. Той пише, че българите в Гюмюрджина са вече сърцати, в параклиса идвали и българи, женени за гъркини. На 27 април 1899 г. пише, че параклисът станал тесен, не могъл да побира и жените, които поради това отивали в гръцката църква, а там ги обиждали и подигравали. Те настоявали пред мъжете си да се разшири параклисът, да заприлича на църква и се направи женско отделение. В противен случай мъжете им заедно с тях да посещават гръцката църква, понеже жените не могат да се бутат сред мъже и ергени в параклиса. Така бе в турско, жените не могат да се смесват с мъжете в църква, делят се и съпруг от съпруга, женското отделение е горе — „чардак“, където сега в църквите пее хорът. Това се спазваше дори в Одрин, още по-вече ще се спазва в Гюмюрджина.³⁸

³⁷ АБЕ, т. 10, преписка 22, док. 303 и 304.

³⁸ Решетките, с които било заградено женското отделение в църквата „Св. Богородица“ в Пловдив (тук чардакът имал и решетки), били махнати като „остатък от турско време“, в „Марица“ от 12 септ. 1878 г.

По това време на борби срещу пречките на официалната турска власт и всевъзможни клевети и спъници на гръцките шовинистически представители българите едва постигнали някои успехи. Село Софулар през януари 1895 г. подало две молби до мютесарифина да си построи църква. Последният не приел молбите и праща селяните да отидат при гръцкия владика, понеже той признава него — да го признаят и те, че може да последват за тях лоши неща. Явил се при мютесарифина свещ. Иван. Мютесарифинът му казал, че друг е, който ходатайствува за християните пред него, а той да си върви.³⁹ Поради тази пречка управляващият Одринската българска епархия подал последователно две молби до валията, а екзарх Йосиф — до министъра на правосъдието и изповеданията. Резултатът бил следният: Министерството „писало“ до Одришкия валия, валията „наредил“ до мютесарифина в Гюмюрджина. И поп Иван съобщава в Одрин, че мютесарифинът повикал със стражар кмета на с. Софулар, а понеже кметът бил сменен, праща стражар и за новия кмет, който дошъл с двама стареи, и почнал мютесарифинът да ги увещава да станат гърци. Разтакал ги мютесарифинът три дни и те си отишли в село.⁴⁰ Църквата била построена чак в 1899 г.⁴¹

По същото време с. Дерекъй, разположено северно от Гюмюрджина, минало под ведомството на Екзархията (молба от 23 декември 1897 г.).⁴²

Но борбите срещу трудностите в Гюмюрджина продължават. Новият „архиерейски наместник“ свещ. Доичин съобщава на 9 ноември 1899 г. в Одрин, че мютесарифинът му заяви, че не може да признае съществуването на българи в Гюмюрджина, че не признава никакво българско училище, община и архиерейски наместник и че не може да се загражда закупенето място за гробище, българите да се погребват в с. Козлукъй — такова било нареждането от Адлието (Високата порта). Наместникът прибавя, че някои от отказалите се от патриаршията българи почнали да посещават гръцката църква, че не могли без църква, без училище и без гробище и „голяма слабост показват“⁴³. Гози обрат на досегашните малки успехи се дължи на силния натиск на гръцките агенти в Цариград и в Одрин. Потисничеството над българите в Маронийска епархия продължавало да бъде двойно: под властта на сълтанска Турция и под властта на шовинистическата гръцка патриаршия и нейните владици.

³⁹ ЦДИА, ф. 246, арх. ед. 113, л. 1. Доклад на архиерейския наместник от 26 януари 1895 г.

⁴⁰ Пак там, арх. ед. 113, л. 8.

⁴¹ Пак там, арх. ед. 190.

⁴² ЦДИА, ф. 246, арх. ед. 146, л. 175.

⁴³ Пак там, арх. ед. 190, л. 300. (Свещ. Иван Попантонов от Гюмюрджина бил преместен по негово желание в Македония. През 1905 г. гръцки андарти са го заклали в градчето Съботско, Воденско.)

* * *

Но нека се спрем на въпроса за броя на изявилите се българи в Маронийска епархия през разглеждания период. По нареддане на екзарх Йосиф вилаетският български училищен инспектор Г. Фотев посетил Гюмюрджина и в рапорта си от 10 април 1899 г. пише: Гюмюрджина е турски град, 250 къщи са български и гръцки, 100 еврейски и 50 арменски. Някога се били заселили 10—15 гръцки семейства, дошли от островите, и още няколко от другаде, след тях дошли българи от близките села, слуги и занаятчии, и се погърчвали, но идващите от 10—15 години вече не се погърчват поради училищата в селата. Сега има припознали Екзархията 26 български семейства (9 мъже, женени за българки, и 17 мъже, женени за гъркини). Ще минат към Екзархията още 25 къщи и скоро ще станат 100 къщи. Освен това в града има временни българи — 50 дюкяна с 200 шивачи от Ахъчелебийско (Смолянско), 250 зидари, киречии, градинари, бакали, вапци и дърводелци от Ахъчелебийско, от околните на Гюмюрджина села и от Дедеагачко. В българската махала, която е крайша, трябва да се купят двете съседни къщи за общо ползване.

И така от рапорта на училищния инспектор се вижда, че само 250 къщи са местни граждани, като добавя и множество още българи бакали и занаятчии (до 500 души) из околните тракийски селища.

А има и една по-стара статистика за цялата гръцка Маронийска епархия, събрана от свещ. Ив. Попантонов и изпратена в Одрин на 17 септември 1894 г.⁴⁴ Според нея в града имало 50 български и 350 гръцки къщи, всички признавали патриаршията. Гръцки села били: Сусуркъой, Булаткъой, Агрижанхисар, Марония, Макри и Кърка. Български села, признаващи още патриаршията — Факиряка, Българска Сараджа, Ортаджи, Баятли, Дерекъой, Каракурдджали и Чобанкъой, а признаващи ведомството на Екзархията — Кушланли, Хаджилар, Денизлер, Чадърли, Лефеджилер, Софулар, Караачкъой, Калайджидере, Ясъюк, Еврен, Къзлер, Аткъой, Съчанли, Манастир и Козлукъой. Смесено село (българи и гърци) било само Кючукъой — патриаршеско. Така што българските села били 22, гръцките 6, смесено 1, също и градът, или български къщи 2244, гръцки къщи 1135. В същност патриаршеското разпределение на епархията не следвало точно държавното административно деление. Така с. Макри се числяло към Маронийска епархия, обаче административно било към Дедеагачка окolia. Свеш. Попантонов посочва селата Сусуркъой и Булаткъой за села, говорещи турски, погрешно ги нарича „караманли“ и ги причислява към гърците. Важно е посочването от него на българи в с. Кючукъой. Липсва в статистиката му селото Сарсали, понеже е доста отдалечно на югозапад.

Но има и една по-късна статистика, която била пратена в Българската екзархия, за 1898 г. В нея са посочени за български екзар-

⁴⁴ ЦДИА, ф. 246, арх. ед. 86 — Д. XIII, статистика, документ № 138. Към Маронийската епархия патриаршията е придала след 1886 г., за да си запази доходите владиката, и остров Тасос.

хистки следните села в Гюмюрджинска околия: Аткъой (20 къщи), Денизлер (41 к.), Евренкъой (20 к.), Дерекъой (56 к.), Калайджидере (250 к.), Карагач (106 к.), Козлукъой (70 к.). Кушланли (210 к.), Къзлар (55 к.), Леведжилер (40 к.), Манастир (295 к.), Софулар (47 к.), Съчанли (400 к.), Хаджилар (130 к.), Чадърли (200 к.), Ясъюк (45 к.) — 16 български екзархийски села. Патриаршески: Баятли (25 к.), Каракурджели (106 к.), Българска Сарджа (20 к.), Кърчифлик (15 к.), Ортаджи (18 к.), Факиряка (15 к.) — 6 села, или всичко според екзархийската статистика — 22 български села. За Гюмюрджина са отбелязани 50 къщи български патриаршески. Пропуснати са 50 к. екзархисти в смесеното с турци с. Шапчи, които били в добро материално състояние, държали в свои ръце занаятите и бакалията, също българското население в смесеното с турци с. Черибашкъой. За гръцки са посочени селата: Агриджанхисар (123 к.), Булаткъой (50 к.), Кючукъой (130 к.), Кърка (150 к.), Марония (480 к.), Сусуркъой (35 к.), Сарсали (70 к.), Ясъкъой (120 к.) — всичко 8 села, към които трябва да се прибавят и гръцките къщи в града.⁴⁵ В екзархийската статистика „гръцките“ села Булаткъой и Сусуркъой също са посочени със забележка „караманли“. В същност това били полуогагаузвани български села. Българското им население в Кърджалийско време се настанило в селата между турците и възприело последователно турски език, понеже ново българско население не се заселило в селата, за да опресни българския език.⁴⁶ Огагаузването на тия села било отбелязано още от дописника на в. „Македония“ в 1867 г., който пише: „Селото Болаткюю... жителите българи, знаят български език, но говорят повече на турски.“⁴⁷ Но и за още две „гръцки“ села същият дописник пише съвсем друго: „В пътя към Скеча (Ксантия) има други две села, единото се казва по турски Сарсали, а по гръцки Салли (Сасали), другото Ясъкъой. Християните на тези две села се казват гърци и говорят уж гръцки, но толкова смесено с български, щото показва, че те са погърчени неотдавна, така свидетелствува още и облеклото им, което е същото, както на българите от Ахъчелебийската нахия, тъй и приликата, и домашният им живот свидетелствува още за българското им произходжение.“⁴⁸ Според дописника българско било и с. Кърка. За такова го сочи и Никола Панайотов (по произход от това село), същото ни казва и за селата Кючукъой и Агриджанхисар (Ирджанхисар) — били образувани от заселени българи овчари; в

⁴⁵ Всички статистически сведения в Турция са бивали в онова време събиращи чрез по-следуши лица, нямало е преобояване в съвременен смисъл, гледали са да дават по-не точен брой на къщите (домакинствата), поради това често има различия. Напр. с. Съчанли се дава с 400 к., а д-р Ил. Славков в непечатания му още труд за селото съобщава, че селото имало 700 венчила (женени мъже, семейства).

⁴⁶ А. Н. Разбойников, Обезбългаряването на Западна Тракия, С., 1940.

⁴⁷ В. „Македония“, бр. 5 от 30 декември 1867 г.

⁴⁸ Пак там. Вж. връзки на Ясъкъой (Исикия) с Ахъчелебийско (Смолянско) у. П. Карапетков, Село Славенино (Карлуково), Пловдив, 1948. Село Сасали било в 1825 г. част от държавните солници в Гюмюрджинско, което показва, че българите родопчани в Беломорска Тракия са идвали не само като овчари и рибари, но и като солари (НБКМ, Оп. отд. сиг. Г., ф. 24, арх. № 77).

първото се заселил и негов дядо от с. Кърка. В с. Агиджанхисар се знаят 10 къщи заселници и от с. Съчали. Викенел в 1847 г. обикалял около Гюмюрджина, посетил с. Кючукъой и го нарича село „от 40—50 къщи, обитавани от българи“⁴⁹.

Единствено истинско гръцко село в околните остава с. Марония, което било винаги във връзка с беломорските острови и населението им. Вероятно тук първоначално е било седалището на Маронийската епархия, създадена за това селище, и по-късно се е пренесло в Гюмюрджина. Не се откриват разселници гръци от Марония в гюмюрджинските села. Марония не е успяла да стане гръцко съгнище за разпространение на елинизма, може би защото е била напусната от патриаршеския агент — владиката, и той не е създал тук гръцки културен съвет и център. Марония е упражнявала слабо влияние само върху околните ѝ български села, главно поради това, че е била пазарско селище и център на нахия в Гюмюрджинска окolia. Обаче в Марония се заселявали и доста българи. Това се вижда от посещенията на Петко войвода, където той наказва подкупения от турската власт Калън Тома.⁵⁰

В споменатата по-горе Екзархийска статистика са посочени с доста голяма точност и около 35 българомохамедански села в Гюмюрджинска окolia, т. е. южно от Момчилград и Крумовград. Те са разположени на север от града в планинската родопска част на околните. Много от тях са малки, но има и няколко големи от по 80—100—120—180 къщи.⁵¹

Колкото повече се раздвижват българите в Македония и Тракия, толкова по-дръзко се организира официалната гръцка съпротива. Така винаги е било срещу събуждащата се, възраждащата се българшина. Главният консул в Солун на 13 февруари 1901 г. изпраща по пареждане на Министерството на външните работи в Атина окръжно до всички консули и подконсули в Македония и Тракия, че борбата против „варварите“ вече става остра, „чуждите елементи“ не отстъпват и необходимо е сближение с местните турски власти за общо благо и унищожаване на „лашите врагове“. Такова окръжно изпраща и цариградската гръцка патриаршия.⁵² В изпълнение на това „сближение с местните турски власти“ гръцките консули стават най-опасните доносчици и шпиони. Дедеагачкият подконсул на 22 февруари 1903 г. докладва в Министерството на външните работи в Атина, че „славянофоните схизматици“ се готвят за въстание, това той съобщил и на мютесарифина. Министърът съобщил съдържанието чрез цариградското посолство на великия везир и последният му изказал благодарност. А при избухването на Илинденското и Преображенското въстание подконсулът, съгласно доклада му от 26 юни, е във връзка и услуга с пристигналия в Беломорието Едип паша „да изследва извънредното състояние на българ-

⁴⁹ Viquesnel, Voyage dans la Turquie d'Europe, t. II, p. 269.

⁵⁰ Петко войвода, 1844—1900. Сб. от статии и документи, ТНИ, 1953.

⁵¹ Патриарх Кирил, Българомохамедански селища в Южни Родопи, С., 1960.

⁵² Окр. държ. архив в Пловдив, ф. 52, оп. №1, арх. ед. 1296, л. 12, 13.

ските села“, търсят с пашата и мютесарифина „доверени лица“ за откриване оръжие у българите и т. н.⁵³

Българите са клеветени пред властта. В Гюмюрджина са наклеветени, че поставяли отрова във водопроводните тръби на града. Дедагачкият консул донася в министерството в Атина за гоенния на българите по този случай и за смут в Тракия. За девет месеца в Гюмюрджина били станиали 64 убийства, повечето на българи.⁵⁴

След 1900 г. революционното движение сред българите се заснило и в Гюмюрджинския край, обаче Западна Тракия не се подготвила и не взела участие в Преображенското въстание през август 1903 г. Но в края на 1904 г. една върховистка чета в Софийско предизвикала масови арести, които се отразили отчасти и в Гюмюрджина. Всичко това стреснало гръцката пропаганда. По нареждане от Атина тук се образували дружества „Гръцка националност“, на които се изпращало и оръжие.⁵⁵

По това време няколкото патриаршески български села един след друго минават под ведомството на Екзархията и получават българска църковна служба и български училища — Бълг. Сарджа, Кърчифлик, Ортаджи, Факиряка. Клатушкали се между гъркоманското патриаршество и Екзархиятаселата Каракурдкали и Баятли. А в 1907 г. — това виждаме в писмо на ксантийския гръцки консул — в гръцката крепост с. Марония 30 български местни жители (семейства) настоявали да вземат една от църквите, за да служи в нея български свещеник.⁵⁶ През 1908 г. официално се отказват от патриаршията и селата Баятли и Каракурдкали.⁵⁷ Тук борбата е била продължителна и упорита. Скоченският (ксантийският) гръцки консул в доклада си от 24 февруари 1911 г. с болка съобщава на министерството в Атина, че българите в Каракурдкали и Баятли се пристъединили към екзархията, но по заповед на маронийския митрополит училищата и църквите им са затворени.⁵⁸ Младотурска власт и тук била в услуга на патриаршията по отношение на собствеността на църкви и училища, основавайки се на ферманите, тъй като те били издавани на името на патриаршията.

Но българите в борбата си срещу гърцизма в Гюмюрджинско претърпели значителни загуби. До Балканската война 1912—1913 г. патриаршески села в Маронийска епархия (Гюмюрджинска околия) остана-

⁵³ Ст. Н. Шишков, Тракия преди и след Европейската война, Пловдив, 1922, с. 141, 143, 147. Цитираните документи се намират в окръжния архив — Пловдив.

⁵⁴ Окр. държ. архив в Пловдив, ф. 52, арх. ед. 1296, оп. 1, л. 142 и 63.

⁵⁵ Пак там, арх. ед. 1342, л. 58—61.

⁵⁶ Пак там, арх. ед. 1296, л. 145.

⁵⁷ Документи (турски) за българската история, т. IV, изд. БАН, С., 1942, с. 281.

⁵⁸ Пос. архив, арх. ед № 1342, л. 43. (Скалисиянис, командирован в 1907 г. от одринското гръцко консулство да ревизира гръцките училища за с. Каракурдкали, пише, че намери училището с три отделения и 51 ученици с учител Н. Камбици, гръцки бежанец из Южна България. От по-горното отделение учениците юдва срещали от една гръцка читанка, но нищо не разбирали, учителят им превеждал прочетеното на български, за да го разберат, което Скалисиянис му забранил да прави в бъдеще. Освен с 2—3 ученици Скалисиянис не можал с другите да се разбере на гръцки — Ст. Н. Шишков. Тракия преди и след европейската война. Пловдив, 1922, с. 168.)

нали Кючукъой, Кърка, Агриджанхисар, Булатъой, Сусуркъой, Яськъой и Сарсали. В Марония имало обявени български къщи (семейства), но без своя община.

Немалко грижи на гръцката пропаганда създавало с. Кърка, където езикът бил запазен смесен с гръцки, но песните и битът си оставали български. Един агент пише до подконсул в Дедеагач, че „околните села на Кърка са български и то прилича на роза сред бодили. Макар че населението му е с български навици, чувствата му са гръцки. Но всички български навици ще изчезнат, защото младежите започнаха да не се интересуват от църковно отреляне“⁵⁹. И огагаузените български села Булатъой и Сусуркъой са били под щедрото внимание на гръцката пропаганда. Ксантийският консул в рапорта си от 9 юни 1911 г. до известната комисия в Атина, като съобщава разпределението на бюджета от 230 турски лири в района му за 1911/1912 г., пише, че изменение станало „в туркогласното село Булатъой, като се прибавиха други две лири при заплатата на учителката. В това туркогласно село захвана доста да се разпространява гръцкият език, както и в туркогласното село Сусуркъой. Изпитите показваха, че вътрешната работа там (в училището) е била плодотворна.“⁶⁰

Създалата се и оформилата се гръцка буржоазия в градове и села в началото на XX в. се стремяла да запази икономическите си връзки с българските села и изобщо икономическото си господство. Но българи търговци заседнали в Гюмюрджина и в Дедеагач. Дедеагачкият подконсул пише на 5 ноември 1894 г., че българите вече „заемат главните източници на търговията“⁶¹. В друг доклад съобщава, че българи закупили едно място до железопътната линия, за да построят мелиница, която ще „послужи като средище против гърците“, та да им се попречи. И наистина прибягнали до военните власти, които не позволили край железопътната линия да се построи подобна опасна сграда.⁶²

Ксантийският консул съобщава на 29 юни 1911 г., че до Портолагос на о-в Св. Никола има 30 български колиби (временни къщи) на рибари българи, които ги взели под наем отново за 40 турски лири. Островът се продавал и българите ще го купят, поради това да го закупи светогорският манастир Ватопед за 400 лири. Три български семейства успели да купят три къщи. При риболов българите ставали до 300 души, та били взети мерки българите вече да не могат да закупуват други къщи.⁶³

Ксантийският консул организирал гърците в Гюмюрджина да не продават къщи на българите, нито да им ги дават под наем, понеже така гръцката община се огражда „от хищници“⁶⁴. Дори българско гро-

⁵⁹ Окр. държ. архив в Пловдив, арх. ед. 1296, л. 15.

⁶⁰ Ст. Н. Шишков, пос. съч., с. 156.

⁶¹ Пос. архив, арх. ед. 1296, л. 75.

⁶² Пак там, арх. ед. 1296 л. 132 и 134.

⁶³ Пак там, арх. ед. 1342, л. 50, 57. Преписка между консула, Атина и Цариград.

⁶⁴ Пак там, арх. ед. 1342, л. 8.

бище не бива да има в Гюмюрджина — това не позволява гръцкият владика.⁶⁵ Инспекторът Скалисиянис в рапорт от 20 януари 1907 г. препоръчва да се открие гръцко „профессионалио училище, най-главно за приготвяне абаджии (шивачи), които да изместят българите абаджии в Гюмюрджина. Но и пансион би могъл да се основе за учениците от околността, които ще следват в Гюмюрджинското (профессионалио) училище.“⁶⁶

Борбата с българите продължава и в друга насока. В пахийското селище Марония, където ставал голям съботен пазар, гърците обявяват бойкот на двамата българи бакали.⁶⁷ Скалисиянис пише, че след ревизията на гръцкото училище говорил за теглото на гърците в България и ги подбудих да имат непримирима омраза против българите. Тези ми думи овлажниха очите на трогнатите малки ученици и намериха веднага отзук в сърцата на присъствущите първенци и имаха непосредствен практически резултат. Те решиха по собствено подбуждение да пристъпят веднага към изгонване на двамата българи бакали... и с обявяване на тях икономическа война. Избраха комисия, която да обиколи градец от къща в къща и препоръча на всички да не купуват нищо от техните бакалиици.“ Тая мярка обаче не увредила на българите, а на гърците. Населението на Марония не се изхранвало от собствено производство — всичко купувало на пазара от българските селяни: брашно, масло, сирене, мляко, варива, кокошки, вълна и др. Българските околни села отговорили на бойкота с бойкот. Не идвали вече на пазара, отправили се към Гюмюрджина, Шапчи и др. Според свещ. Г. К. Михайлов (от с. Карагач) в Марония гърците почнали и да се подиграват с българските селяни. Маронийските гърци били принудени сами да тръгнат по българските села и да си купуват, каквото им е нужно.⁶⁸

* * *

Българското училищно и църковно дело в селата на Маронийската епархия до 1900 г. е вървяло трудно. Липсвали са средства поради бедност на общините и незначителната екзархийска помощ, липсвали са и добре подгответи учители и свещеници. Но миналите под ведомството на екзархията български села са станали здраво български без гъркомански групи за разединение.

Свещениците били със слаба подготовка, добита в местните български и дори гръцки училища, и малцина от тях следвали във временно отвореното свещеническо училище в Одрий през 80-те години. Запопвани били при следване някое отделение в първоначално училище или дори без отделение, рядко при следване някой прогимназиален клас.

⁶⁵ Пак там, арх. ед. 1296, л. 126.

⁶⁶ С т. Н. Шишков, пос. съч., с. 168.

⁶⁷ Пос. архив, арх. ед. 1342, л. 23.

⁶⁸ Свеш. Георги К. Михайлов избягал от селото през 1920 г. с много селяни, щом научил, че генерал Шарпн ще напусне Западна Тракия и ще я окупират гърците. Със семейството си той живееше в кв. Надежда (София).

Но така е било и с учителите. Чавдар Д. Чавдаров от с. Чадърли следвал в гръцко училище в с. Марония, станал гръцки учител и след това го срещнал някой просветен българин и му дал българска читанка. Сам почнал да сравнява гръцките букви с българските и се научил да чете български, станал български учител. Свещеническото училище в Одрин е дало и някои учители, а особено заместилото го IV-то класно училище. Но маронийските села са били далеч от Одрин, подготвените възпитаници не достигали до Гюмюрджинско. Едва в 1898 — 1899 г. четирикласното ни училище в Одрин се развива в пълна гимназия „Д-р Петър Берон“, а след още десет години петокласното девическо училище става „Касърова“ гимназия.

Селата искали свещеници и учители от одринската българска митрополия. В края на 1899 г. искали свещеник за селата Кушланли и Манастир. Екзархията изпратила някой си свещеник Златанов за с. Манастир. Той пише, че селяните не го искали, без да съобщава причината, а то било, понеже бил ял блажно в постни дни. Екзархията предписала да се направи „строго мъмрене“ на този свещеник.⁶⁹ Но това не било достатъчно. Манастирските българи, заобиколени от мохамедани (българи и турци), считали, че е турчин всеки, който блажи през пости и в постни дни! Добрите свещеници били рядкост. От с. Караагачкъй свещ Г. К. Михайлов бил изпратен временно да възглавява новосъздаващата се българска община в Ксанти, след него бил изпратен от с. Кушланли свещ. Павел Н. Павлов, „един отвестните свещеници“. На 2 май 1894 г. се обадил от най-будното село в Гюмюрджинско — с. Калайджидере, свещ. Х. Тодор Киров и искал помощ и да стане проповедник в околията.⁷⁰ А Б. Атанасов от същото село, завършил четирикласното училище в Одрин, на 31 март 1895 г. молил да постъпи в духовната семинария в Цариград, отказало му се поради липса на места.⁷¹

От един екзархийски списък на подпомагани учители от екзархията през 1892—1893 г. памираме само селата Козлукъй (учител К. Караванов), Манастир (Ст. Тепелиев) и Кушланли (В. Каастамов), другите села сами са плащали на учителите си, както можели.⁷² Много често са били случаите за затваряне на училището една, две и повече години поради липса на учители или липса на средства. Селяните са гledали да имат преди всичко свещеник в село, да се отличават от турците и след това търсели учител. В друг списък от 1898 — 1899 г. срещаме учители: в Гюмюрджина А. Арнаудов, в с. Манастир В. Алексиев, в с. Кушланли Ат. Попдимов, в с. Козлукъй К. Стоянов, в с. Калайджидере Сава Попов, в с. Караагач К. Найденов, в с. Хаджилар К. Георгиев, в с. Съчанли Д. Стоянов, в с. Аврен (Кушукавашко) А. Пспирков.⁷³

За подготовката на учителите инспекторът Г. Фотев в ревизионен

⁶⁹ АБЕ, т. X, преп. 5, док. 215, 221 — 232.

⁷⁰ АБЕ, т. V, дело № 11, преп. 1, № 42.

⁷¹ Пак там, т. V, учит. отдел, № 45.

⁷² Пак там, т. IV, ориг. списък, № 128.

⁷³ Пак там, т. IX, док. 240.

доклад пише: в с. Чадърли учителят Р. Ангелов — негоден, в с. Калайджидере учителката Добра Арнаудова — негодна, в. с. Денизлер учителят А. Богатинов — добър, в с. Аврен учителят А. Попкиров — добър.⁷⁴

След 1900 г. учебното дело било малко подобрено. От екзархийски документ (доклад за 1905 г.) се вижда, че гръцката Маронийска епархия се състояла от 31 села и от градовете Гюмюрджина и Даръдере (Златоград), брои 27 508 християни, от които 19 288 българи (1440 в Златоград), 8190 гърци (2500 в Гюмюрджина и 350 в Макри, като административното било в Дедеагачка околия) и 30 власи. От българите 2008 още били под ведомството на гръцката патриаршия. В учебно отношение българите са имали в Гюмюрджинска околия 10 първоначални училища с 11 учители и 540 ученици.⁷⁵ Все още липсвали подгответни учители, а училищните сгради били негодни. Това се вижда от един рапорт от 16 юни 1906 г. на учителя в Гюмюрджина Г. Попанастасов, педагогист.⁷⁶ В с. Кушланли (220 къщи), най-богато или единствено богато в сравнение с всички български села в околията, с обширна работна земя и паша, 5 — 6 часа наддълъж и шир, с добра църква и добро училище, били събрани само 55 ученици без нито една ученичка. Учителят Кирко Георгиев, добродушен, но слабо подгответен, показал успех неудовлетворителен. В с. Хаджилар (150 к.), второ след Кушланли с обширна земя, положението е същото при учителя Димо Стоянов. Но тук са били записани 47 момчета и 12 момичета. В с. Софулар (50 к.) младият учител петокласник А. Попилиев също нямал познания за учител, често отсъствувал и оставял „сестричето си“ при учениците. Нямали пособия и чинове. В с. Караагач (150 к.) били изпращани добри учители, та много младежи били грамотни, записани 39 ученици и 2 ученички, учителят Атанасов, педагогист, полезен и уважаван от селяните. В доклада селата Чадърли и Калайджидере се посочват като най-будни и ученолюбиви български села в околията. В първото (200 к.) били записани 53 момчета и 20 момичета, учителка била Д. Димитрова с третокласно образование (прогимназиално), „една от добрите възпитателки, обучава доста целесъобразно“. В с. Чадърли е роден видният обществен и училищен деец в Гюмюрджинско Чавдар Д. Чавдаров. В родното си село учителствуval 15 години и след това в други села, или всичко 35 години учителствуval, след което минава и на други служби. Село Калайджидере (273 к.) имало най-добрата училищна сграда в околията. Училището тук датирало от 1874 г.⁷⁷ и е било разсадник на българско народно съзнание. „Сегашната обаче бедна училищна покъщнина е пълно отражение на онай икономическа криза и на онай индиферентизъм, които са обхванали това население.“ Ученици 61 и 25 в забавачницата (детско отделение на предучилищна възраст) — момчета и момичета. Учителката Рада Станчева е добра, но учителят Хр. Медников, педагогист, е буен, нервен, невъздържан, направил няколко скандала в селото и се е много изложил, та не бивало да бъде учител.

⁷⁴ Пак там, т. 9, док. 513, 580.

⁷⁵ ЦДИА, ф. 246, оп. 1, арх. ед. 176.

⁷⁶ Пак там, арх. ед. 274.

⁷⁷ В същност от 1870 г. (вж. с. 4 тук).

вече в това село. В с. Манастир (330 к.) учител Димо Петранов. Село Съчанли, най-голямото изобщо село в околията (400 к.), „малко достъпно за съобщения местоположение, оцеляло и е останало в онъ вид, в какъвто е било в твърде отдавна времена: облекло, жилища надземни и без прозорци, пачин на живеене, прави, обичай — всичко тук е в патриархална форма“. Ученици и ученички всичко 35, най-къса учебна година, учителят неподготвен (не се съобщава името му), отечествознанието фигурира само в седмичната програма, в едно от отделенията били въведени две различни читанки (от Наумов и от Влайков) и селяните били недоволни от учителя. Село Дерекъй (75 к.) е разположено в полите на Родопите, бедно село, слабо съзнание, 2 часа от града, с добро ново, недовършено още училище, нямат никакви пособия, записани 30 ученици от двата пола, учител Дим. Киров, „ако би искал, би бил добър учител“. Село Козлукъй (65 к.), също бедно, най-близо до града, с невежко и просто население, ново училище, 50 ученици от двата пола, само I и II отделение, учителката Цв. Христова с педагогическо образование, една от най-добрите учителки в околията. В селата Денизлер, Лефеджилер, Къзлар, Ясъюк, Аткъй и Евренкъй училищата не са били открити през тази година, а в с. Черибашкъй (30 к. б.) училище изобщо не е имало открито. Селата Бълг. Сарджа, Баятли, Ортаджи, Каракурджали, Факиряка още били патриаршески. В Кушукавашките села: Аврен (115 к.) с добро училище, само 25 ученици, slab и болен учител П. Танев; с. Дутлу (Черничево), препоръчва се там да бъде назначен семеен учител, съпругата му да дружи и влияе на жените, повлияни много от българомохамеданките в селото, а в с. Юглюк (100 к.) да бъде назначен и учител освен свещеник.

Изобщо в рапорта си констатира къса учебна година в българските училища, а някъде още повече съкращавана поради дълги ваканции през коледните и великденските празници, малко добре подгответи учители и учителки. От всички училищни сгради само 4 отговаряли на изискванията, всички училища страдали от недостатъчна училищна по-къщнина и учебни пособия. Отбелязва се, че в тухашния край селските кметове и кръчмари играят „важна роля“ при назначаване на учителите и свещениците, като вземали от някои „рушвети“.

След Балканската и Междусъюзническата война (1912 — 1913 г.) съгласно Букурешкия договор (от 28 юли 1913 г.) Западна Тракия останала в пределите на България. Българското ѝ население обаче през лятото на 1913 г. и до 8 октомври преживяло страшни ужаси, страдания и разорения. Много от българските села били напълно ограбени и опожарени, населението им се изселило. Начело на тия безчинства били гръцките владици в Гюмюрджина и Дедеагач в съюз с турските бевове и аги чифликчии. Западна Тракия наново била заета и освободена от българските войски на 8 октомври.⁷⁸

При българското управление Маронийската епархия била възглавявана от Охридски Борис, изгонен от епархията му от сърбите. Това

⁷⁸ Вж. подробности, Л. Милетич, Разорението на тракийските българи през 1913 г., С., 1918 г.

продължило до началото на 1916 г. След това маронийски владика станал старият Теодосий, гръцки възпитаник, бивш скопски български митрополит. В епархията било включено Дедеагачко и Софлийско до Марица. В края на септември 1915 г. към епархията било прибавено и Димотишко с Караагачко, и ивица земя край Марица от Източна Тракия съгласно със споразумението между българското и турско правителство в Цариград. При митрополитите Борис и Теодосий протосингел в Гюмюрджина бил архимандрит Инокентий, бивш преподавател в Цариградската духовна семинария.⁷⁹ Епископ Теодосий издействуval от българското правителство освобождението на гръцки учители и свещеници, арестувани в с. Мандра, Димотишко, уж поради някакво съзаклятие. Теодосий бил сменен от епископ Иларион, родом от малкотърновското село Цикнихор. Иларион и Инокентий стояли в Гюмюрджина до идването на френския генерал Шарпи, натоварен с временното управление на създадената „Междусъюзнишка Тракия“ през 1919—1920 г.

По нареддане на генерал Шарпи в края на март 1920 г. се извършило пребояване на населението и добитъка в цяла Западна Тракия. Шефове на пребояването във всяка околия били управителите френ-

Наименование на общините	Гърци	Българи
1. Гюмюрджинска	1250	5500
2. Булатовска	358	458
3. Дерекьойска	—	894
4. Чадърлийска	—	1500
5. Каракурдджалийска	—	1200
6. Демирбелийска	—	262
7. Ортаджийска	—	817
8. Кузулукебирска	—	2350
9. Ириджанска	—	1064
10. Шапчиханенска	—	1460
11. Кушлавлийска	—	1110
12. Хаджиларска	—	950
13. Химитлийска	—	—
14. Тумрукъйска	—	241
15. Карабунарска	1	171
16. Агриджанхисарска	170	200
17. Кючукъйска	450	900
18. Ябелийска	—	312
19. Гаргалтарджанска	—	14
20. Маронийска	250	521
Всичко	2479	19 924

Учебното дело в оклията: български училища — 24, ученици 1719,
гръцки училища — 6, ученици 617.

⁷⁹ Архим. Инокентий по-късно се приbral във Варна и предал в музея някои документи, между другото един берат за гръцки владика в Литица (ивайловградски владика), публикуван в Изв. на Института за история, т. 3—4, 1951, с. 411 и сл.

ски офицери, а помощниците им — гърци. В страната изкуствено били нахълтали доста гърци, които никога не са били тракийски жители, а много от българите били вече избягали в България, страхувайки се да не се повторят ужасите от юли—септември 1913 г. Ив. Алтънов, главен секретар на финансата дирекция при Шарпи, пише, че още „в края на 1919 г. в продължение на не повече от един месец българското население в Западна Тракия се намалило два пъти и половина“⁸⁰.

В края на март 1920 г. според преброяването на генерал Шарпи в Гюмюрджинска окolia влизали общините, указани в таблицата на стр. 115.

Представената таблица ни дава броя на двете християнски народности в Гюмюрджинска окolia, която бе ядката на оспорваната между тях Маронийска епархия. Данните показват справедливата борба на българите в епархията през онова време — втората половина на миналото столетие и началото на настоящото столетие за извоюване и утвърждаване български църковно-училищни общини и признаване в епархията на българска народност.

⁸⁰ Ив. Алтънов, Междусъюзничка Тракия, С., 1921, с. 179, таблицата на с. 170, учебното дело на с. 180.

⁸¹ Сведения даваме само за гърците и българите (християни).

СЪЮЗ НА ТРАКИЙСКИТЕ КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНИ ДРУЖЕСТВА
ИЗВЕСТИЯ НА ТРАКИЙСКИЯ НАУЧЕН ИНСТИТУТ, КНИГА I

БЪЛГАРИ БЕЖАНЦИ ОТ ТРАКИЯ

(РОДНИ МЕСТА И КЪДЕ СА ЗАСЕЛЕНИ В БЪЛГАРИЯ)

ТОДОР БРАЯНОВ

ДЪРЖАВНО ИЗДАТЕЛСТВО „НАУКА И ИЗКУСТВО“
София — 1965

БЕЖАНЦИ ОТ ТРАКИЯ

Изселвания на българи от Тракия в миналото са ставали много пъти през време на турското робство, а така също и след Освобождението.

Още със завладяването на Източна (Одринска) Тракия от турците положението на местното българско население станало тежко. Поробителят правел всичко възможно да колонизира със сигурен елемент преддверието на Цариград и Проливите и да заздрави султанските столици Одрин и Цариград. И все пак колкото и да е било тежко положението на заробеното българско население, в началото на XVI в. се понасяло. През XVII и XVIII в. и в началото на XIX в. особено много зачестили безчинствата, убийствата и грабежите. Изобщо положението на българското население става непоносимо и то търси спасение на север, като напуска родния си край. Очите му били обърнати към земите на всемогъщия и велик „Дядо Иван“. И в началото на XIX в., макар и единично, се започва изселване на българи от Одринско в братска Русия.

Н. С. Державин ни съобщава за изселници от Одринска Тракия от с. Вайсал, които се наричали „вайселци“!¹ Изселените българи от Одринско през 1801 г. се заселили в селата Голям и Малък Балък, Одески уезд; с. Търновка, Херсонски уезд; с. Стари крим и с. Кишлов, Теодски уезд, и др.² А заселниците в Бесарабия — в селата Ескиполос, Селиолу и Девлетлиагач — показват, че те произхождат от едноименните български села в Одринско.

През 1803 г. от с. Граматиково, Малкотърновско, Георги Димов и Никола Георгиев отишли в Русия, за да изберат подходящо място за преселване. И действително на следващата година те завели в Русия 220 души и се заселват в татарското село Кишлов на Кримския полуостров. Тия странджански българи били от малкотърновските села Мързево, Стоилово, Българи, Малко Търново, но най-вече от Граматиково. Тези преселници са се размножили и дали началото на още седем нови села: Андреевка (Чан), Қабурчак, Қалпак, Қоясты, Мартовка (Даут ели) и половината от с. Османджик и Қактебел. Преселниците от някои села и досега се наричали граматиковци.³

¹ Н. С. Державин, Болгарскія колонії в Россії, 1914, с. 53.

² Н. С. Державин, цит. съч., с. 10.

³ Д. Попников, Одринска Тракия, С., 1919, с. 44.

Много заселници българи от Одринско в Русия имаме и през 1861 и 1862 г.⁴

Най-много изселници от Одринска (Източна) Тракия преди Освобождението има през Руско-турската война от 1828—1829 г., когато генерал Дибич Забалкански разгромил турската армия при с. Кюлевча, Шуменско, и се насочил стремително към Одрин и Цариград.⁵ Всички българи (около 130 000 души), които са помогали и съчувстввали на русите, се изселват със завръщащите се руски войски. Заселват се във Влашко, Бесарабия и Южна Русия. Най-много българи се изселват от Одринско, Чорленско, Узункуприйско, Лозенградско, Бунархисарско и Малкотърюковско.

Част от изселниците на път за Русия се върнали и едни останали в Силистренско, други в Делиормана (Лудогорието) и Шуменско.⁶ Източнотракийци са били пръснати в около двадесет селища. От Одринска Тракия се заселват много българи и в Бургаско, Казанлъшко, Елховско, Ямболско.

Голямо изселване на българите от Тракия е станало също така след освобождението на България 1878 г., когато по силата на решението на Берлинския конгрес Тракия отново била върната в пределите на турската империя. По-значителна група от изселниците са напр. „беломорци“ от с. Янюрец и други села, които се заселили главно в Северна България — Поповско, Светлен, Беломорци, в Южна България в Новозагорско и пр.

Изселване на българи от Тракия е станало и след съединението на Северна и Южна България през 1885 г.

Освен това изселване на българи главно от Източна Тракия с имало след Преображенското въстание 1903 г., когато населението от въстаническите райони — Лозенградски, Бунархисарски и др., след потушаване на въстанието потърсило спасение в тогавашните предели на България. Тези бежанци се заселили главно в Бургас, Варна и другите крайморски градчета и села.

Много по-голямо изселване от Източна Тракия е станало след Балканската война, когато турското командуване, като се възползвава от избухването на Междусъюзническата война 1913 г., нарушило Лондонския договор, преминало линията „Енос—Мидия“, реокупирало Тракия и подложило на клане българското население, което било останено безпомощно, само на себе си, вследствие на престъпната политика на Фердинанд и управляващата буржоазия. През 1913 г. Източна Тракия фактически била обезбългарена, а с Ангорския договор 1926 г. това положение се узаконило. Тези бежанци се заселили главно в Бургаски и Варненски окръг.

Следващото изселване на българи е от Беломорска Тракия през 1920 г., преди френското командуване да предаде „междусъюзническа

⁴ Н. С. Державин, Болгарская колония в России, 1914, с. 53.

⁵ История на България, т. I, II изд., с. 330.

⁶ Л. Милетич. Старо българско население в Североизточна България, С., 1902, с. 76.

Тракия“ на Гърция. Тези бежанци се заселват главно в Южна България — в пограничните райони Кърджали, Хасково и Пловдив.

Една немалка част българи от Беломорска Тракия, предимно млади хора, напускат родните си места през 1922—1923 г., за да избегнат военната служба в гръцката армия, а някои от тях по време на интернирането на цели български села по островите през 1923 г. успяват да се укрият.

Последното най-голямо изселване на българите от Беломорска Тракия е по силата на спогодбата „Моллов — Кафандарис“ от 1923 г. Така през 1924—1925 г. бяха изселени почти всички българи от Беломорска Тракия, включително и тези, които бяха се заселили там през 1913 г. от Мала Азия и др. По този начин и Беломорска Тракия беше напълно обезбългарена. Останаха отделни семейства в градовете и българомюсюлманските села, които спогодбата не засегна. Тези бежанци се заселиха в различни краища на страната, но главно в Южна България и най-вече в Кърджалийски, Хасковски, Пловдивски, Ямболски и Бургаски окръги.

След 9 септември 1944 г. се изселиха и ония отделни български семейства, които бяха останали дотогава, както и които бяха се върнали по родните места през 1941—1944 г. Сега в Беломорска Тракия могат да се намерят отделни семейства в градовете, повечето от които са от смесени бракове и почти всички българомюсюлмани, които населяват планинските села на Гюмюрджинско и Ксантийско.

Има и такива отделни случаи, когато българи, останали по родните си места, взели активно участие в съпротивата на гръцкия народ в периода до 1944 г. и след това дойдоха в България като „гръцки“ политически емигранти.

Прииждане на бежанците в България⁷

Прииждането на бежанците от Тракия започва от 1912 г. след обявяване на Балканската война. По данни от бившата Дирекция за настаниване на бежанците, и то само за тия бежанци, които са потърсили настаниване, защото много от тях сами се настаниваха в градове и пристанища като работници, колари и пр. (Варна, Бургас, Пловдив и др. — виж таблица 1). Най-голям брой бежанци са дошли в България през 1913 г. — 19 851 семейства с 88 919 души. Като се имат пред вид събитията в Тракия по време на Междусъюзническата война и зверствата, на които било подложено населението при реокупацията от турските войски, с положителност може да се каже, че това са бежанци предимно от Източна Тракия. Друга голяма част бежанци е дошла в България през 1920 г. — 5213 семейства с 24 557 души (виж таблица № 2) при предаване на Беломорска Тракия от „съюзниците“ на Гърция, а през 1924—1925 г. — 10 840 семейства с 48 709 души, които стана последното масово изселване на българите по силата на

⁷ Отнася се само за бежанци от 1912 до 1931 г.

спогодбата „Моллов—Кафандарис“ (таблица 2). Тези бежанци са предимно от Западна Тракия.

През периода 1912—1913 г. са регистрирани бежанци, които са дошли в България от Тракия, Македония, Добруджа и Западните покрайнини, общо 55 780 домакинства с 252 370 души. Само от Тракия са регистрирани 25 438 домакинства с 62 998 души, или около 41% от всички бежанци са от Тракия (виж таблица 2).

Съгласно със Закона за селскостопанското настанияване на бежанците за „бежанци се считат всички лица от българска народност от Тракия..., които са се преселили в България вследствие на политическите събития в тези области след 1912 г. и са предявили искане до 1931 г. да им се признае това качество“. От всички бежанци са регистрирани 55 780 домакинства, които са предявили искане и са признати от закона, или около 73%.

Бежанците от Тракия, признати от закона за такива, се разпределят, както следва⁸:

1. От източна Тракия — 14 293 семейства, или 61,54%.
 2. От Западна Тракия — 7 311 " или около 31,46%.
 3. От Мала Азия — 1 625 " 7,00%.
- Непризнатите са предимно от Западна Тракия (виж таблица 10).

Местопроизход на българите бежанци от Тракия

За местопроизхода на българите бежанци от Тракия се съди по документи, в които е отразен българският характер на населението от различни селища в Тракия. Такива документи представляват: различни статистики от преброявания в Тракия след освобождението на България; архивът на Българската екзархия в Цариград, където са дадени по епархии и духовни райони българските църковни общини с броя на селищата, на къщите и на жителите. В по-ново време подобни документи има и от работата на бившата Дирекция за настанияване на бежанците в България. За Беломорска Тракия има и статистика от преброяването, проведено от френските окупационни войски под командуването на генерал Шарпи през 1920 г. Документи със сравнително чай-пълни данни са и протоколите на смесената гръцко-българска комисия по ликвидиране имотите на българите по спогодбата „Моллов—Кафандарис“ със седалище Гюмюрджина. Допълнителен документ в това отношение са и списъците на дарителите на фонд „Тракийско дело“ в Пловдив. Всички тези източници, различни по време, се взаимно допълват. Като се прибавят и данните на осведомителите от разни населени места, картината за местопроизхода (родните места) на българите бежанци от Източна и Западна Тракия става относително по-пълна.

⁸ Данните са взети от картотеката на отделение „бежанци“ при ДСК за ликвидация работата на бившата Дирекция за настанияване на бежанците.

РОДНИ МЕСТА НА БЪЛГАРИТЕ БЕЖАНЦИ ОТ ИЗТОЧНА ТРАКИЯ

По данни от бившата Дирекция за настанияване на бежанците в България — българи от Източна Тракия, са отбелязани по местопроизход от 17 околии с 250 селища, в които се наброяват 20 187 семейства.

Брой на селищата и семействата	Бялаески	Бунархисар	Виза	Енос	Кашан	Лозенград	Люлебургас	Малгара	Мидия	Одрин	Узункюпрю	Хавса	Хайрийбол	Чорлу—Цариградско	Софлу—изт. от Марица	Василико	Малко Търново	Всичко
Бр. на селницата	8	7	9	6	8	33	3	12	3	64	10	12	4	47	1	4	19	250
Бр. на семействата	493	1560	583	250	528	3989	200	1346	108	4898	1716	798	235	2200	100	300	883	20 187

От горната таблица се вижда, че най-много български селища с най-много семейства има в Одринска окolia, следва Лозенград и селата в околята, след това районът Чорлу, Силиврия, Чаталджа и Цариград. Узункюпрю със селата, макар и по-малко на брой, сравнено с Малгарска окolia, има по-голям брой семейства.

Като сравним броя на семействата в горната таблица по населени места — 250 населени места с 20 187 семейства — с броя на регистрираните бежански семейства, дошли в България — 14 204 (вж таблица 9), явява се разлика от 5983, или около 6000 семейства по-малко. Трябва да се предполага, че останалото население се е преселило в България, без да е регистрирано. Друга немалка част е била избита непосредствено след Балканската война по време на реокупацията на Тракия от турските войски през 1913 г., а една незначителна част, главно в градовете, е останала там.

Българските селища в Източна Тракия, откъдето са дошли бежанци в България, условно могат да се разделят на няколко района:

1. Одринско със селищата източно от р. Марица, включващи и селищата около Хавса.
2. Селищата в Странджа — района, който включва Лозенградско, Бунархисар, Виза, малкотърновските села зад границата и крайбрежните селища около Мидия и селата от бившата Василковска (Мичурин) окolia, останали зад границата.
3. Селища по течението на р. Еркене.
4. Селища по левия бряг в долното течение на р. Марица и планината Корудаг.
5. Селища в района на Силиврия, Чорлу, Чаталджа и Цариградско между Мраморно и Черно море.

Одрин и селищата източно от р. Марица

С. Акбунар, с. Арпач, с. Азатли, с. Ахъркъой, с. Арслан, с. Бурунсус, с. Буюнли, с. Вайсал, с. Възгаш, с. Гердели, с. Гечкенли, с. Голямо Исмаилче, с. Чомлекъой, с. Чокегоп, с. Провадия, с. Селиолу, с. Скендеркъой, с. Софулар, с. Сарайкъой, с. Самурджали, с. Татаркъой (било с Кючук), с. Татарлар, с. Шараклар, с. Ташламюселим, с. Текешахлар, с. Демирхапли, с. Дерекъой, с. Дуванджево, с. Елчели, с. Инджекъой, с. Кайпа, с. Кадънкъой, с. Коджахадър, с. Къоселер, с. Кююлер, с. Мурадчала, с. Мусулбегли, с. Куруджикъой, с. Киречи Хаскъой, с. Крушево, с. Кайкъой, с. Каракасъм, с. Кемал, с. Караюсуп, с. Къосехамза, с. Олпаша (Олгупаша), с. Хаварас, с. Абалар, с. Хавса, с. Хаджикъой, с. Хадърага, с. Коджахадър, с. Ханлаенидже, с. Хаскъой, с. Хабилер, с. Коджахадър, с. Къоселер, с. Кююлер, с. Мурадчала, с. Мусулбегли, с. Мусулджи, с. Ново село⁹, с. Одрин, с. Ортакчи, с. Османлий, с. Лихана Пашакъой, с. Ходжакъой, с. Юнлюдже, с. Ятджилар.

Селища в Странджа — Лозенградско, Бунархисарско, Виза, Малкотърновско и Мичуринско отвъд границата

1. Бунархисарско

Бунархисар, Дупница, Едига (Хидик), Инджекъой, Колибите, Курудере, Скопо (Юскюп), Урумбегли, Хаджиifaxъ, Чонгора, Иванкъой, Яна.

2. Визенско

Виза, Еренли, Малки Самоков, Пенека, Серген, Ахъркъой, Мидия, Ятрос.

3. Лозенградско

Алмаджик, Горна Канарапа, Долна Канарапа, Демерджихалил, Енидзия, Коево, Коджатарла, Кулата, Корията, Куртбунар, Ериклер, Девлатлиагач, Каваклия, Кадиево, Козолджиклисе, Куюпгяур, Куюндере, Лефеджик, Лозенград, Пейчова махала, Каракамза, Каракадър, Каракоч, Кишерлик, Ковчас, Пирок, Раклица, Тастепе, Терзицере, Яйледжик.

Селища зад границата от бившите Малкотърновска и Василиковска (Мичурин) околия

Села:

Блаца (Василиковска), Велика, Дерекъой, Карадере, Горна Камила, Долна Камила, Керациново, Крушово, Маглавит, Маджура, Мегалово, Мокрощево, Паспалово, Мъгливит, Пиргополо, Цикнихор.

Махали¹⁰:

Джемильовци, Дриньовци, Московци, Новите колиби, Лафи горно, Лафи долно, Слатник, Сарпачовци, Тенкетра, Тевният лък, Чочоу, Чегланк.

⁹ Така е дадено в екзарх. докум., а другаде се среща Еникъой.

¹⁰ По сведения от Христо Тотев — с. Дерекъой, и от Евтим Воденичаров — с. Велика.

Селища по долината на р. Еркене

1. Бабаески и селата:
Докузюк, Дугонджа, Енимахле, Имам пазар, Надарли (Назарли), Карамасли, Каракалил, Кулели, Алполу, Келбей, Куфалча.
2. Люлебургас и с. Сатакьой.
3. Узункуприйско
Еникьой, Ерменекьой, Омербей, Иванкьой, Търново, Узункуприю, Чифликьой, Чопкьой (Чоково).
4. Хайдири и с. Хидили.

*Селища на левия бряг по долното течение на Марица
(Софийски изт. от Марица) и северозападните склонове на Корудаг*

- Село Кадъкьой (Кадъдондурма), с. Доганджа Християн.
1. Еноско
Арнауткьой, Българ. Исюрен, Енос, Кемерли, Хасарли, Чаушкьой.
 2. Кешанско — Малгарско
Булгаркьой, Кадъкьой, Лизгар, Пишманкьой, Тепе, Теслим, Хаджикьой, Харлагюню, Яйлагюню.

*Селища в района на Силиврия, Чорлу и Цариградско между
Мраморно и Черно море¹¹*

Аврен, Деркос, Армаша, Бегчелер, Буюксейман, Дааеникьой, Делионус, Ерменекьой, Еничифлик, Еседча, Ймрихор, Калаузлу, Карасекен, Курфали, Куртулмуш, Кюстемир, Кючюксеймент, Мицелим, Омурча, Саркьой, Селвили, Силиврия, Синекли, Пашалъага, Тарфа, Ташъгъл, Таякадън (Даякадън), Фенер, Харачи, Чанакча, Чалтик (Биюк и Кючук), Чаталджа, Чанта, Ченгелли, Чаушли, Чешмели, Чукурченгел, Чорлу, Юксюскьой, Юлафль.

РОДНИ МЕСТА НА БЪЛГАРИТЕ БЕЖАНЦИ ОТ БЕЛОМОРСКА ТРАКИЯ

Българи бежанци от Беломорска (Западна) Тракия, на юг от Родопите между Места и Марица, са дошли в България от 6 околии и частично от селата на бившите Свиленградска и Ивайловградска околия, останали отвъд границата. За броя на селищата в тази област се съди както от екзархийски документи, от материалите по пребояването на френските окупационни власти през 1920 г., така и от подадените декларации за ликвидиране имотите на българското население от протоколите на смесената гръцко-българска комисия със седалище Гюмюрджина. Освен тези документи съществуват и материали от бившата дирекция за настаниване на бежанците в България, списъци на дарителите за фонд „Тракийско дело“ в Пловдив, а така също и

¹¹ А. Сп. Разбойников, Чифлици и чифликари в Тракия, Изв. на Института за история, т. IX, 1960 г.

сборниците „Бит и език“¹² на българите от Тракия и сборникът „Народни песни“¹³ от Тракия.

Околин	Гюмюрджина	Дедеагач	Софлу	Димотика	Караагач	Ксанти	Всичко
Селища	27	21	12	15	22	4	101
Семейства	2529	2337	368	1424	503	150	7311

В материалите на бившата Дирекция за настаняване на бежанците се намират само данни за околните, откъдето са дошли бежанци, с броя на семействата, признати по закона за такива, а, както се вижда (таблица 10), от Западна Тракия броят на непризнатите за семейства е най-голям и те са заселени главно в големите градове Пловдив, Хасково, Асеновград и др., където няма настанени бежанци по този закон.

Горната таблица може да бъде меродавна само по отношение на названията на околните и броя на селищата. Що се отнася до броя на семействата, това са само онези, които са били настанени по Закона за селскостопанското настаняване на бежанците.

Бежанци от Западна Тракия са дошли в България от следните околии и селища:

1. Гюмюрджинска

Аткьой, Баятли, Гюмюрджина, Денизлер, Дерекьой, Дикилиташ, Евренкьой, Иржан, Кадъкьой, Калайджидере, Караджахалил, Карагурдвали, Каракачкьой, Козлукьой, Кушланли, Къзлар, Манастир, Леведжелер, Ортаджи, Бълг. Сарджа, Съчанли, Хаджилар, Чадърли, Черибашкьой, Шапчихане (Шапчи), Ясъюк, Кайбикьой.

2. Дедеагачка

Бадома, Балъкьой, Бейкьой, Боялък, Дамето, Дедеагач, Деведере, Дервент, Доганисар, Домуздере, Еникьой, Калдъркос, Къоселер, Инджецьой, Обалар, бълг. Окуф, Турбалгьой, Фере, Чемерен, Чобанкьой, Шахинлар, Урумжик.

3. Димотика

Башклисе, Димотика, Инджес, Караклисе, Казълджакьой, Каяджик, Крушево, Кулакли, Мандра, Салтъкьой, Тилкикьой, Токмакьой, Хорозли, Чаушкьой, Чаушли.

4. Софийска

Голям Дервент, Малък Дервент, Мерхамли, Кадъкьой, Куртлуджа, Пишманкьой, Софлу, Тахтаджик, Теке, Чамкьой, Янурен.

5. Ксантийска

С. Габрово, с. Еникьой, с. Иенидже, Ксанти.

6. Карагачко и селата зад границата от бившите Ивайловградска и Свиленградска околия
Бегташли, Боснакьой, Булдуркьой, Делиелес, Демердеш, Елечели,

¹² Изздание на Тракийския научен институт, С., 1935.

¹³ Изздание на Тракийския научен институт, С., 1939.

Инеоглу, Ипчели, Испитли, Кадъкьой, Саръхадър, Комарли, Обукли,
Омурбей, Осканли, Съръяр, Чермен, Чермен караач.

РОДНИ МЕСТА НА БЪЛГАРИТЕ БЕЖАНЦИ ОТ МАЛА АЗИЯ

Българи бежанци от Мала Азия са дошли от пет околии с около 24 населени места. Даниите от бившата Дирекция за настаниване на бежанците за изселниците от Мала Азия в сравнение с данните за бежанците от другите области са пай-пълни, тъй като са дадени освен броя на семействата още и названията на селищата, както следва:

1. Балленска околия — 5 села с 887 семейства¹⁴

Аладжабаир	— 56 семейства
Коджабунар	— 472 "
Сюлот	— 125 "
Ташкисе	— 75 "
Гюйбилеп	— 204 "
2. Бандърменска околия — 6 села с 420 семейства

Калик	— 74 семейства
Колей	— 1 "
Кубаш	— 12 "
Мандър	— 222 "
Ново село (Еникьой)	— 80 сем.
Коджа Паункьой	— 25 "
Юрен	— 6 "
3. Бигашехирска околия — 2 селища със 74 семейства

Бигашехир	— 1 семейство
Сингелкьой	— 73 "
4. Лойса — 2 селища с 217 семейства

Урумче	— 44 семейства
Читалтепе (Кюплюсү)	— 175 сем.
5. Бруса и др. — 6 селища с 27 семейства

Бруса	— 1 семейство
х. Пунаркьой	— 1 "
Смавло	— 25 "
Фандъкли (Адапазар)	— 1 "
Фуладжик (Карамусал)	— 1 "
Ходжа	— 1 "

От Мала Азия са дошли в България около 1626 домакинства.

Горните цифри показват, че най-много български селища с най-много българско население в Мала Азия е имало в околията Бален, като селото Коджабунар е с най-много семейства (427). В околията Бандърма също има много села със значителен брой български семейства. Най-голямото село в тази околия е Мандър с 222 семейства (таблица 5). В останалите села броят на семействата е по-малък, а в 6 села има по едно семейство.

¹⁴ Картотеката на бившата Дирекция за настаниване на бежанците — ДСК, ул. Соф. комуна № 6.

ЗАСЕЛВАНЕ НА БЪЛГАРИТЕ БЕЖАНЦИ ОТ ТРАКИЯ В БЪЛГАРИЯ

Бежанците от Тракия са пръснати на различни места из страната. Много малко са хората, произхождащи от едно селище, да са се заселили на едно място. Това се обяснява преди всичко с неедновременното прииждане на бежанците. Те идват групово и единично от 1912 до 1931 г., а и след това прииждат отделни семейства. За разпръснатостта на бежанците при заселването им в България важна роля е играла земята, свързана с поминъка на хората. Недостатъчната земя, за да се заселят всички на едно място, е станала причина за ново разселване. Много селища отначало са се заселвали компактно, но впоследствие хората са били принуждавани да се пръскат в различни краища на страната по групи, обикновено по линията на родство, сватовство и по землячество. Разорени и напълно пролетаризирани, бежанците се пръскат из цялата страна.

Макар и размесени, те се заселват предимно в Южна България и крайбрежните градове. Най-много бежанци от Тракия се заселват в Бургаски окръг, включващ на времето и сегашния Ямболски окръг, след това Хасковски, Кърджалийски, Пловдивски, Старозагорски, Търновски, Коларовградски и по-малко в другите окръзи, а във Видински, Врачански, Кюстендилски, Петрички¹⁵, може да се каже, няма заселени бежанци от Тракия (виж таблици 6 и 7).

Данните, които съществуват за заселването на бежанците по околии по старото административно деление, дават сравнително още по-пълна картина за групиранието на бежанците в България. От всичко 58 околии бежанци от Тракия има в 42 околии (виж таблица 8). На първо място по броя на бежанските семейства е Тополовград (3611), след това следват: Свиленград (2919), Бургас (2155), Ямбол (1788), Ивайловград (1767), Поморие (1168), Айтос (879), Варна (726), Крумовград (684), Карнобат (632), Асеновград (534), Малко Търново (551). В останалите околии броят на бежанските семейства от Тракия е под 500.

Разбира се, както ще се види по-нататък, околиите Софийска, Русенска, Смолянска и други съвсем не се ограничават с броя на бежанските семейства, както са отбелязани в горната таблица. Това е фиксирано положение до 1931 г., и то само за тези, които са били признати от закона за бежанци.

Нови бежански селища и квартали

С идването на бежанците в България и тяхното настаняване след 1926 г. бяха създадени напълно нови селища и нови квартали към съществуващите вече градове и села.

Напълно нови селища, заселени след 1926 г., са следните: с. Атолово, Ямболско, построени 109 къщи, 50 от които със средствата на английската фондация „Спасете децата“ (каква ирония! — англо-ско-

¹⁵ По административно деление от 1931 г.

то правителство, което направи всичко, за да бъдат прокудени българите от родните им места в Тракия, отпуска заем и помощи за построяване къщи на прокудените); с. Китен, Мичуринско, построени 14 къщи; с. Миролюбово, Айтоско, с 92 къщи.

Нови квартали в съществуващите вече населени места са построени в следните градове и села в бившите околии:

Айтоска — с. Руен, построени 46 къщи.

с. Българово 54 "

Асеновградска околия — с. Долни Воден, построени 36 къщи.

Бургаска околия — новопостроени квартали има в 11 селища с 696 къщи:

с. Атанасово¹⁶ — 33 къщи, с. Банево — 27 къщи, с. Братово — 73 къщи, с. Веселие — 36 къщи, с. Дебелт — 49 къщи, с. Долно Езерово — 78 къщи, с. Крайморие — 64 къщи, с. Созопол — 50 къщи, с. Равадиново — 153 къщи, с. Твърдица — 102 къщи, с. Черни връх — 32 къщи.

Варненска околия — новопостроени квартали има в 5 селища с 368 къщи:

с. Бяла построени 221 къщи, с. Горица — 43 къщи, с. Господиново — 27 къщи, с. Попович — 29 къщи, с. Солнник — 48 къщи.

Елхово — Тополовград — в 14 села са построени нови квартали с 1198 къщи:

Болярово новопостроени 43 къщи, Бояново — 31 к., Голям манастир — 137 к., Добрич — 35 к., Елхово — 35 к., Изгрев — 27 к., Кирилово — 35 к., Малък манастир — 107 к., Малко Шарково — 72 к., Мамарчево — 99 к., Пчела — 26 к., Синапово — 137 к., Тополовград — 264 к., Шарково — 50 к.

Карнобатска околия — новопостроени квартали има в 3 села с 306 къщи:

с. Венец построени 77 къщи, с. Ц. Церковски — 35 к., Карнобат — 194 к.

Малкотърновска околия — в с. Евренезово са построени 50 къщи.

Мичуринска около (Царево — Василико) — в 5 селища са построени нови квартали с 478 къщи.

Ахтопол построени 115 къщи, Варвара — 64 к., Лозенец — 38 к., Мичурин — 207 к., Синьоморец — 54 к.

Пловдивска околия — в с. Ново село (Еникъой) — 27 къщи.

Поморийска околия — построени нови квартали в 12 селища с 991 къщи:

с. Баня построени 35 къщи, с. Каблешково — 45 к., с. Каменар — 70 к., с. Лъка — 30 к., с. Несебър — 116 к., с. Обзор — 30 к., с. Оризаре — 35 к., с. Поморие — 252 к., с. Равда — 88 к., с. Сарафово — 143 к., с. Св. Влас — 33 к., с. Чимово — 114 к.

Свиленградска околия — нови квартали в 5 селища с 305 къщи:

¹⁶ Сега квартал на Бургас.

Капитан Андреево (Вирантеке) нов квартал със 116 къщи, Михалич — 40 к., Свиленград — 69 к., Сладун — 34 к., Генералово (Пашакъй) — 52 к.

Свищовска околия — в с. Горна Студена нов квартал с 26 къщи. Ямболска околия — нови квартали в 7 селища с 347 к.

Болярино построени 36 нови къщи, Ботево — 55 къщи, Лозенец — 48 къщи, Победа — 25 къщи, Скалица — 32 къщи, Странджа — 36 къщи, Акбунар — 115 къщи.

Нови квартали са построени още в 18 селища с 1663 къщи в следните околии: Гоцеделчевска (Неврокопска), Никополска, Оряховска, Санда̀нска. В тях няма заселени бежанци от Тракия. Освен посочените нови селища и нови квартали към съществуващите вече селища построени са и разпръснати в селата и в някои по-малки градчета и други къщи, общият брой на които възлиза на около 10 240 къщи (виж таблица 10).

Като се сравняват данните за новопостроените къщи на бежанците и тези на броя на регистрираните бежанска семейства (таблица 11), се вижда, че само около 18% от всички бежанци в България са получили нови жилища.

В горепосочените нови бежанска селища, нови квартали към съществуващи от по-рано селища и разпръснато построените нови къщи, дадени цифрово по околии, са заселени бежанци от Тракия, Македония, Добруджа и съвсем малка част от Западните покрайнини. В Южна България и крайморските градове са заселени предимно бежанци от Тракия и частично от беломорската част на Македония. В Северна България — с. Горна Студена и с. Павел — Свищовска околия, са заселени бежанци само от Източна Тракия.

Настаняване на бежанците в България

По Закона за селскостопанското настаняване на бежанците в България са настанени около 30 150 семейства, на които е бил отпуснат инвентар и дадена земя — между 20 и 40 дка на семейство. За посрещане разходите по настаняването на бежанците е бил склучен Бежански заем, т. нар. „Шаронов“ заем, в размер на 2 250 000 английски лири. Като гаранция за този по същество заробващ заем са били заложени доходите на държавата от акциза върху солта, алкохола, чистият приход от монопола на кибрита, както и всички постъпления от наем и лихва, които е трябвало да плащат „настанените“ бежанци. Освен това били са назначени фидусиерни емисари, които да представляват интересите на носителите на титри от заема. Дирекцията по настаняването на бежанците е изразходвала общо около 640 000 000 лв., от които пряко за бежанците е била изразходвана съвсем незначителна част, видно от следващата сметка:

за жилища около	571 000 лв.
за пътища около	13 922 000 лв.
за хигиенизиране	18 161 000 лв.
за изкореняване гори	59 618 000 лв.
за пресушаване блата	111 700 000 лв.
заплати	51 255 000 лв.
	255 227 000 лв.

За построяването на жп. линия Раковски — Хасково са изразходвани 300 000 000 лв. Бежанците са задължени срещу дадените им жилища и заеми с около 354 258 000 лв. Много от тях се отказаха от „привилегиите“ на закона, пръснаха се в разни краища на страната и в по-големите градове, напълно пролетаризирани като тютюневи работници и други, поеха тежкия път на градския пролетариат. Тези, които бяха оземлени върху парче земя, с непосилния труд на бедни селяни изкарваха прехраната си и едва плащаха лихвите на задълженията по Бежанския заем.

След победата на Деветосептемврийската социалистическа революция 1944 г. и образуването на първите кооперативни стопанства мнозинството от бежанците потърсиха в тях спасение от непосилните задължения. А с масовото навлизане в ТКЗС през 1958 г. „оземлените“ бежанци се освободиха веднъж завинаги от дълговете, които те никога не можеха да платят при мизерното съществуване върху парче земя от 30—40 дка, като се има пред вид, че тази земя бе давана на семейства, от които вече бяха се обособили нови семейства.

Местозаселване на бежанците от Тракия¹⁷

Бежанците от Тракия и Мала Азия са заселени по-компактно в следните населени места в България по окръзи съгласно с административното деление от 1959 г.

Бургаски окръг

Айтос, Атанасово, Ахелой, Ахтопол, Банево, Баня, Бата, Братово, Бродилово, Бургас, Българово, Българи, Варвара, Велика, Венец, Веселие, Граматиково, Грудово, Дебелт, Долно Езерово, Емна, Житарево, Завет, Звездец, Зидарово, Извор, Каблешково, Каменар, Карнобат, Китен, Кондолово, Кости, Крайморие, Крушовец, Лозенец, Лъка, Люляково, Маринка, Меден рудник, Малко Търново, Миролюбиво, Мичурин, Мостино, Мъдрино, Мъглен, Несебър, Новоселци, Обзор, Огнен, Оризаре, Полски извор, Поморие, Просеник, Пирне, Равда, Равдиново, Равнец, Раковско, Резово, Руен, Русокастро, Сарафово, Свети Влас, Синьоморец, Скалак, Созопол, Твърдица, Тръстиково, Фазаново, Факия, Ц. Церковски, Черни връх, Чимово, Ясна поляна.

¹⁷ Сведенията за населените места са взети от: в. „Тракия“, бр. 230 и 258 от 1927 г., списък на дружество „Тракия“; списък на новопостроени селища и нови квартали — материали на Дирекцията за настаняване бежанците; списък на дружеството от 1961 г. на Съюза на ТКПД; сборниците „Бит и език на тракийските българи“, „Народни песни от Тракия“ — изд. на ТНИ; осведомители по приложението списък.

Варна и Варненски окръг

Аксаково, Бяла¹⁸, Варна, Владиславово, Галата, Горен Близнак, Горица¹⁹, Господиново, Девня, Долен Близнак, Звездлица, Златина, Игнатиево, Казашкарева, Нова Шипка, Партизани, Попович²⁰, Приселци, Петра, Провадия, Синдел, Слънчево²¹, Солник, Суворово, Разделна, Раковец, Тополи, Чайка, Яворово, Ягнило.

Коларовградски окръг

Каспичан, Коларовград, Преслав, Златарево, Върбица, Нова Бяла река.

Кърджалийски окръг

Багрянка, Белополяне, Ботурче, Бряговец, Брусино, Веселчане, Гледка, Джебел, Долно Луково, Железино, Завоя, Ивайловград, Камилски дол, Кобилино, Кондово, Крумовград, Кърджали, Ламбух, Лъджа, Мандрица, Момчилград, Одринци, Островец, Пелевун, Планинец, Покрован, Попско, Пъстроок, Свирачи, Сив кладенец, Странджеvo, Черни рид, Черничево, Чукурите, Чорбаджийско.

Пазарджишки окръг

Велинград, Пазарджик, Пещера, Ново село, Септември.

Плевенски окръг

Подем, Плевен, Радомирци.

Пловдив и Пловдивски окръг

Асеновград, Белозем, Вазовград, Виница, Ген. Николаево, Горни Воден, Долни Воден, Иоаким Груево, Калояново, Кафово, Кричим, Крушево, Куклен, Пловдив, Първомай.

Разградски окръг

Осeneц, Краяч.

Русе**Сливенски окръг²²**

Асеновец, Гурково, Даскал Атанасово, Жеравна, Котел, Кортен, Крумово, Младево, Научен, Нова Загора, Попово, Радиево, Сливен, Стоил войвода, Събраново, Содиево.

Смолянски окръг

Златоград, Мадан, Рудозем, Смолян.

София**Старозагорски окръг**

Гара Гъльбово, Казанлък, Скобелево, Стара Загора, Трояново, Чирпан.

Търговишки окръг

Голямо ново, Попово, Светлен, Търговище.

Търновски окръг

¹⁸ Село с нови бежански квартали.

¹⁹ Село с нови бежански квартали.

²⁰ Село с нови бежански квартали.

²¹ Село с нови бежански квартали.

²² Названията на селата са взети от списъка във в. „Тракия“, бр. 258 от 1927 г.

Горна студена, Павел, Павликени, Търново, Хаджи Димитрово, Тръмбеш, Бяла черква.

Хасковски окръг

Бориславци, Брусевци, Въсеково, Варник, Габрово, Генералово, Големанци, Горно войводино, Димитровград, Димитровче, Дрипчево, Дъбовец, Ефрем, Иерусалимово, Кап. Андреево, Книжовник, Костур, Кочаш, Крум, Любимец, Лисово, Марица, Маслиново, Маджарево, Малки Воден, Малко Попово, Маточина, Махалич, Младиново, Мустрак, Ново село, Орешец, Поповец, Равна гора, Свиленград, Сладун, Сеноклас, Сива река, Ставри Димитров, Хасково, Харманли, Черещак, Щит.

Ямболски окръг

Александрово, Аголово, Болярово, Болярско, Ботево, Бояново, Веселиново, Воденичане, Войника, Голям манастир, Добрич, Доганово, Елхово, Изгрев, Изгово, Камен връх, Кирилово, Лозенец, Малък манастир, Малко Шарково, Мамарчево, Могила, Орешник, Победа, Попово, Пчела, Роза, Саранско, Симеоново, Синашово, Скалица, Ст.-Караджово, Странджа, Тополовград, Чарда, Чукарево, Шарково, Ямбол.

Заселване на българите бежанци от Източна Тракия

Бежанците от Източна Тракия са заселени предимно в крайморските селища на Бургаски и Варненски окръг, а също така в Коларовградски, Търговишки, Търновски, Пловдивски, Сливенски, Старозагорски и Ямболски окръг (виж таблица 4). Най-много бежанци от Източна Тракия има в бившия Бургаски окръг. Бежанците от отделните райони на Източна Тракия са групирани така, че в даден окръг по градове и села преобладават жителите на група селища от определен район. Така например от Бунархисарско, Визенско и останалите зад границата селища от бившите Малкотърновска и Мичуринска околия са заселени предимно в Бургаски окръг, и то в Мичурин, Малко Търново и селища около тези градове. Бежанците от Лозенград и лозенградските села са заселени предимно в Бургас, Варна и селищата около тези градове. От Одринско и Чаталджанско са заселени предимно в Ямболски и Коларовградски окръг. От Узункюприйските села също са групирани. Една част е съсредоточена предимно в Старозагорски и Търновски окръг, друга — в Сливенски и трета част — в Пловдив (виж таблица 4). Разбира се, тук става въпрос за преобладаващата част от населението на дадено селище, останалите са пръснати. Например бунархисарци най-много има в Ахтопол, но има и в Бургас, Варна, Горен и Долен Близнак, Тополи, Варненско, Айтос, а също една част и в с. Странджеvo — Кърджалийски окръг, на което са дали името Странджеvo, понеже произхождат от Странджа (виж таблица 9). Лозенградчани и жителите на лозенградските села са заселени главно и най-много в Бургас, Варна и Ямбол (виж същата таблица), а от с. Каваклия, Лозенградско, в с. Баня, Бургаско, селата Игнатиево, Нова Шипка и Яворово — Варненско. Бежанците от Малгарско са заселени главно

в Ямболски окръг, като голяма част от тях са в Тополовград. Бежанците от Силивренско, Чаталджанско и цариградските села са заселени в Ямболски окръг, друга част — в Бургаски и трета част — в Коларовградски (виж същата таблица), където напр. бежанците от с. Чоканча, Чаталджийско, е образувало цял тракийски квартал в Коларовград. Бежанците от с. Аврен, Чаталджийско, насяват един квартал в Ямбол — Авренския квартал. Има окръзи и селища, където няма бежанци от Тракия — напр. тези от Югозападна и Северозападна Тракия.

Заселване на българите бежанци от Беломорска (Западна) Тракия

Повечето от бежанците из Беломорска (Западна) Тракия са заселени в Хасковски окръг, след това в Бургаски, в сегашния Ямболски, Кърджалийски, Пловдивски, Старозагорски и по-малко във Варненски и Смолянски окръг. Бежанците от Беломорска Тракия в сравнение с тези от Източна Тракия са по-групирани в машаба на окръзите. Най-много бежанци от Западна Тракия има в Тополовград — около 1800 семейства. Следва Свиленград — около 1360 семейства, Ивайловград — около 100, Харманли — около 600, Асеновград — около 500, Крумовград — около 700, Ямбол — около 400, Хасково — около 300, в останалите бивши околии са под 200 семейства (виж таблица 4).

Бежанците от отделните райони на Западна Тракия са заселени също така много разпръснато с преобладаващо мнозинство на едни или други в сегашните им местожителства. Така например бежанците от Гюмюрджина и гюмюрджинските села са заселени предимно в Кърджалийски и Ямболски окръг и една част в Бургаски. От почти всички гюмюрджински села има бежанци в Тополовград. Бежанците от Дедеагач и селата са заселени предимно в Хасковски, Пловдивски и Ямболски окръг, а по-малко в Кърджалийски, Бургаски и Старозагорски. Бежанците от Суфлийско и Димотишко са се установили главно в Кърджалийски окръг — бившата Ивайловградска околия, и Хасковски окръг. Бежанците от Караагачко и голяма част от Димотишко са в Свиленград и свиленградските села. От Ксанти и ксантийските села са заселени главно в Асеновград, Пловдив и Хасково, една малка част в Смолянски окръг. — Златоград (виж таблица 4).

Заселване на българите бежанци от Мала Азия

Бежанците от Мала Азия са заселени предимно в Кърджалийски окръг, и то най-вече в ивайловградските села — Бяло поляне, Лъдила и други, около 570 семейства. Друга голяма група бежанци от Мала Азия са заселени в Бургаски окръг — около 460 семейства, предимно в Обзор, Несебър, малко семейства в Созопол и др. По-голяма група бежанци от Мала Азия са заселени в Хасковски окръг — около 310 семейства, в Свиленград и свиленградските села. Голяма група малоазиатски бежанци има и в Коларовградски окръг — гара Каспичан и някои преславски села — около 150 семейства. Във Варненско

също има около 100 семейства в с. Партизани и др. В Търноески, Старозагорски и Пловдивски окръг има по-малко — по 15—20 семейства (виж таблица 6).

Поради изкуственото пренаселване много бежанци след първоначалното им настаняване впоследствие се пръскат да търсят по-добри условия за живот и работа. Този процес на разселване продължава до 1930—1931 г., когато започна оземляването. А и след това в по-малки размери, и то главно бежанците от Западна Тракия, които бяха сравнително още по-нови, докато тези от Източна Тракия, които бяха дошли по-рано, бяха вече заседнали и с оземляването се установиха по-трайно.

На много места бежанците не са били приемани, понеже е трябвало да се отделя част от обработваемата земя за тях. Това наложи да се пресушават блатата в Бургаско, да се разчистват горски райони и да се строят нови селища и нови квартали. Наново стана нужда много семейства да се местят. Така напр. в с. Черноморец (Св. Никола), Бургаско, където имаше 10—15 семейства от с. Дервант, Де-деагачко, се пръснаха на различни места. В Созопол наред с бежанците от Лозенградско, които бяха вече отдавна настанени, бяха заселени голяма част бежанци от с. Манастир, Гюмюрджинско, които после се пръснаха в с. Равадиново и другаде, а някои се върнаха на юг в Тополовградски, Кърджалийски, Момчилградски, Крумовградски окръг (за разпръснатостта на бежанците от отделните селища виж таблици 9 и 12).

Имало е и такива случаи, като например в Коларовград, където бежанците не били пуснати в града. Наложило се да се пръснат из селата. По този повод бай Коста Николов, зидар от с. Чанакча, Чаталджанско, казва: „Едни отидоха по селата, ние останахме няколко семейства извън гарата на тогавашния Шумен, направихме си землянки, беше есенно време, и тръгнахме като общи работници. Наблизи зимата, един по един почнаха да се връщат тези, дето отидоха по селата — не ги искали. Направиха си и те землянки на това място и ето, както виждаш, сега е хубав „Тракийски квартал“. След 9 септември нашите първи влязоха в ТКЗС, сега строим завода край нашия квартал и там нашите са първи.“²³

През периода 1941—1944 г. една незначителна част от бежанците се върнаха в родните си места с надежда за по-добър поминък, но тъй като вече неведнъж са бягали, те не напуснаха създадените вече нови огнища в България. Огидоха „да видят“, някои от тях със семействата си, но там те бяха вече чужди, трябваше да започнат заново и бяха разочаровани. Разбира се, имаше и някои търговци, бакали и пр., които заедно с други такива из вътрешността, които не бяха по произход тракийци, отидоха за „трупане на богатства“. Това бяха хора, които нямаха нищо общо с прокудените бедни, изстрадали хора от народа, които в своето бежанство са запазили светла представа за родното място и с някаква неопределена надежда за подо-

²³ Спомени на Коста Николов, записани от Т. Бр.

бряване на живота си отиваха там, където са се родили, където не са били наемни работници и „бежанци“.

Прокудени от своите родни места от преди 50 години, изпитали ужасите на войната, интерниранията из островите на Бяло море и Мала Азия, бежанците от Тракия потърсиха убежище и спасение в България. Идвайки тук напълно разорени, голяма част от тях бяха разселени из селата и обречени на най-мизерно съществуване.

Друга огромна част, напълно пролетаризирана, която се засели в по-големите градове, се вля в редовете на работническата класа — главно тютюноработници, и пое тежкия път на борбата. И едните, и другите отрано прозряха и видяха своето спасение в борбата под ръководството на Българската комунистическа партия, която чрез емигрантските комитети ги поведе на битка за по-добър, щастлив живот. Заедно с целия наш народ бежанците от Тракия намериха своето място в борбата против фашизма и капитализма и днес активно участват в изграждането на социализма и комунизма, в борбата за мир и разбирателство между балканските народи.

Таблица 1

Първоначален брой на бежанците от Тракия, настанени по окръзи
по административно деление 1931 г.¹

	Западна Тракия	Източна Тракия	Мала Азия
Бургас	1806	5570	279
Варна	68	373	50
Видин	—	1	—
Ераца	—	1	—
Момчилград	1349	69	505
Петрич	1	—	—
Пловдив	265	289	4
Русе	1	15	1
Смолян	7	—	1
София	1	—	—
Плевен	10	125	1
Стара Загора	—	590	5
Търново	—	223	20
Хасково	8 6	1048	67
Шумен (Коларовград)	54	333	97
Всичко	4422	8637	1030

Общият брой на бежанците земеделски стопани — 35 059 семейства

със 153 519 души

Неземеделски стопани 20 503 семейства

¹ Данните са взети от бившата Дирекция за настаняване на бежанците и се отнасят само до онези семейства, които са направили постъпки да бъдат признати за такива.

Таблица 2

Прииждане на бежанците в България по години, брой на семействата и брой на лицата от 1912 до 1913 г.²

Години	Брой на семействата	Брой на хората
1912	708	3 011
1913	19 851	88 919
1914	3 960	17 587
1915	860	3 759
1916	1 368	6 723
1917	661	2 86
1918	2 580	13 454
1919	3 367	14 786
1920	5 213	24 557
1921	1 312	5 495
1922	1 450	6 877
1923	2 635	11 962
1924	6 197	27 577
1925	4 643	21 123
1926	699	3 062
1927	114	594
1928	35	154
1929	11	49
1930	—	—
неизвестно	209	982
Всичко за 18 г.	55 940	253 067

² По данни от Дирекцията на бежанците.

Таблица 3

Бежанци от Източна Тракия
Местопроизход по околии — брой на селищата и брой на семействата,
напуснали родните си места¹

№ поред	Околии	Брой на селищата	Брой на семействата
1	Бабаески	8	383
2	Бунархисар	7	1183
3	Виза	9	583
4	Енос	6	250
5	Кешан	8	331
6	Лозенград	33	3989
7	Люле-Бургас	3	168
8	Малгара	12	964
9	Мидия	3	42
10	Одрин	64	4898
11	Узункюпрю	8	1643
12	Хавса	7	356
13	Харибол	4	219
14	Чорлу и Цариградско	47	2184
15	Софлу (източна част от Марица)	1	97
16	Василико	4	245
17	Малко Търново	19	757
18	Неопределено	—	7
Всичко		244	18 351

От горната таблица е видно, че от 18 околии с 250 селища са изселени 18 351 домакинства.

¹ Съставена по данни от Дирекцията за настаниване на бежанците в България.

Таблица 4
Местопроизходение на бежанците от Западна Тракия и местонасаждаването им в България по окръзи¹

Местонасаждение и бр.	Местопроизходение по окръзин	България										Корабоплава (Луѓемар)	
		Българска София	Българска Македония										
Г мюрджина	2529	1331	14	614	1	275	—	9	—	2	1	282	—
Дедеагач	2237	654	6	112	—	314	2	2	1	229	1	914	1
Ивайловград	3	1	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—
Димотика	1424	303	1	682	—	—	—	—	—	12	—	382	—
Софлу	368	24	—	136	—	1	—	—	—	10	—	197	—
Ксанти	150	4	—	4	—	125	—	12	—	1	1	3	—
Свиленград	600	1	—	—	—	—	—	—	—	15	584	—	—
Всичко	7311	2318	21	1548	1	715	2	23	1	270	3	2363	1
													45

¹ По данни от Дирекцията за настаняване на бежанците.

Таблица 5

Местопроизхождение на бежанците българи от Мала Азия
и местозаселването им в България по окръзи¹

№ поред		Местопроизход	Бургас	Варна	Момчилград	Пловдив	Русе	Ср. Загора	Търново	Хасково	Кюстендил	Всичко	
1	Аладжабаир	56	37	2	—	—	—	—	—	17	—	56	
2	Коджабаир	427	47	16	223	—	—	—	—	37	104	427	
3	Сююк	125	12	8	21	—	—	—	—	82	2	125	
4	Ташкисе	25	4	2	27	—	—	—	—	42	—	75	
5	Тюйбелей	204	20	18	47	7	—	3	2	103	4	204	
6	Киллик	74	60	—	3	4	—	—	—	3	4	74	
7	Кубаи	12	2	1	—	—	—	—	1	8	—	12	
8	Мандър	222	1	39	148	2	—	—	21	8	3	222	
9	Ново село	80	70	—	7	—	—	—	—	3	—	80	
10	х. Паункьой	25	17	6	1	1	—	—	—	—	—	25	
11	Юрен	6	1	1	—	—	—	—	—	4	—	6	
12	Стенгелкьой	73	73	—	—	—	—	—	—	—	—	73	
13	Бигашехир	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	44	
14	Урумче	44	—	—	40	—	—	4	—	—	—	44	
15	Читалтепе (Куюмлусу)	174	114	—	47	—	—	—	—	3	9	173	
16	Хаджипаунаркьой	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	
17	Ходжапунор	1	—	—	—	—	—	—	—	—	21	21	
18	Смавло	21	—	—	—	—	—	—	—	—	—	21	
19	Колей	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	
20	Бруса	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	
21	Фандан	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	
22	Фуладиш	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	
		Всичко	1624	461	94	564	14	1	7	24	311	148	1624

¹ Съставена по данни от Дирекцията за настанияване на бежанците.

Таблица 6

Населени места със и без бежанци по окръзи, в които населението и бежанците се разпределят, както следва¹

№	Окръзи	Селища		Население		% бежанци
		всичко	с бежанци	всичко	с бежанци	
1	Бургас	461	351	430 460	65 604	15
2	Варна	179	85	214 250	11 185	5,2
3	Видин	197	59	273 570	2 345	0,9
4	Враца	242	89	388 630	3 313	0,9
5	Кюстендил	261	28	239 820	431	0,2
6	Коларовград	341	152	35 630	7 062	2
7	Кърджали ²	464	102	173 280	10 586	6,1
8	Петрич	248	112	164 120	27 500	16,7
9	Пловдив	314	10	528 480	13 033	2,5
10	Плевен	201	71	428 360	2 825	0,7
11	Смолян	111	18	69 860	365	0,5
12	Русе	187	113	333 120	6 582	2
13	София	411	43	611 700	2 213	0,4
14	Ст. Загора	266	123	3 8 800	5 012	1,6
15	Търново	249	76	504 440	2 776	0,6
16	Хасково	234	110	223 390	18 564	8,3
	Всичко	4366	1632	5 255 310	197 136	3,4%

¹ Окръзите са дадени по старото административно деление от 1931 г., а с новите имена.

² Мастанлийски (Момчилград) окръг със седалище Кърджали.

Таблица 7

Разпределение на бежанците в България по местонастаняване и местопроизход¹

№	Окръзи	Всичко бежанци	Тракия		Мала Азия	Македония		Западни покрайни	Добруджа
			Източна	Западна		Гърция	Сръбска		
1	Бургаски	14 910	9 837	2617	461	1 779	89	6	121
2	Варненски	2 542	257	21	94	476	48	97	1049
3	Видински	533	1	—	—	59	83	338	52
4	Врачански	753	4	—	—	99	65	559	26
5	Коларовградски	1 605	608	54	148	58	20	17	557
6	Кюстендилски	98	—	—	—	2	16	79	1
7	Кърджали ²	2 406	221	1447	564	133	28	1	12
8	Петрич	6 759	2	1	—	5 824	418	11	3
9	Пловдивски	2 962	357	615	14	1 875	54	3	94
10	Плевенски	642	72	1	—	323	49	82	115
11	Русенски	1 496	36	2	1	23	74	43	1317
12	Смолянски	83	3	23	—	40	13	2	2
13	Софийски	503	5	2	—	99	76	2 3	58
14	Ст.-загорски	1 139	700	270	7	124	15	1	22
15	Търновски	631	274	3	21	155	47	9	119
16	Хасковски	4 219	1 416	2264	312	207	11	1	8
	Всичко	40 781	14 293	7311	1625	11 276	1106	16 5	3505

¹ Данните са взети от материалите на бившата Дирекция за настаниване на бежанците.

² Окръгът се е наречал Мастанлийски (Момчилград), обаче със седалище Кърджали.

Заселване на бежанците в България по околии

Таблица 8

№	Къде са заселени	Откъде са			
		Западна Тракия	Източна Тракия	Мала Азия	Всичко
1	Айтос	18	750	111	879
2	Асеновград	508	12	14	534
3	Бургас	238	1894	23	2155
4	Бяла	2	17	—	19
5	Варна	19	578	19	726
6	Го-на Оряховица		неизвестно откъде		
7	Елхово (Тополовград)	1818	1743	50	3611
8	Златоград	11	—	—	11
9	Ивайловград	989	216	562	1767
10	Кръмонград	684	—	—	684
11	Карнобат	84	548	—	632
12	Котел	2	60	—	62
13	Коларовград	7	119	3	129
14	Ловеч	—	12	—	12
15	Луковит	—	39	—	39
16	Момчилград	105	—	—	105
17	Малко Търново	—	551	—	551
18	Мичурин	—	1055	—	1055
19	Нова Загора	129	285	—	414
20	Нови пазар	4	7	138	149
21	Неврокоп	1	—	—	1
22	Поморие	55	840	273	1168
23	Пазарджик	6	109	—	115
24	Пловдив	107	201	—	308
25	Пещера	1	29	—	30
26	Продадия	2	204	65	271
27	Попово ¹	26	65	—	91
28	Плевен	—	47	—	47
29	Първомай	71	8	—	78
30	Русе	—	3	—	3
31	Свиленград	1359	1272	288	—
32	Сливен	11	470	11	—
33	Ст. Загора	70	200	—	270
34	Смолян	10	—	—	10
35	София	—	4	—	4
36	Станке Димитров	1	—	—	1
37	Търново	9	90	—	99
38	Хасково	227	139	—	366
39	Харманли	606	92	20	718
40	Чирпан	66	33	—	99
41	Ямбол	378	1409	1	1788
42	Кеменлер	3	1	—	4

¹ Без заселените след освобождението на България 1878 г.

Таблица 9

Местопроизходение на бежанците от Източна Тракия и местонастаниването им в България по окръзи¹

Местопроизход по окръзи	Брой семейства	Източна Тракия														България				
		Dp. na Central. Poz. M.	Bp. na Central. (cm.)	Bp. na Centralna Cemrechta	Dyprac	Dpuna	Momtaztpa	Tepnra	Trabans	Taereh	Pycce	Cmounn	Cafina	C. 3aropa	Tphoro	Xaksoho	Uymen (korapopra)	Bchko		
Бабаески	8	493	383	217	3	—	—	25	—	—	—	—	—	—	54	1	62	1	383	
Бунархисар	7	1560	1183	870	245	—	—	5	—	1	20	—	—	—	50	5	50	1	1183	
Вила	9	593	478	463	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	1	478	—	
Енос	6	250	43	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	37	—	37	343	
Кепан	8	528	331	279	10	—	1	6	—	8	3	2	—	—	5	6	9	2	31	
Людоград	33	3989	2702	2108	233	1	—	16	1	4	11	9	—	2	23	12	59	23	2702	
Люлек-бургаз	3	200	168	163	2	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	1	168
Мелгарда	12	1346	964	748	5	—	—	95	—	10	—	—	—	—	4	—	85	17	964	
Мидия	3	108	42	40	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2	42	—
Одрин	64	4898	2352	1427	60	—	—	26	—	8	2	2	—	1	—	1	720	15	2352	
Узункюпру	10	1716	1643	584	31	—	2	47	—	222	26	1	—	2	336	235	142	5	1643	
Хавса	12	798	356	266	14	—	—	1	—	—	1	—	—	—	53	4	16	1	356	
Хандебол	4	235	219	97	—	—	—	—	—	2	99	7	8	—	106	9	1	107	219	
Чорлу и Цариград	47	2200	2184	1325	138	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	57	430	2184	
Софлу (изт. от Марица)	1	100	97	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	97	—	95	
Василино	4	300	295	295	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	57	
М. Търново	19	883	757	74	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	7	
Непределено	—	—	—	7	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Всичко	248	20187	14204	9837	757	1	4	221	2	357	72	36	3	5	610	274	1417	608	14204	

¹ Съставена по данни от Дирекцията за настаниване на бежанците.

Таблица 10

Бежанци, които до 1931 г. са установили качеството си на бежанци съгласно със Закона за селскостопанското настанияване на бежанците и които не са получили признание на това качество.¹

№ поред	Местопроизход	Семейства, установили качеството си на бежанци	%	Семейства, неустановили качеството си на бежанци
1	Тракия — Източна	14 243	35	—
2	— Западна	7 311	18	2 209
3	Мала Азия	1 625	3	—
4	Македония	12 382	32	10 106
5	Западни покрайнини	1 655	4	868
6	Добруджа	3 505	8	1 816
Всичко		40 781	100	14 999

Таблица 11

Новопостроени къщи и настанени бежански семейства по Закона за селскостопанското настанияване по околии съгласно с административно деление 1931 г.²

№ поред	Наименование	Нови къщи	Настанени семейства	№ поред	Наименование	Нови къщи	Настанени семейства
1	Айтоска	324	741	28	Смолянска	—	10
2	Бургаска	912	1776	29	Златоградска	—	14
3	Грудовска	142	563	30	Девинска	—	24
4	Елховска—Тополовград- ска	1452	3700	31	Варненска	560	1064
5	Карнобатска	539	626	32	Новопазарска	45	435
6	М.-търновска	124	433	33	Провадийска	122	542
7	Мичуринска	523	1262	34	Разградска	—	214
8	Поморийска	1184	1627	35	Коларовградска	24	220
9	Сливенска	104	155	36	Преславска	8	209
10	Ямболска	710	1109	37	Търговищка	33	195
11	Старозагорска	73	224	38	Омуртагска	25	44
12	Казанлъшка	8	18	39	Поповска	37	87
13	Новозагорска	68	156	40	Търновска	13	—
14	Чирпанска	25	72	41	Свищовска	213	404
15	Пловдивска	61	409	42	Никополска	1008	1062
16	Асеновградска	73	—	43	Русенска	6	134
17	Пазарджишка	10	73	44	Бяла	4	214
18	Пещерска	—	—	45	Плевенска	113	246
19	Първомайска	—	—	46	Луковитска	1	18
20	Карловска	—	14	47	Врачанска	4	34
21	Хасковска	—	64	48	Бяла Слатина	67	192
22	Харманлийска	6	356	49	Видинска	—	36
23	Свиленградска	411	2601	50	Оряховска	157	426
24	Кърджалийска	—	149	51	Люмска	43	248
25	Момчилградска	2	91	52	Благоевградска	15	93
26	Крум вградска	—	135	53	Гоцеделчевска	160	139
27	Ивайловградска	—	1161	54	Санданска	325	1526
Всичко		6753	16 354	Всичко		10 195	28 881

¹ Данните са взети от материалите на бившата Дирекция за настанияване на бежанците.

² Съставена по сравнени данни от бившата Дирекция за настанияване на бежанците.

СПИСЪК НА ОСВЕДОМИТЕЛИ

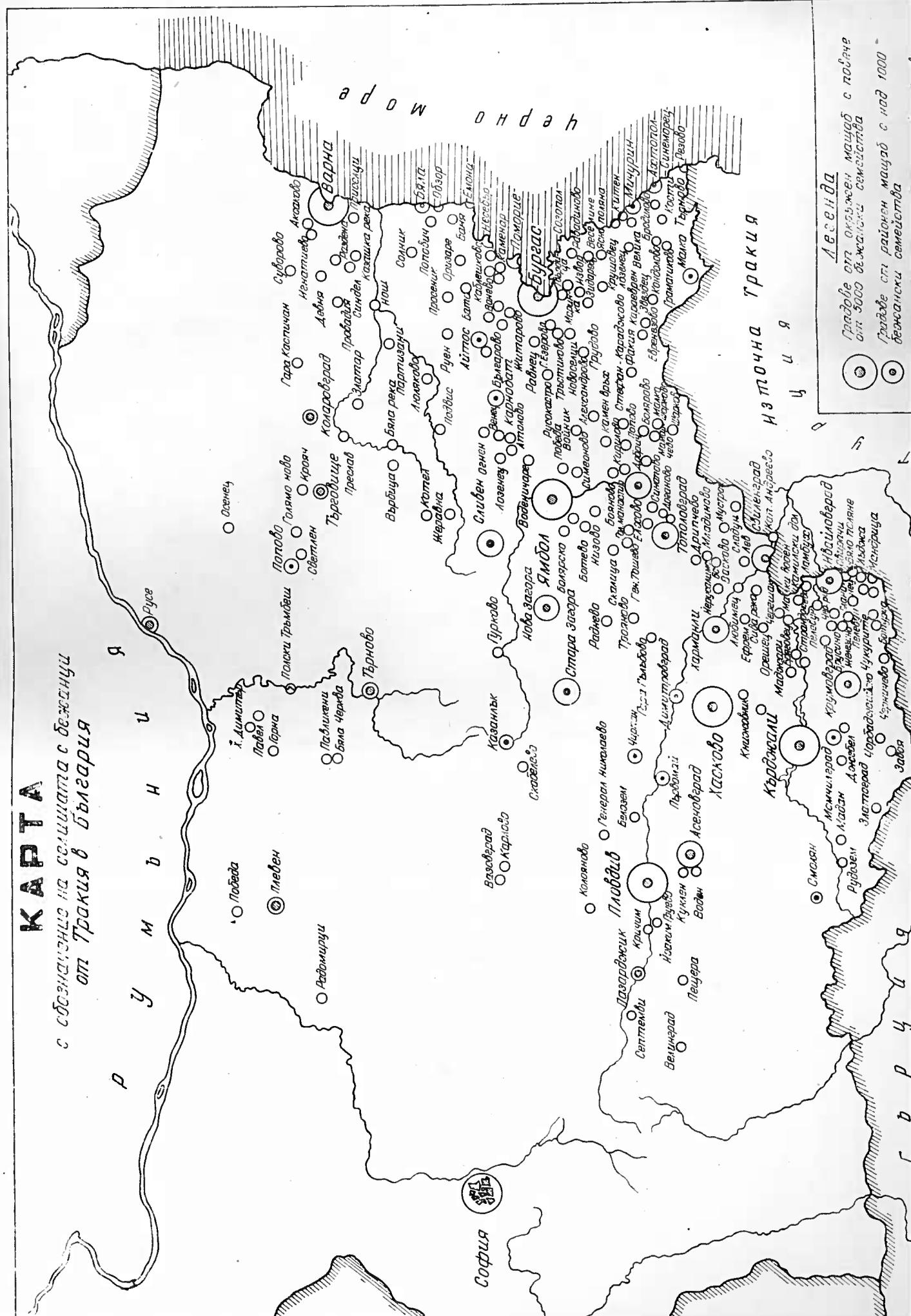
За написването на настоящото изследване са използвани освен посочените в текста документи и материали още и лични срещи, кореспонденции и разговори със следните лица:

1. Ангел Трендафилов Пандъров, на 63 г., от с. Доганхисар, Дедеагачко — сега в Хасково.
2. Атанас Николов Богданов от с. Дервент, Дедеагачко — сега в Харманли.
3. Атанас Василев (бай Тошо) от с. Съчанли, Гюмюрджинско — сега в Кърджали.
4. Божил Камаринчев от с. Булгаркьой, Изт. Тракия — сега в Тополовград.
5. Велика Кисьова от с. Булгаркьой, Кешанско — сега в София.
6. Вълчо Васев Карабабанов от с. Девент, Дедеагачко — сега в Тополовград.
7. Вълчо Георгиев Ангелов от с. Кушланли, Гюмюрджинско — Ямбол — София.
8. Вълко Георгиев Чобанов от с. Домуздере, Дедеагачко — сега в Харманли.
9. Георги Дуков от с. Дервент, Дедеагачко — сега в с. Орешник, Тополовградско.
10. Георги Згрипаров от с. Калаяшидере, Гюмюрджинско — сега в Асеновград.
11. Георги Т. Майсторев от с. Дервент, Дедеагачко — сега в с. Орешник, Тополовградско.
12. Георги Т. Карамоллов, на 70 г., от с. Булгаркьой — сега в Тополовград.
13. Георги Хр. Майсторов от с. Дервент, Дедеагачко — сега в с. Орешник.
14. Георги Арнаудов от Свиленград.
15. Грозъо Ат. Сербезов, на 74 г., от с. Балъкьой, Дедеагачко — сега в Хасково.
16. Грозъо Пишманов — гр. Свиленград.
17. Груда Стойкова Чавдарова, сестра на войводата Бойко Чавдаров, от с. Домуздере, Дедеагачко — сега в Кърджали.
18. Дотко Бодуров от с. Еникьой, Дедеагачко — сега в Кърджали.
19. Датко Пърнаров от Дедеагач — сега в Кърджали.
20. Дельо Марков от с. Бълг. Сарджа, Гюмюрджинско — сега в Тополовград — Ямбол.
21. Димитър Илиев Гемеджиев от с. Дервент, Дедеагачко — сега в Харманли.
22. Димитър Карагъзов, на 70 г., от с. Манастир, Гюмюрджинско — сега в Крумовград.
23. Димитър Лафчиев от с. Еникьой, Дедеагачко — сега в Хасково.
24. Димитър Николов Чаушев от с. Еничифлик, Чаталджинско — сега в Ямбол.
25. Димитър Проданов от Лозенград — в Бургас — сега в София.
26. Димитър Хр. Мавродиев, четник в четата на Бойко Чавдаров, от с. Окуф, Дедеагачко — сега във Вазовград.
27. Димитър Шейтанов от с. Еникьой, Ксантийско — сега Пловдив.
28. Ерфонди Димитров Ерфондиев — 78 г., от с. Еникьой, Узункуприйско — Хасково.

29. Евтим Воденичаров от с. Велика — Изт. Тракия—Мичурин—София.
30. Иван Бъчваров от с. Чопкъй, Узункюприйско — Сливен — София.
31. Иван Мамирев от с. Доганхисар — Хасково — Крумовград.
32. Д-р Илия Славков от с. Съчанли, Гюмюрджинско — София.
33. Ирина Ив. Чолмова — Станко Узунова — от с. Дервент, Дедеагачко — Тополовград.
34. Кера Михайлова Браянова от с. Дервент, Дедеагачко — Тополовград — София.
35. Киро Маджаров от с. Калайджидере, Гюмюрджинско — Асеновград.
36. Колю Петров от с. Булгаркъй — в Стара Загора.
37. Коста Карапачов от с. Калайджидере — Гюмюрджинско — Тополовград.
38. Коста Николов от с. Чанакча, Чаталджийско — в Коларовград.
39. Коста Серачов от с. Доганхисар, Дедеагачко — Хасково.
40. Крум Димитров от с. Съчанли, Гюмюрджинско — в с. Ботурча, Кърджалийско.
41. Кръстю Петков Кутев от с. Тахтажик, Софийско — Хасково.
42. Куртъо Маринов Узунов от с. Дервент, Дедеагачко — с. Орешник, Тополовградско.
43. Мария Пулева — Ивайловград.
44. Мария Стоянова от с. Кушланли, Гюмюрджинско — София.
45. Михаил Чобанов от Одрин — Тополовград — София.
46. Никола Ив. Калчев — 78 г., от с. Бълг. Окуф, Дедеагачко — Хасково.
47. Никола Табаков — 79 г., от Дедеагач — в Кърджали.
48. Петко Митрев Кралев — 80 г., от с. Доганхисар в Хасково.
49. Петко Черкезов от с. Манастир, Гюмюрджинско — Созопол — Момчилград.
50. Славчо Боданов от с. Булгаркъй — в Тополовград.
51. Стана Хр. Деликостадинова — 76 г., дъщеря на Бакел Георги от с. Дервент, Дедеагачко — сега в Тополовград.
52. Станко Хр. Деликостадинов от с. Дервент, Дедеагачко — Бургас.
53. Стойчо Черкезов от с. Манастир, Гюмюрджинско — Момчилград.
54. Стойо Вълчев Костов, четник в четата на Бойко, от с. Мерхамли — в Хасково.
55. Стоян Петков Бобев от Дедеагач — София.
56. Стоян Кръстев Каракашев от с. Булгаркъй — сега в Тополовград.
57. Стоян Тодоров, Кафеджиев — Кьорников от с. Дервент, Дедеагачко, живеещ гр. Търговище, ул. Палаузов № 11.
58. Тошо Тюрдичев (бай Тошо) от с. Габрово — сега в Пловдив.
59. Тодор Плумев от с. Дервент, Дедеагачко — Русокастро — Бургас.
60. Тодор Сабахов от с. Доганхисар, Дедеагачко — в Хасково.
61. Хараламби Недялков Етамчиев от с. Дервент — Тополовград — София.
62. Хараламби Бакалов от с. Дервент, Дедеагачко — Пловдив.
63. Христо Костов Кючуков от с. Аврен, Чаталджийско — Ямбол — София.
64. Христо Тотев от с. Дерекъй — Изт. Тракия — Малко Търново — София.
65. Христо Хърсев от с. Дервент — Дедеагачко — в Любимец.
66. Христо Шивачев — родители от с. Търново — Узункюприйско — в с. Синапово — Тополовградско.
67. Цветана Русева — родители от с. Манастир, Гюмюрджинско — с. Джебел.
68. Янко Димитров от с. Булгаркъй — Изт. Тракия — Русе, и много още други.

4 T Q X

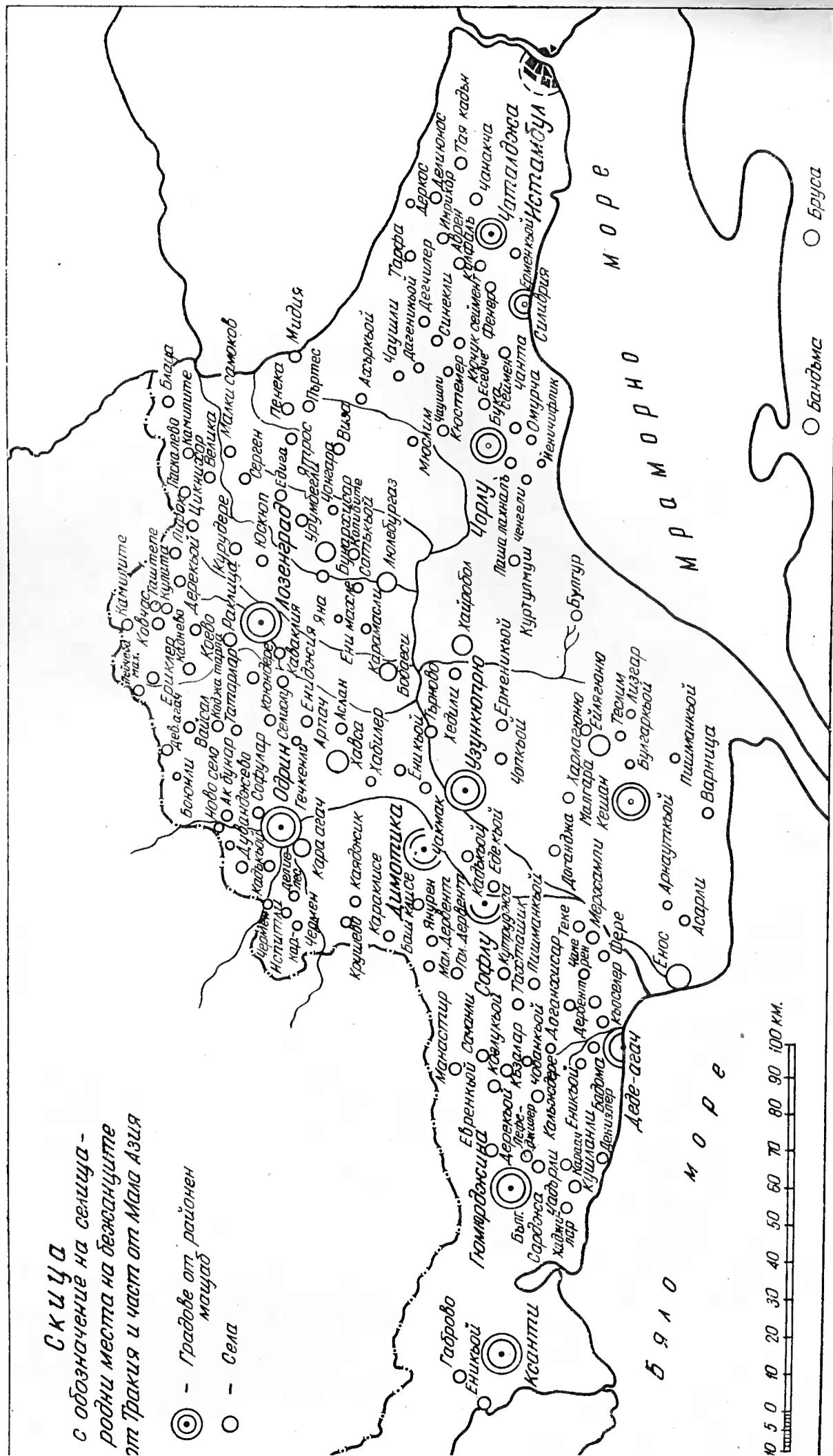
С СОСЕДИНАНИЕ НА СЕЧИНАТА С ВЕЖНИЦИ
от ТРАКИЯ в БЪЛГАРИЯ

С к у й
С одобрение на сената -
погодността на българите
от Тракия и част от Мала Азия

- *Градове от римското*

О - Сена

СЪЮЗ НА ТРАКИЙСКИТЕ КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНИ ДРУЖЕСТВА
ИЗВЕСТИЯ НА ТРАКИЙСКИЯ НАУЧЕН ИНСТИТУТ, КНИГА I

ИЗ ЖИВОТА НА РОДОПСКИТЕ БЪЛГАРИ
МОХАМЕДАНИ ПРЕЗ 80-ТЕ ГОДИНИ
НА МИНАЛИЯ ВЕК

КИРИЛ ВАСИЛЕВ

ДЪРЖАВНО ИЗДАТЕЛСТВО „НАУКА И ИЗКУСТВО“
София — 1965

1. Социални промени в Родопа след Освобождението

Руско-турската война (1877—1878 г.) изигра обективно ролята на буржоазнодемократическа революция за освободените от властта на турска феодална система български земи. Народът окончателно победи мрачните сили на средновековието и навлезе в нова историческа епоха. Турската икономическа феодална структура беше завинаги премахната. Буржоазната класа вече напълно държеше в своите ръце кормилото на живота. Създадени бяха необходимите условия за свободно развитие на капитализма в страната.

Санстефанският мирен договор създаде реално предпоставките за обединение на почти всички българи в единна национална държава. Но Великите сили подписаха Берлинския договор. Нашата страна произволно се разкъсваща на три части. Договорът предвиждаше на територията между Стара планина и Дунав заедно със Софийската област да бъде формирано „самостоятелно“ княжество България, „поданно“ на султана. То трябваше да има „християнско правителство“. Македония и Тракия отново бяха включени в границите на турската държава. Земите на Южна България до средата на Родопите се обявяваха за автономна област Източна Румелия, подчинена пряко на султана.¹

При създадената обстановка на Балканите княжество България и автономната област Източна Румелия се оформиха като две исторически прогресивни държави. В тези български държави беше уставновена буржоазнодемократическа, макар и ограничена от прерогативите на монарха система на управление.

Новата източнорумелийска държава естествено не беше надкласов национален институт. Фактически тя се оформи като държава на буржоазията. Нейната политика съдействуваща за развитието на капитализма в страната. Широките народни маси бяха вече ограбвани и потискани от новите господари. На сцената на историята все по-ярко започнаха да се проявяват специфичните противоречия на капиталистическата система. Това неминуемо тласкаше развитието към нови трагични социални конфликти.

Берлинският договор предвиждаше границата на Източна Румелия в Родопския край да минава по линията на вододела между Марица и Арда през билото на Рожен. Това произволно разкрояване на картата се основаваше на орографски, а не на етнографски мотиви.

¹ Протоколите на Берлинския конгрес, прев. от Т. Икономов, С., 1885, с. 227 и 232.

Договорът постановяваше стриктно, че граничната линия минава по планината Крушово „... по бърдото на Черни балкан, по планините Кулагидаг, Ешечелю, Караколас и Ишиклар, откъдето се спуска право към югоизток, за да стигне река Арда“².

Султанери (Златоградско и Ардинско) и Ахъчелеби (Смолянско) въпреки протестите на населението бяха включени пак в границите на турска държава. Славейно, Момчиловци, Арда, Устово, Райково, Смолян, Чокманово и други български селища останаха да мъкнат венгите на петвековния поробител. В границите на Източна Румелия се намираха само два родопски района: Рупчоско (Чепеларско-широкоъръшко-хвойненският район³) и Чепинско. Тези два района бяха по-крайни на българската държава. Рупчоско веднага се оформи като самостоятелна околия в границите на Пловдивския окръг. Селищата на Чепинско бяха прибавени към Пекарска околия.

Според данните на статистиката през 1885 г. българите мохамедани наброяваха: в Рупчоска околия — 10 674, в Пещерска околия (Чепински район и селата Форцево, Осеново) — 6543, в Конушка (Асеновградска) околия — 656, или всичко — 17 873 души.⁴

Населението в Чепинско и Рупчоско беше напълно хомогенно, чисто българско. Различия съществуваха само на религиозна основа. Но те имаха второстепенно значение. Част от селищата в тези два района бяха смесени — в тях живееха както българи християни, така и българи мохамедани. Друга част от селищата имаха чисто българомохамедански облик. Важното е да подчертаем факта, че между едните и другите продължаваха да съществуват старите добросъседски отношения въпреки трагедията през 1876 г.

След Руско-турската освободителна война животът на населението в Чепинския район и в Рупчоска околия коренно се промени. Старателството, унижаваща хората политическа и административна система беше ликвидирана.

Преди Освобождението на България общините бяха създавани на верска основа. Те административно се ръководеха от кметове (мухтари). В селища със смесено население съществуваха две общини — българохристиянска и българомохамеданска. Това изкуствено и пакостно разделяне на хората беше ликвидирано на 1 февруари 1878 г. Според новата наредба във всички селища се предвиждаше да има обща, единна управа. Само верско-училищните работи оставаха и за- напред напълно разделени.⁵

Тази нова система на организация на общините благоприятствуваше укрепването на добросъседските отношения между българите християни и българите мохамедани. В Чепинско и Рупчоско се формира-

² Протоколите на Берлинския конгрес, с. 233.

³ За запазването на този район в границите на българската държава огромна роля изигра Петко войвода. Със своите смели въоръжени акции като ръководител на четата през 1878—1879 г. той защити населението и отблъсна вероломните нападения на турските реакционери и завоеватели.

⁴ По К. Иречек, Княжество България, Пл., 1899, ч. I, с. 119—120.

⁵ В. Дечев, Миналото на Чепеларе, 1936, с. 2.

раха единни общински съвети, органи на местната власт. Те обединяваха не само българи християни, но и българи мохамедани.

Новите общински управи, създадени в освободените селища, бяха задължени да решават много и разнообразни задачи. Те трябваше не само да администрират, но и да изслушват оплакванията на хората на място, да ликвидират препирните и крамолите, да правораздават и т. н. Първоначално тези нови общински управи съдействуваха немалко за изглаждането на противоречията между българите християни и българите мохамедани.

Рупчоската околия постепенно се формира като административна единица. Това стапа през пролетта на 1879 г. Първоначално за седалище на оклията беше определено с. Широка лъка. Това даде повод на някои хора да недоволствуват. Със заповед от 10 май с. г. ген. Столипин назначи да рупчоски оклийски началник широкольчанина Григор Попов. Така волята на населението беше зачетена. След две седмици обаче новият генерал-губернатор на Източна Румелия княз Александър Богориди уволни Григор Попов и на негово място назначи за оклийски началник Мехмед бей — турчин от Пловдив. Тази промяна естествено раздразни българското население. То не искаше да вижда в лицето на първия човек на оклията представител на омразните петевковни потисници. Неговата патриотична гордост беше оскърбена. През юни с. г. седалището на оклията се премести от Широка лъка в Чепеларе.⁶

Назначаването на Мехмед бей наистина дойде като предизвикателство към патриотичните чувства на хората. Но при създадената обстановка то не можеше да промени хода на историята. Почти всички оклийски служби в Рупчоско бяха заети от българи християни.

След Руско-турската война в Родопа се извършиха не само административно-политически, но и дълбоки социално-икономически промени. Над хората изведнъж престана да тежи старата феодална данъчна система. По-широки перспективи се откриха за стоковото производство. Сред абаджите и шивачите нарастваше класовата поларизация. Новата епоха създаваше богати хора на едната страна и бедни хора — на другата. Засили се процесът на оземляването на селяните.

Но икономическият преврат не беше така дълбок и решителен в Родопа, както в повечето райони на нашата страна. Историята показва, че там, където непосредствените феодални потисници бяха турски земевладелци, могъщата сила на революцията действуваше най-радикално. Изгонвайки националния поробител, страшния тиранин, българите заедно с това се освобождаваха и от своя стар феодален господар и експлоататор. Те по един или друг начин ставаха владетели на изоставените от него земи.

В българомохамеданските селища на Родопския край повечето непосредствени феодални експлоататори бяха местни бейове, крепителни на османската власт, и аги. Те останаха (с малки, незначителни

⁶ В. Дечев, Миналото на Чепеларе, ч. II, с. 97—98.

изключения) на местата си. Вихърът на събитията през 1877—1878 г. съвсем не ги помете из основи. Тяхната икономическа власт и вековна консервативна сила почти не пострадаха. Между агите българи мохамедани в Родопа и заобикалящото ги наоколо едноверско население не можа да пламне социален конфликт. Българите мохамедани останаха да живеят, както в миналото, мамени и жестоко експлоатирани от предишните си господари. Към тях напълно закономерно се прибави потисничеството на новата българска буржоазия, която държеше кормилото на държавата.

Икономическото положение на останалото в пределите на българската държава родопско население през 80-те години се характеризираше с преобладаване на дребни частни стопанства. Революцията до голяма степен ликвидира мощта на бейовете и агите. Все пак Родопа си остана твърде патриархална и бедна покрайнина. Селскостопанското производство на глава тук беше значително по-малко в сравнение с другите райони на Източна Румелия. Особено показателни са някои официални данни. Според статистическите сведения на Дирекцията на финансите на Източна Румелия производството на по-важните земеделски култури в Пловдивския департамент (наброяващ към 194 186 жители) и в Рупчовска околия (с кръгло 20 000 души) е било през 1881 г., както следва⁷:

Зем. култури	Обща продукция в департамента	На глава	Само в Рупчоско	На глава
Загария	111 271	0,57	—	—
Червенка	340 792	1,70	2 927 кила	0,15
Ръж	380 745	2	29 093	1,04
Ечемик	201 848	1,80	3 777	0,18
Овес	63 036	0,30	18 407	0,90
Царевица	232 763	1,50	6 977	0,35

Както се вижда, от всички земеделски култури⁸ само производството на овес достига на глава по-голям процент във високопланинските селища на Рупчоска околия. Това може да бъде обяснено със специфичните почвено-климатични условия на Родопския район. В същите статистически сведения се отбелязва, че през 1881 г. в Рупчоско няма никакво производство на вина, ракии, тютюн, пашкули.⁹

За сметка на това Родопският район и след Руско-турската война имаше сравнително добри условия за развитие на животновъдство. През 1882 г. според същите официални статистически сведения в Пловдивския департамент са преброени 305 874 овце и 74 887 кози, от които в Рупчоска околия — 20 102 овце и 15 922 кози.¹⁰ Тук съответно-

⁷ Статистически сведения на Дирекцията на финансите на Източна Румелия, Пл., 1883, с. 5—6.

⁸ Дирекцията на финансите употребява старата мярка кило. Тя се равнява на крина (шинник). Теглото на тази мярка е около 40 кг.

⁹ Так там, с. 8.

¹⁰ Статистически сведения на Дирекцията на финансите на Източна Румелия, Пл., 1883, с. 9.

шието на глава е различно. В целия департамент, ако вземем средните цифри, на глава се падат къръгло 1,50 овце и 0,38 кози. В Рупчоска околия процентът на овцете наистина е по-малък, но на козите (0,80) надхвърля два пъти общия показател.

Точността на данните може да бъде оспорвана.¹¹

Имаме основание да предполагаме, че броят на овцете и козите в Родопа е бил значително по-висок в сравнение с официалните сведения на Дирекцията на финансите на Източна Румелия. Но все пак тези сведения, макар и само за овцете, зимуващи в Родопа, могат да бъдат използвани ориентировъчно. Те дават, общо взето, една приблизителна картина на действителността.

Какви бяха основните тенденции на икономическото развитие на населението в Чепинско и Рупчоско през 80-те години на миналия век. Този труден и сложен въпрос има различни аспекти. Войната, както вече изтъкнахме, разчисти пътя на икономическите сили на Родопа. Но развитието беше противоречив, доста неравномерен, мъчителен процес. Най-напред имаше известно влошаване на поминъка. Това дойде като резултат на отграбването на населението по време на войната и на откъсването на Рупчоския край от Беломорска Тракия.

В първите години охраната на границата не беше толкова строга. Населението минаваше свободно. През границата се вършеше доста оживена търговия. По-заможните чобани от Рупчоско закарваха своите стада в Беломорието да зимуват. Изключение беше направено само първата година след създаване на Източна Румелия.¹² Много зидари, абаджии, шивачи продължаваха да обикалят познатите селища на Беломорска Тракия, където намираха своето препитание.

Жivotът в Родопа разкриваше отделни моменти на социален драматизъм. Една категория бедни хора просто гладуваха.

Съединението на Източна Румелия с Княжество България, което беше исторически прогресивно събитие, донесе най-напред и някои отрицателни последици за населението в Чепинско и Рупчоско. На границата с турската държава се установиха митници. Населението не можеше вече свободно да минава. Икономическите връзки, така интензивни по-напред, бяха изведнъж крайно стеснени. Овцевъдството в Чепинския район и в Рупчоска околия започна повече да запада. Наистина и след Съединението една голяма част от стадата можеха да зимуват в Беломорска Тракия. Но бегликът за минаващите грани-

¹¹ В списъците на дирекцията липсва броят на овцете, зимуващи в Беломорие. За тях българската държава не е вземала беглик до 1885 г. Все пак тези официални списъци могат да бъдат използвани. Те показват притежанията на масата от населението. В Беломорска Тракия са зимували стадата на големите собственици, броят на които е сравнително малък.

¹² Това, че стадата не били допуснати да отидат в Беломорска Тракия, се дължало на „бунтовете и лошото настроение“ на турците в Ксантийско и Гюмюрджинско. Резултатите от временното затваряне на границата се оказали много тежки за родопските чобани. През тая зима, която била и твърде сурова, голяма част от овцете в Рупчоско измрели. Това дошло като едно социално бедствие за населението. Според В. Дечев само в Чепеларе овцете намалели почти с 50% (В. Дечев, Миналото на Чепеларе, ч. II, с. 141).

цата овце фактически се удвои. Стопаните трябваше да плащат тоя данък не само в Турция, но и в България.

Новият режим на границата се отрази неблагоприятно и на занаятчиите (зидари, шивачи, рибари и др.). Те също не можеха да отиват свободно да работят в Ксантийско, Гюмюрджинско и Дедеагачко. Издигната беше бариера между населението на Родопа в пределите на българската държава и полетата на Беломорска Тракия. Занаятчиите, които работеха в Ксантийско, Гюмюрджинско и Дедеагачко, не можеха вече да донасят в голямо количество евтини маслини, зехтин и други ценни продукти, защото на границата ги задължаваха да плащат мито и различни такси.¹³

Безспорно тази обстановка създаваше трудности, които пречеха на развитието на стопанския живот. След Съединението селищата в районите на Чепинско и Рупчоско можеха икономически да тръгнат по-бързо напред, ако не съществуваше границата на Рожен. Столици години Родопа и Беломорието са били взаимно свързани. Границата, наложена от Великите сили, разсече наистина жестоко тази вековна икономическа общност. Перспективата на развитието беше помрачена.

В освободените от турското феодално иго селища на Родопа започна да се променя постепенно съотношението между старите поминъци. Жivotът налагаше година след година ограничаване на скотовъдството. Известна криза обхвана и някои занаяти, които имаха дълбоки традиции в Родопа. За сметка на това постепенно нарастваше относителното тегло на земеделието. Абаджии, зидари, овчари, притиснати от сиромашията, почнаха да секат и опожаряват масово край селищата борови и елови гори, да разчистват склоновете, за да сеят овес, ечемик и ръж. Постепенно нарастваше производството на картофите и царевицата. Според В. Дечев от 1879 до 1885 г. само в землището на Чепеларска община са били най-безразборно изсечени и опожарени около 30 000 дка хубави иголистни гори.¹⁴

Дъждовете постоянно свличаха разровената почва. Земеделието обещаваше добри перспективи за подобряване живота на планинското население. Границата припуждаваше хората преди всичко да се борят да не умират от глад. Поironия на съдбата основният поминък на родопското население стана земеделието. През 1888 г. официалната статистика сочи следните данни за поминъка на хората в Рупчоско; „самостоятелни“ земеделци — 2179 мъже и 23 жени, „помощници, слуги“ в този отрасъл — 243 мъже и 2924 жени; „самостоятелни“ скотовъдци — 171 мъже и 1 жена, „помощници, слуги“ в скотовъдството — 43 мъже и 276 жени.¹⁵ Останалите членове на семействата в Рупчоско бяха деца и старци.

¹³ В. Дечев, Миналото на Чепеларе, ч. II, с. 197—198.

¹⁴ Пак там, с. 142.

¹⁵ Общи резултати от преброяването на населението в Княжество България на 1 януари 1888 г., С., 1890, с. 1.

2. „НЕПОКОРНИТЕ“ СЕЛА В РОДОПА

Източнорумелийската власт не можа да обхване и подчини административно всички родопски села, които по силата на договора, подписан в Берлин, трябваше да бъдат включени в границите на автономната област. Териториално Пещерска и Рупчоска окolia бяха накърнени. Край границата останаха 22 „непокорни“ българомохамедански села, четири от които се присъединиха към този район след преоброяването в 1880 г. Тези „непокорни“ села бяха: Триград, Мугла, Грохотна, Гъоврен, Кестенджик, Беден, Михалково, Балабан, Чуруково, Осиково, Петвар, Лесково, Брезе, Настан, Тъмръш, Брезовица, Черешово (предвидени да се включат в Рупчоска окolia) и Девин, Карабулак, Наиплин, Селча, Бабешки колиби (към Пещерска окolia).¹⁶

Според Христо Попконстантинов „непокорните“ 21 села (без Бабешките колиби) имали 2445 къщи с едно население от около 19 000 души. Въз основа на плащания беглик в близките години преди Освобождението на България той стигна до извода, че в този район са пасли повече от 60 000 овце и кози освен тези, които са зимували в Беломорската равнина.¹⁷

Първенците на „непокорните“ села бяха: старият феодал Ахмед ага Тъмръшлията, видните местни чорбаджии Хасан ага от Триград, Хаджи Мустафа от Беден, Исмаил ага и Адил ага от Тъмръш и други. В целия район тук действуваха пъдари, заптии, бирници и т. н. Най-напред седалището на това феодално княжество беше в Настан, после в Михалково, в Триград и от 1881 г. — в Тъмръш.¹⁸

Ако злополучното „помашко княжество“ успя да просъществува чак до 1886 г., вина имаха и новите български буржоазни управници в Пловдив. Те се оказаха неспособни да привлекат населението на този откъснат район към новата държава, към отечеството. Назначавайки съвсем неправилно Мехмед бей за рупчоски околийски началник, румелийските управници, както бележи В. Дечев, смятала, че българите мохамедани от „непокорните“ села ще се приобщят „по-безболезнено“ към околията.

Но за съжаление стана точно обратното. Българите мохамедани от „непокорните“ села още повече се отчуждиха. Румелийската власт не можа да ги приобщи и да ги спечели за каузата на българската държава. Те питаха добри чувства към широколъччанина Григор Попов, а не към далечния, толкова чуждия турски големец в околията Мехмед бей.

Ст. Н. Шишков изтъква, че българските управници пропуснаха „първия и важен... психологически момент“ по отношение на българите мохамедани след Освободителната война. „Вместо да се заемат

¹⁶ К. Иричек, Княжество България, Пловдив, 1899, ч. I, с. 411—418.

¹⁷ Хр. Попконстантинов, Непокорните села в Родопските планини, Търново, 1887, кн. I, с. 4 и 15.

¹⁸ Хр. Попконстантинов, цит. съч., с. 9; В. Дечев, цит. съч., с. 130; К. Иричек, цит. съч., с. 412.

по-видните помашки първенци за известни поине административни длъжности, в родните им места за главни администратори и полициаи се пратиха турци от Пловдив и другаде, чийто живот и нрави далеч се различаваха от помашките. Честолюбието на помаците се нараши, те видяха себе си пак тъй отхвърлени и запемарени, както и напред. Вследствие на това някои от първенците замислиха да се изселват, други пък заеха демонстриращо положение, което отпосле доведе работите дотам, че тъй наречените „непредадени“ тъмръшки села явно отхвърлиха румелийската власт.¹⁹

В. Дечев също изтъква, че „непокорните села щяха да се предадат, но ако за управници на Рупчос бяха назначени Григор Попов и ахренинът Ахмед ага Тъмръшки, а не пловдивските турци Мехмед бей и Хаджи Хасан ефенди“²⁰.

Можем да оспорваме аргументирано целесъобразността от назначаването на стари българомохamedански първенци-феодали за управници на Рупчоско. Такава една политическа практика би задържала разгръщането на прогресивните и демократични преобразования в Родопския край, следователно би представлявала сериозна пречка по пътя на развитието на живота. Българомохamedанските първенци, облечени във властта на новата държава, неминуемо щяха да се борят да запазят своите стари, феодални привилегии, своята икономическа сила. Те напълно закономерно щяха да пречат на духовното и политическото разкрепостяване на масите. Нима социалната революция в Родопа трябваше да бъде възглавявана от компрометираните представители на средновековието. Нима феодалите можеха да тръгнат икономически и политически в крак с историята? Прогресивното развитие на живота изискваше ликвидиране на старата власт на агите, пълно и решително разкрепостяване на хората.

Но Ст. Н. Шишков и В. Дечев са напълно прави, когато изтъкват, че българите мохamedани можеха да бъдат спечелени за каузата на отечеството чрез политиката на привличане в органите на управлението на Източна Румелия. Тези хора, измъчвани стотици години, трябваше да почувствуват едно зачитане от страна на държавата. Въпреки е за обикновените хора, не за феодалните господари. Населението искаше да намери своето място в създадената нова държава. Никой обаче тогава не мислеше сериозно за българите мохamedани. Те можеха да участвуват само в най-висшите органи на властта, в общините. Дори в милицията, където ги зачисляваха като редици, техният процент беше много малък. Според официалните регистри на румелийската власт милицията наброяваше 3873 души, от които 3287 бяха българи християни, 281 турци, 187 гърци, 34 цигани, 75 българи мохamedани. В опълченията и резервата имаше зарегистрирани 60 705 души, от които 46 280 бяха българи християни, 9356 турци, 3155 гърци, 356 цигани, 593 българи мохamedани.²¹

¹⁹ Ст. Н. Шишков, Родопските помащи, сп. „Родопски напредък“, 1903, кн. IV, с. 129.

²⁰ В. Дечев, Миналото на Чепеларе, ч. I, с. 127.

²¹ По Мих. Ив. Маджаров, Източна Румелия, С., 1925, с. 312.

Тук цифрите са твърде показателни. Процентно на населението българите мохамедани трябва да имат близо пет пъти повече хора в милицията и близо десет пъти повече в резервата и опълченията. Но, както показват фактите, това тяхно право не беше зачетено. Ръководителите на Източна Румелия, най-отговорните политически дейци е Пловдив, не разбираха напълно характера на българомохамеданското население в Родопа. Те го третираха повече като чужд елемент, който гледа към турска държава. Те не виждаха чисто българския му народностен дух, неговите запазени славянски традиции. Бедното и унижавано българомохамеданско население в Родопа не желаеше да се подчинява на турска власт, на умразните големци. То можеше да бъде приобщено към новата българска държава, ако имаше свои хора, издигнати на отговорни длъжности в органите на администрацията. Но за жалост и при новата обстановка турците се оказаха по-зачитани. Те можеха да заемат отговорни длъжности в държавата. Българите мохамедани стояха на страна, както и по-напред, осъкърбени, пренебрегнати. Над тях продължаваше със страшна сила да тегне проклятието на историята.

Поради грешките на румелийската власт българското население в Родопа се оказа на практика разединено. Селищата, командувани от Ахмед ага Тъмръшлията, не признаваха извършените политически промени.²² В този район се формираха бандитски групи, които тероризираха населението в Рупчоска околия.

Към края на 1878 г. положението край границата беше стабилизирано. Животът навлизаше с по-действена сила в своето ново корито. Жителите на Рупчоско прекараха зимата спокойно. Плячкаджиите, които кръстосваха планината и безчинствуваха през 1878 г., се спотаиха в „непокорните села“. Новата власт вече стъпваше здраво край границата. Присъствието на руската рота в Чепеларе беше сурово предупреждение към разбойниците. Ахмед ага Тъмръшлията не можеше да разшири своята власт в Рупчоско.

През пролетта на 1879 г. тук не станаха никакви териториални промени. Запазена беше дълбоката рана в тялото на Родопа. „Непокорните села“ продължаваха да живеят самостоятелно, без да се подчиняват на правителството на Източна Румелия. За това демонстративно пренебрегване на майката родина имаше създадени конкретни предпоставки. Румелийското правителство се оказа много непредвидли-

²² Тук трябва да споменем и други селища, които след подписването на Берлинския договор бяха направо заграбени от Турция. Думата за селищата, разположени „вътре в триъгълника Каракулас—Кекез—Чамдере—Арда—Ашиклар—Каракулас“. На основата на чл. 14 от Берлинския договор тази родопска покрайнина трябва да бъде включена в границите на Източна Румелия. Тук се намираха следните 20 селища: Адабурункьой, Хамбардере, Фъндъкли, Река дере, Сусучи, Бальклъкьой, Бозва, Аухадлар, Долудерекьой, Биюкаухадлар, Деклашар, Ашиклар, Керемлер, Мемлер, Каябалъ, Хайнарлар, Демироглар, Ходжалар, Борово, Тускъй. В тези селища през 1885 г. живееха около 5340 души. Половината от населението беше турско, а другата половина — българомохамеданско (В. Дечев, Нови непредадени села в Родопите, които принадлежат в България, сп. „Родопски напредък“, 1903, кн. IX, с. 320—321).

во и нерешително. То не само не направи нищо за привличане на българите мохамедани към администрацията. Румелийското правителство се оказа неспособно да разгроми с въоръжена сила упорството на старатите феодали в Девинско и Търъшко. Става дума не за организиране на акции, които биха предизвикали намесата на Великите сили, а за изпълнение клаузите на Берлинския договор, според който в границите на Източна Румелия трябваше да бъдат включени административно и така наречените „непокорни“ българомохамедански села.

Румелийското правителство чакаше непредадените села доброволно да се присъединят към българската власт, без да получат никакво място в органите на новата държавна система. То направи заявление, че главният управител на Източна Румелия „бил решил да употреби крайно миролюбиви мерки за присъединяване на непокорните села“²³.

Тази пасивна и мекушава политика на румелийските ръководители фактически помагаше на отцепниците. Създадената помашка микродържавица организираше своята власт. Господствуващите местни аги, необезпокоявани от никого, използваха положението за своя сметка. „Помашите — пише Хр. Попконстантинов — усетиха слабата жилка на румелийското правителство.“²⁴

Мехмед бей в качеството си на оклийски началник също беше неспособен да изпълни възложената му държавна мисия. Както пише В. Дечев, той „с вяра и клетва се зарекъл пред пловдивските големци, че щом стъпи в Рупчос, непокорните села ще се предадат и подчинят на румелийското правителство“²⁵.

Тая задача на новата власт не беше никак лесна. Встъпвайки в длъжност, Мехмед бей написа на турски език дълго послание до българите мохамедани в „непокорните села“, с което ги подканваше да се присъединят към Източна Румелия. За разгласяване на посланието беше пратена специална делегация. Във връзка с посланието на Мехмед бей 100 души българи мохамедани — първенци от „непокорните села“ в този район, се събраха под председателството на Ахмед ага Търъшлията в с. Триград със задача да се съвещават и да решат какво да предприемат. Обсъждането на положението при създадената в Родопския край обстановка продължи два дена. Старейшините, събрани в Триград, най-после решиха: 1. Да се поисква съвет от турските управници в Драма и Серес. 2. Да не се отговаря на посланието на Мехмед бей.²⁶

Въпросът за сломяването на съпротивата на родопските метежници беше оставен, както и по-напред, на мъртва точка. В „непокорните села“ продължаваше да съществува старият феодален режим. Тук действуваше администрация от типа на органите на турската държава. Позорните традиции на средновековието не бяха ликвидирани. Както

²³ Хр. Попконстантинов, Непокорните села в Родопските планини, С., 1886, кн. II, с. 84.

²⁴ Хр. Попконстантинов, цит. съч., с. 8.

²⁵ В. Дечев, Миналото на Чепеларе, ч. II, с. 127.

²⁶ Пак там, стр. 129.

рече изтъкнахме, родопското феодално княжество се възглавяваше от Ахмед ага Тъмръшлията. Събранието на старейшините и агите в с. Триград единодушно избра следната управа на този размирен район: Хасан ага Триградлията — началник на района, хаджи Мехмед Беденлията и Молла Еюб Мугланлията — негови помощници, Исмаил ага Тъмръшлията (брат на Ахмед ага) — жандармерийски началник. Друг българин мюхамеданин беше избран за бирник и ковчежник. Ахмед ага Тъмръшлията остана като председател на събранието на агите и върховен главатар на цялата администрация в този край. Формирана беше жандармерия от 20 души. Освен това първенците имаха свои лични адютанти и „кабадии“, въоръжени от главата до петите.²⁷

Върху населението в непредадените села тегнаха старите турски данъци. Със средновековния десяток беше обложен дори последният сиромах. Данъците разхвърляше по села Ахмед ага Тъмръшлията, а ги събираха местните селски големци. На последните беше предоставена широка полицейска, административна и съдебна власт. Но всички нишки водеха към Ахмед ага Тъмръшлията. Неговата икономическа и политическа власт господствуваща и в Триград, и в Настан, и в Михалково, и във всички други села.

„Непокорните села“ бяха истински вонещи язви на феодализма. Те постоянно разиждаха тялото на Източна Румелия. От вътрешността им се носеха изпаренията на една гниеща действителност. Този район в дълбоките пази на Родопа стана свърталище на най-различни разбойнически банди, които тероризираха мирното българско население, грабеха, безчинствуваха и убиваха почти безнаказано. Стихнали за малко, нападенията отново зачестиха през лятото на 1879 г. Над мирните родопски селища в Рупчоско так надвиснаха тревоги. Поставена беше отново на изпитание сигурността на живота. Сведения за това се изпращаха до оклийските центрове Чепеларе и Пещера, до областното управление в Пловдив и до румелийския печат.

В дописка, публикувана във в. „Народний глас“ от Рупчоско, е отбелязано, че на 24 август 1879 г. бандити ограбили няколко селини от Чепеларе. На 28 с. м. били нападнати около 50—60 пътници от Устово. На 11 август такова нещастие сполетяло двама хвойненци и пр. Дописникът говори не само за слабостта на рупчоската власт, но и за фактическото поощрение, което нейният началник Мехмед бей оказвал на бандитите. На 25 август, пътувайки с охрана за Пловдив, той срещнал осем разбойници турци, въоръжени с пушки-матини. Хванати били трима души, но Мехмед бей, съобщава дописникът, „без да ги изпита или да им вземе оръжието, заповядал да ги пуснат“²⁸.

На 28 септември същият вестник помести дописка от с. Яврово. Там върлуващ банда от „дурмушовските турци“. Последните ограбваха мулета, палеха къщи и пр. Техните злодеяния в този край се превърнаха в такава опасност, че жените не смееха да излязат от къ

²⁷ Хр. Полконстантинов, Непокорните села в Родопските планини, кн. 2, с. 9.

²⁸ В. „Народний глас“, бр. 17 от 17. IX. 1879 г.

щи²⁹. През април 1880 г. в. „Народний глас“ публикува съобщение за „нови ужасни събития, нови касаплъци“ в „доспатския проход“. На 4 април трима българи християни бяха насечени на късове, а главите им набучени на върлини близко до Доспат хан. На 10 април загинаха още пет души мирни родопчани.³⁰

В областното управление постъпваха много и различни оплаквания от грабежите и безчинствата на шайките, които имаха за своя база „непокорните села“. Румелийското правителство не можеше да обуздае развилиелите се бандити, да осигури спокойствието и сигурността на родопското население.

Всичко това предизвикваше напълно оправдани протести. Народът настояващо румелийската власт да ликвидира най-после с твърда ръка бандитите. В областното събрание често беше поставян въпросът — докога ще се търпи създаденото положение. Притиснат до стената, генералният губернатор започна да води преговори с Високата порта за предаване на „непокорните села“. Всичко трябваше да стане мирно и тихо. За тази цел през лятото на 1880 г. гюмюрджинският мютесариф Маджиб паша и ахъчелебийският каймакамин Ахмед Верит ефенди бяха изпратени „да поговорят на непокорните помаци да приемат новото управление“³¹.

Първенците аги, събрали по този случай на съвет, лицемерно отговориха, че са щели да се покорят, но „се бояли от комити, защото никой не отивал да им уреди работите, никаква войска не влязла да въздържа порядъка и да брани селата от разбойници“³².

Този отговор беше естествено само прах в очите. С неговото съобщаване на румелийското правителство загрижената лицемерно за спокойствието на Балканите Висока порта си измиваше ръцете. Но всички разбираха, че в центъра на Родопите действуват чужди сили. Фактически турската власт поддържаше и насърчаваше непрекъснато разбойниците.

Още към края на 1879 г. животът в селата Осиково, Черешово, Петвар, Тъмръш постепенно започна да се нормализира. Българите мохамедани лекуваха раните, панесени от събитията. Населението на Тъмръш стоя пръснато една година без подслон. През време на войната селото беше напълно сринато и опожарено. С помощта на българите християни от с. Лилково тъмръшци направиха дървени колиби. Населението се завръщаше в своите родни места. Скоро Тъмръш заедно с Петвар, Осиково и Черешово премина доброволно към Рупчоска окolia. Те плащаха данъци на румелийските чиновници, но не допускаха присъствието нито на Мехмед бей, нито на неговите стражари. С това българите мохамедани открыто изразяваха своето презрение към околийския началик. Вековната родопска твърдина искаше да бъде зачитана.

²⁹ В. „Народний глас“, бр. 22 от 4. X. 1879 г.

³⁰ Пак там, бр. 77 от 18. IV. 1880 г.

³¹ Хр. Попконстантинов, Непокорните села..., кн. II, с. 12.

³² Пак там, с. 12.

Присъединяването на четирите села към Рупчоско беше добър признак. То свидетелствуващо, че много българи мохамедани уважават румелийското правителство. За съжаление към есента на 1880 г. един дребен финансов чиновник започва да нагрубява селяните. На нивата стана спречкване и сбиване. Чиновникът беше веднага изгонен с разкървавена глава. Мехмед бей прати стражари да арестуват виновните българи мохамедани. С това обаче напълно преля чашата на търпението. Българите мохамедани насочиха пушките си към стражарите, които бяха принудени да отстъпят. Грубостта и високомерието на администрацията изиграха своята зловредна роля в този край. Селата Осиково, Черепцово, Петъвар, Тъмръш отново се присъединиха към размирното княжество на родопските аги.³³

На 27 октомври с. г. директорът на „вътрешните дела“ на Източна Румелия Гавраил Кръстевич отправи специално писмо до главния управител на автономната област Александър Богориди, с което му съобщаваше съдържанието на рапорта на рупчоския околийски началник от 20 октомври за „лошите последствия“ от съпротивата на „непокорните села“. Писмото беше молба към румелийския главен управител да поиска от Високата порта „решителен отговор за предаването на тия села, тъй като без това предаване зломищлените хора не ще престанат никога да правят бъркотии и смущения... против общия порядък, от който не произлиза друго освен вреда тъй за нашата област, както и за отоманското правителство“³⁴.

Тази постъпка принуди Турция да предприеме нова маневра. Целта беше да се заблуди общественото мнение на Балканите. Към края на 1880 г. турското правителство направи едно лицемерно изявление пред румелийското правителство, че поема обещание да предаде четири от „непокорните села“. Към центъра на Родопите замина серският мютесарифин да изпълни тази отговорна задача. Правителството на Източна Румелия прати специална комисия начело с пазарджишкия префект Иван Найденов, снабдена с пълномощия, да приеме селата. В комисията бяха включени още рупчоският и пещерският околийски началник, „един достопочтен турчин“, един жандармерийски началник. Придружаваше ги охрана от 15—20 жандарми.

Срещата между турската и румелийската делегация стана по взаимно споразумение на 4 декември в Дъвлевен (дн. Девин). Тук вместо сериозно, делово решаване на въпроса беше разиграна една истишка комедия. Серският мютесарифин предаде само с думи селата и заяви, че „няма по-голяма сила, освен да ги предаде тъй“. По същото време в Дъвлевен бяха нахълтали въоръжени банди от другите села. Серският мютесарифин побърза да си замине, а Иван Найденов, както по-късно докладва пред областното събрание, попадна „в един вид обсада“³⁵.

³³ В. Дечев, Миналото на Чепеларе, ч. II, с. 130.

³⁴ ЦДИА, ф. 425, оп. 1, а. е. 9.

³⁵ Хр. П. Константинов, Непокорните села..., кн. II, с. 14 и 20, К. Иречек, Княжество България, Пл., 1899, ч. II, с. 413.

Румелийската комисия, натоварена да приеме селата, независимо се завърна, уплашена от създаденото положение. Префектът Иван Найденов призна открито своята „несполука“. Неговият доклад пред областното събрание беше посрещнат с насмешки. Все по-очевидна ставаше слабостта на румелийската власт. Генералният губернатор се обърна за помощ и към английския посланик в Цариград лорд Дюферин. Последният външно демонстрира едно „лицемерно ходатайство“ пред Високата порта, но, разбира се, от това нищо не излезе. Правителството на Англия поддържаше турските интереси на Балканския полуостров и съвсем нямаше намерение да окаже каквото и да е съдействие за предаването на „непокорните села“.

Обстановката не беше никак изяснена. Отново започнаха „нескончаеми преписки“ между румелийското правителство и Високата порта. Но и тези опити за разрешаването на въпроса по мириен начин завършиха безрезултатно.

Турция даваше вид, че няма нищо общо с „непокорните“ родопски села. Но това беше само външи маскировка на действителното положение. През 1881 г. стана вече напълно ясно, че турското правителство се разпорежда с „непокорните села“ в Родопския край. То беше опората на властта на агите и чорбаджите. Високата порта възстанови старите наследствени привилегии на Ахмед ага Тъмръшлята, изпрати ордени на местните големци, прибиращи си данъците. Но „непокорните села“ не бяха присъединени официално към Ахъчелебийската или към Неврокопската каза. Турското правителство действуваше под прикритието на Берлинския договор. Княжеството на Ахмед ага Тъмръшлята си остана особена област, намираща се под суверенитета на султана.³⁶

Вероломството на турските управници предизвика в България много протести. Румелийското правителство заяви чрез печата, че „задето Портата управлява бившите непокорни села и прибира от тях данъци, ще спира всяка година припадащата се част от областния данък“³⁷.

Освен това румелийското правителство затвори границата с „непокорните села“ и прекъсна всякакви търговски връзки между българомохамеданското население в този район и намиращите се в съседство румелийски българохристиянски села. По това време стопанските връзки тук бяха твърде оживени. Българомохамеданското население доставяше катран, борила и най-различен дървен материал. От румелийските села пък то купуваше жито, сол, сапун и други продукти. Прекъсането на този обмен се отрази тежко върху населението в Родопа и близките полски села.

„Преди да изгладнеят помаците за жито и сол тъкмо подир харман — пише Хр. Попконстантинов — и преди да въшлясат за сапун, полското население в Пловдивско, Пазарджишко и Станимашко се видя без катран, без борина и без дървен материал за бъчви и бурета

³⁶ Хр. Попконстантинов, Непокорните села..., кн. 11, с. 30.

³⁷ Пак там, с. 30—31.

тъкмо след гроздобера. Търговците за кожи, добитък, вълна и аби и селяните от ближните до непокорните села започнаха катадневно да негодуват против правителството..., което затрудняваше поминъка.³⁸

Румелийските управници бяха принудени да отменят мълчаливо своята заповед. Положението на народа в „непокорните села“ започна да става по-тежко и непоносимо. Безчинствата и грабежите на агите постоянно се увеличаваха. През 1884 г. турското правителство изпрати в този район 150—200 свои войници да поддържат съществуващия феодален ред. Българите мохамедани чувствуваха жестокостта на османския деспотизъм. Турски чиновници заедно с местните аги увеличаваха произволно данъците, особено десятъка, ограбваха непрекъснато населението, като се разправяха жестоко с най-малкия опит за протест.

К. Иречек съобщава за беззаконията в тази „помашка република“, в която господствуващо „юмручното право“. „В Пещера ми разправяха — пише Иречек, — че в „непредадените села“ силните обират слабите; агите отнемат на селяните воловете, ако им се харесват, или пък карат сиромасите да им жънат нивите.“³⁹

В една дописка от Чепеларе по това време се изтъква, че „на простодушните помаци... е омръзно до немай къде това положение на работите, те пищят кански и викат за избавление“... „Обаче — продължава авторът на същата дописка — техният викот, роптане и пъшкането им не могат да достигнат до спасителното място, защото джопът на агата в селото безнаказано се разиграва по тялото на всеки нещастник, който посмее да обели зъб и отвърне на едно нищожно каприциозно искаше на по-силния, и щикът или ножът немилостиво може да се запори в гърдите на възразителя.“⁴⁰

В с. Брезе юзбашията убил най-безцеремонно един българин мохамеданин с ятагана си в неговата собствена градина. Подобни злодейства на първенците ставали също и на други места. Измъченото българомохамеданско население, както отбелязва един дописник, гледаше на Румелия като на „рай, където се блаженствува“. От селата отиваха тайно пратеници в Чепеларе, Пещера и Пловдив да молят да бъдат присъединени към автономната област. В 1882 г. една „депутация“ от 5 души българомохамедани пристигна в Пещера от непокорното село Найплии, за да заяви на околийските началства, че желает да бъде присъединено към Източна Румелия.⁴¹

За присъединяването на „непокорните села“ пъмаше никакви сериозни пречки. Жандармерията на Ахмед ага Тъмръшлията не можеше да окаже съпротива. Румелийските управници трябваше да действуват решително. През август 1884 г. в. „Южна България“ писа: „... една рота войска е достатъчна... и масата на населението едногласно ще я посрещне като избавителка и спасителка“⁴².

³⁸ Хр. Попконстантинов, Непокорните села..., кн. II, с. 31.

³⁹ К. Иречек, Княжество България, Пл., 1899, ч. II, с. 415.

⁴⁰ В. „Южна България“, бр. 113 от 8 август 1884 г.

⁴¹ Хр. Попконстантинов, Непокорните села..., кн. 2, с. 42.

⁴² В. „Южна България“, бр. 113 от 8 август 1884 г.

При обсъждането на този въпрос в Областното събрание народният представител Матакиев заяви: „Работата е, господа, там, че ние нямаме надежда в себе си. Страх ни е да отидем там..., за да не направим фиаско. Затова си мълчим и казваме да ни ги предадат по мирен начин.“⁴³

Румелийската власт продължаваше да действува колебливо, не предприе твърдо никакви по-решителни мерки за ликвидиране на военщите гнезда на феодализма на самата граница. Нещо повече, със своята мекушава тактика румелийските управници фактически в някои случаи съдействуваха да се разпространява старовремската слава на агите и на техния главатар от „непокорните села“. Пред миналото величие хората неволно се стъпяваха. Един конкретен пример от живота показва силата на традицията. Захари Стоянов разказва, че в 1883 г. по случай освещаването на възобновения стар манастир в Бяла черква на тържеството бил поканен и Ахмед ага Тъмръшлията. Събрали се над 3000 души, между които присъствуvalи и официални лица от Пловдив. Ненадейно пристигнал с целия си демодиран вече блясък и Ахмед ага Тъмръшлията. Присъствуващият на тържеството Захари Стоянов описва много ярко тази случка:

„Хорото се... развали, гайдите млъкнаха... А Ахмед ага се приближаваше възседнал на черен ат, облечен в юзбашийска униформа със сабя, револвер и няколко рудбета на гърдите. Свитата му се състоеше от 15—20 помаци... Напреде му вървяха три-четири души от неговите хора, от двете му страни толкова, а останалите следваха изотзаде. Те бяха въоръжени от петите до зъбите с по два револвера, с винчестер пушки, които стискаха в лявата си ръка, а дясната им състоеше сложена върху дръжката на дългите им ятагани..., всички лични и левент помаци, високи като елите на своите планини, с отворени пехливиански гърди, с подсукани мустачуни... Тоя кабадайски коивой и неговият ага представляваха едновременните турски аяни, войводи, спахии и пр.“⁴⁴

Агата бил посрещнат най-тържествено. Старите хора се патрупали да му целуват ръце. Наблюдавайки тая печална картина, Захари Стоянов пише с горчивина: „Тук преобладаваха чувствата на минало величие, на настоящо тържество, на отношение между бивши робове и сегашни свободни хора, от една страна, а, от друга страна, на паднали и оскърбени.“⁴⁵

Междувременно през 1883—1884 г. шайките в района на „непокорните села“ в Родопите станаха особено дръзки. Те постоянно тероризираха населението, спираха и ограбваха в горите пътници и търговци. На много места се извършваха убийства. Населението живееше в тревога. Срещу бандата на разбойника Спанос румелийското правителство изпрати войска и жандармерия в беловските гори. Вестник „Южна България“ се оплаква, че при това положение „търговците не

⁴³ Хр. Попконстантинов, Непокорните села..., кн. II, с. 39.

⁴⁴ В. „Борба“, г. I, бр. 12.

⁴⁵ Пак там.

ще могат да вършат търговията си и гражданите ще бъдат изложени на обири и убийства“⁴⁶.

Същият вестник съобщава за върлуването на разбойнически шайки в Баташкия край. Тук бяха ограбвани овчарци и различни пътници.

„Страхът и беспокойствието — пише вестникът, — причинени от появилите се разбойници, са се увеличили дотолкова къде нас, че всяко, щом работникът тръгне по работа..., излиза с двоумение за своя живот и здраво завръщане. Отеческа длъжност е на нашето правителство да положи най-големите си старания, за да найде лек на тая рана... Непредадените 18 помашки села... са главният източник на разбойниците.“⁴⁷

Съществуващето определен стремеж да се разшири колкото е възможно повече територията на „помашкото царство“. Агите хвърляха стръвно поглед към румелийските села в Родопите. Те искаха да бъдат единствени пълновластни господари на този район. Местни аги прибраха изчисления за 4 години данък десятък на широколъчани и върбовци, които притежаваха имоти в землището на „непокорните села“ Мугла и Брезе. Никой не можеше да помогне на беззащитните хора. Те бяха изложени тук на истински феодален грабеж, което предизвикваше голямо възмущение.⁴⁸

В началото на октомври 1884 г. жителите на с. Мугла, измъчени от безчинствата на агите, се обръщаха няколко пъти с молба да бъдат присъединени към румелийската област. В отговор на тези настоятелни желания в селото беше изпратен рупчоският околийски управител Мехмед бей заедно с четирима жандарми. Населението посрещна пратениците на българската власт много радостно, като им даде квартира. Всички хора изслушаха със затаен дъх това, което се каза за неприкосновеността на живота, имота и личността в Източна Румелия. На 3 октомври жителите на Мугла си избраха кмет и старец. Но тъкмо по това време селото беше обградено от въоръжени хора под команда на един юзбашия и на Хаджи Ахмед Килионкът, жител на непредаденото село Беден, който минавал за „цар и управител на тия села“.⁴⁹

Представителят на Източна Румелия беше най-позорно изгонен от територията на „помашкото княжество“. Надделяха отново силите на реакцията. Въпреки желанието на хората с. Мугла остана да живее под властта на местните аги. Феодалният режим наистина тегнеше като страшна съдба. Тези факти бяха позорни за румелийското правителство. Те разкриваха неговата слабост. Ръководителите на областта се оправдаваха постоянно за срамните провали във връзка с ликвидирането на ненормалното положение на границата. Директорът

⁴⁶ В. „Южна България“, бр. 108 от 21 юли 1884 г.

⁴⁷ Так там.

⁴⁸ Х. Попконстантинов, Непокорните села..., кн. II, с. 28—29, К. Иречек, Княжество България, ч. II, с. 414.

⁴⁹ В. „Марица“, бр. 657 от 12 октомври 1884 г.

на просвещението Яким Груев заяви, че румелийското правителство не може „да заеме споменатите села без портната помощ“⁵⁰.

Директорът на вътрешните работи Гавраил Кръстевич в една реч в областното събрание, след като описа редицата несполуки, заяви с тон на безпомощност: „Какво да правим сега? Да искаме да пък — не дават... Сега щат ли да се предадат, не зная. Не щат ли да се предадат, пак не зная. Правителството, което е могло, направило е.“⁵¹

Така бяха пропуснати благоприятни моменти за приобщаване на „непокорните села“ към българската държава. През септември 1885 г. по време на съединението на Източна Румелия с княжество България събитията се развиха неблагоприятно на южната граница. Необходимо беше воените сили на автономната област да се концентрират в Пловдив. За тази цел Данаил Николаев — един от активните дейци на Съединението, извика телеграфически ротата от Кърджали. Шом българската въоръжена сила напусна този град, местните турски първенци веднага взеха положението в ръцете си. Те обявиха, че Кърджали и околните са независими от българската държава.

Създадената обстановка беше много напрегната. Положението стана тежко на западната граница. България в този момент беше нападната вероломно. Забравил всичко друго, народът трябваше да защищи своята независимост. Българските въоръжени сили нанесоха съкрушителен удар на сръбските завоеватели, които бяха тръгнали към София. Но в това време Турция успя да заграби Кърджали и да подгответи официалното признаване на своята власт в непредадените родопски села. Високата порта веднага използува създадената обстановка. През декември 1885 г. започнаха преговори между България и Турция. В преговорите се намесиха и великите сили. На 24 март 1886 г. Високата порта свика заседание на посланиците в Цариград. Европейските дипломати, ядосани от нарушаването на Берлинския договор чрез акта на Съединението, решиха да накажат България. Подписаният на 5 април 1886 г. в Цариград „Топханенски акт“ напълно задоволяваше искането на Турция да си възвърне Кърджалийска окolia и българомохамеданските села по течението на р. Чая (Тъмръшко), незавладени дотогава от правителството на Източна Румелия. В посочения документ се казва:

„Докогато управлението на Източна Румелия и онова на българското княжество са в ръцете на едно само и също лице, мюсюлманските села, находящи се в родопската част и оставени досега вън от администрацията на Източна Румелия, ще се отделят от тази област и ще се управляват направо от императорското правителство, и то в замяна на правото на Великата порта, поставено в първата алинея на чл. 15 от Берлинския договор.“⁵²

⁵⁰ Стенографски дневници от III редовна сесия на областното събрание, с. 549, 550.

⁵¹ Так там, с. 664.

⁵² Д-р Б. Кесяков, Принос към дипломатическата история на България (1878—1925 г.), С., 1925, т. I, с. 16—17.

На 2 юни с. г. в Народното събрание в София започнаха дебати във връзка с отстъпването на Кърджалийска околия и тъмръшките села. Външната политика на дотогавашното правителство беше подложена на остра критика. Новият министър-председател Петко Каравелов заяви шеговито с езика на иронията: „Какво да правим?... За да спасим кораба, ние хвърлихме Йона... Кърджали бил отстъпен, аз го не жаля..., яйцето ние изядохме, а черупките останаха за другите.“⁵³

По в тази история няма никакво място за шеги. Та нима българският страдалец Йона трябваше да бъде хвърлен в морето? Високата порта нямаше да може да заграби тъмръшките села в Родопите, ако румелийската власт беше разпростряна в този район. Турция се възползува от обстоятелството, че тук не мина руската армия, че животът продължаваше да си тече, както преди сто години. Феодалната власт на агите не би могла да се задържи нито ден пред щиковете на една добре обучена редовна армия.

Вестта за преддаването на „непокорните“ българомохамедански села на турската държава събуди временно заспалите желания на местните аги в северната и северозападната част на Родопите. Те помислиха, че моментът е благоприятен за възвръщане на феодалната власт. Чепинското корито стана твърде неспокойно. Агите изпратиха веднага един маҳзар до великия везир, като искаха последният да ходатайствува пред комисарите по съглашението с оглед и Чепинско да бъде включено в границите на Турция. Особено се засили чуждата пропаганда. Нейните разпространители бяха инструктирани от Цариград. Молбата на чепинските аги обаче остана без последствие.⁵⁴

За известно време беше объркано и положението на Бабешките колибаци. Този край, както и другите непокорни села не се подчиняваха на разпоредите на Източна Румелия. Тук съществуваше старият полупървобитен, полуфеодален обществен ред. Власти беше в ръцете на местните аги. Цариградският договор не изясняващ положението на колибациите на Бабек. Според смисъла на член 2 този край също можеше да се смята за принадлежащ на Турция, защото се намираше „вън от администрацията на Източна Румелия“. В текста на този член се говори обаче само за села, но не и за колибаци. При съществуващия текст на договора турците не намериха формално основание да присъединят и Бабешко. Така този край беше оставен пак на себе си.

В 1887 г. българското правителство разбра, че Бабешките колибаци не плащат данък. Административно те бяха напълно автономни, самостоятелни. В Бабек работите вървяха по някаква стара и неизменна традиция. Никой не проявяваше в този далечен, закътан в родопските пазари, непознат за хората планински край. След Съединението Бабек остана пак извън обсега на каквато и да е външна власт.

⁵³ Дневници на IV ОНС (2 юни — 11 юли 1886 г.), с. 64—65.

⁵⁴ Хр. Попконстантинов, Няколко думи за изселването на помаите из родопските украйнинци, сп. „Българска сбирка“, 1895, кн. I, с. 29.

Агите си въобразяваха, че и занапред ще могат да живеят блажено, както преди.

Но българската държава искаше да сложи нов ред във всички села. През 1889 г. пещерският околийски началник Зидаров и Хусъо Потурнаков от Лъджене пристигнаха в Пащови колиби, за да убеждават българите мохамедани да се присъединят към княжеството. Агитацията на двамата не беше твърде убедителна. Българите мохамедани заявили, че те нямат цар и на всеки опит да бъдат завладени ще отговорят с оръжие.⁵⁵

Бабешките колибаци се превърнаха в свърталище на бандити и дезертьори от княжеството. Селата наоколо нямаха спокойствие. През 1890 г. правителството на България най-после реши да ликвидира тази малка, недостъпна и размирица държавица. Изпратен беше един полк да сломи съпротивата на агите отцепници и да установи властта на българското княжество в този край. Населението посрещна добре навлизането на войската. Само Буравинските и Горилковите колиби не искаха да се предадат. Впрочем тук действуващия големецът Ибрахим Тебирюв. Когато пристигнала една българска рота, Ибрахим се показвал над някаква канара с дружина въоръжени „помаци“, викнал високо „назадте, гяурлар“ и гръмнал. Ротата му отговорила със залп. Непокорникът заедно с още един „помак“ се търкулил, пронизан от куршум, на земята. Неговите хора избягали. Съпротивата била незабавно сломена.⁵⁶

Българската войска обаче не успя да завземе напълно всички пръстнати в Бабешкия край колибаци. Тя покори само 34, които се намираха на територията на княжеството. Един колибак поради въоръжена съпротива беше изгорен. Във връзка с това на границата откъм турска страна се вдигна голяма тревога. Съобщено било в Цариград, че българска войскова част навлязла в турска територия. Наложило се да замине българо-турска комисия на самото място. Комисията констатирала, че завзетите села се намират в пределите на българското княжество. С това инцидентът беше приключен. За избягване на други недоразумения обаче войската не завзе останалите колибаци. В тях се запази дотогавашният стар, феодален ред.

Присъединените към княжеството Бабешки колибаци административно бяха включени в Пазарджишко окръг. Така се установи законна българска власт в един край с много традиции на самостоятелност, където през вековете никоя външна сила не можеше напълно да проникне.

3. ПЪРВИ ОПТИЗА ПРОСВЕТА НА БЪЛГАРИТЕ МОХАМЕДАНИ

Главна патриотична задача на новата държавна политика в Родопския край беше организирането и разгръщането на икономическата и културната революция на българите мохамедани. Това поругано от

⁵⁵ Х.р. Попконстантинов, Краището Бабек в Родопските планини, Сб. НУНК, С., 1893, кн. IX, с. 723.

⁵⁶ Пак там, с. 724.

жестоките азиатски варвари население още носеше трагедията на миналото в дълбочините на своята душа. То не знаеше какво иска, то трябваше да почувствува топлите грижи на българската държава, да се пробуди от страшната упойка на вековните предразсъдъци, да осъзнае дълбоко своята национална принадлежност и да стане верен страж на южната граница на отечеството.

Някои български общественици виждаха, макар и непълно, тази голяма патриотична задача. През 1879 г. Михаил Маджаров писа в пловдивския вестник „Народний глас“ нещо, което можеше да стане програма:

„Не са се наистина изчистили още онези ръждиви идеи, които ни препятствуват да приемем, че един българин, бил той католик, протестантин или най-сетне мохамеданин, ако се възпитава и ако му се каже разликата между вяра и народност, ако му се обясни народностният интерес, който е и негов интерес, може да бъде един ден много добър патриот, готов даже да жертвува живота си за защита на общото човечество...“

Има обаче и други българи, които по числеността си идват след православните, но които за жалост са останали най-надире във всяко отношение. Думата ми е за българите мохамедани. Към тях трябва да обърнем вече внимание си. Догдето турците владееха, ние можехме да се извиняваме за тази си небрежност, защото и действително не бе възможно да се работи, но какво може да ни спре сега да им покажем, че сме единокръвни братя и че сме готови да действуваме за тяхното въздигане и преуспяване? Мислите ли, че те ще бъдат дотам лишени от человеческо естество, щото, когато ние искаме да кажем, че им симпатизираме, когато сериозно се загрижим за тяхното добро, да ни презират? Може би дълго време да останат хладнокръвни към нашите трудове, но който работи за идея, той няма работа с дни и месеци, нито даже с години.

От нас се иска само добра воля и малки пожертвования. Защото, който е поживял поне един ден в някое тяхно село, който е чул песните, които те пеят, който е вникнал в обичаите, които те държат, и най-сетне който е чул езика им, който те говорят, няма да се поколебае за тяхната българщина и няма да откаже да работи за тях, както и за другите българи... Нека забравим миналото, на което естествената причина е невежеството, да гледаме да го отстраним и тогава вместо неприятели ще имаме в тях единокръвни братя... Доволно е само засега да се съставят общества в онези центрове, дето числото им е доста значително, да се поддържат по няколко ученици от техните, които ще излизат за бъдеще техни учители и които няма да изменят нищо съществено от своята религия... Те ще си останат мохамедани, но ще бъдат българи, разпространители на българския език и защитници на България.“⁵⁷

Тук е казано много за българите мохамедани, за единството на нацията. Но не всичко. Истината е по-дълбока. Мих. Маджаров не

⁵⁷ В. „Народний глас“, бр. 8, от 16 август 1879 г.

постави цялостно въпроса за развитието на българите мохамедани. Гой пренебрегващ социално-икономическата основа на историята. Българите мохамедани можеха да вървят към бъдещето напред само чрез класова борба. Те неминуемо трябваше да сломят господството на своите стари феодални господари. Животът имаше дълбока вътрешна логика. За националното самосъзнание на българите мохамедани беше необходима просвета, системна и организирана борба против традицията на невежеството. А просветата изискваше революция в материалните условия на живота.

През епохата на турското робство българите мохамедани тънха в мрак и невежество, както всички угнетени социални слоеве. При залеза на турската феодална система и началото на новото време обаче покорените народи обърнаха поглед към светлината и просветата. Българите бързо изпревариха в областта на културата своите поробители — турците. Благодарение на занаятчийството и търговията с другите културни народи те започнаха да откриват килийни училища, след това и гимназии. Навсякъде в страната неудържимо се разпространяваха лъчите на науката и свободолюбивият хуманитарен дух на новото време.

Българите създадоха своя национална литература. Те достигнаха сияйните върхове на възраждането. Мирната културна революция постепенно преобразяваше съзнанието на хората. Но известни слоеве от народа продължаваха да стоят в тъмнината на средновековието.

Българите мохамедани, които бяха свързани посредством религията с турците, изостанаха духовно твърде много в сравнение с българското християнско население. До края на миналия век те познаваха главно стария, килиен тип училище. При тази неразвитост на икономиката никой не чувствуващ нужда от истинска просвета. В килийните училища на българите мохамедани, така наречените „мединесета“, неуки ходжи по средновековен начин караха децата по цял ден да повтарят съвсем непознати арабски текстове от корана и механично да усвояват молитви.

Понякога в медресетата се учеха заедно българи мохамедани и турци. Това беше конкретна проява на политиката на асимилация на поробеното население. Често в българомохамеданските медресета преподаваха турски ходжи. Турската власт прекрасно разбираще, че като насажда мохамеданска религия в страната, ще може да владее завинаги Балканския полуостров. Тя създаваше пропагандатори на исляма и на своята реакционна политика.

Медресетата бяха преди всичко духовни училища, които имаха за цел да подгответят бъдещи имами и ходжи за поддържане на култа към Мохамед. По-късно в тези училища започнаха да се промъкват плахо първите признания на светското образование. В медресетата съществуваше строг варварски режим. Допускаха се побоища и грубо телесни наказания. Ходжите проявяваха голяма жестокост към своите ученици. Накрая възникнаха и така наречените по-висши турски училища — „руждия“, които съответстваха на българските трикласни училища (прогимназии).

В. Дечев описва колоритно двете българомохамедански медресета в с. Чепеларе до 1880 г. Ето вътрешната обстановка на тези медресета:

„Ученически чипове и учебни помагала (черни дъски, плочи, тебешир, карти и др.) нямаше. Учениците ахренчета седяха на дъсчения под кръстомноги или на колене. Ходжата също седеше кръстомноги или на колене върху един *намазлог* (малко килимче или халенце). От дясната му страна бе простната или изправена вътре тънка, но дълга сливова пръчка (за биене на учениците), а пред гърдите му бе поставен нисък *пижюон* (ниска, но продълговата дъщена масичка), върху която бяха сложени 2—3 подвързани, но обсукани и с пожълтели листове книги на турско-арабски език. Лесно е да се разбере как се водеше обучението в ахренските училища...“

Ходжата със сливовата пръчка в едната ръка и с обсуканата книга в другата произнася с висок, дрезгав глас няколко арабски букви подред или пък бърже чете някой откъслек от *мусафя*, а учениците повтарят с различни тонове и отсечки звуковете и отделните думи на ходжата и се мъчат горките да запомнят наизуст някоя буква или откъслек от *мусафя*, разбира се, без да знаят какво е съдържанието или поне смисълът на тоя откъслек.⁵⁸

През 1880 г. двете българомохамедански медресета в Чепеларе се обединиха. Изградена беше нова училищна сграда. Направиха се опити за модернизиране на образоването на българите мохамедани в Чепеларе. Доставени бяха ученически чипове, черни дъски, тебешир, земен глобус, карти и други помагала. Въведоха се нови предмети: естествознание, география, четмо, смятане. Въпреки модернизацията училището не даде положителни резултати. Причината за това беше обстоятелството, че в него всички предмети се преподаваха на турско-арабски език.

Демократизацията на образоването става на широка национална основа. Културната революция на българите мохамедани беше възможна само на роден език. Борбата за просвета неминуемо трябваше да приеме формата на национално самосъзнание. Друг път на духовна революция на българите мохамедани в страната нямаше и не можеше да има. Това беше необходимостта на историята.

След Освобождението първи опити за организиране на просветата на българите мохамедани, за тяхното национално приобщаване към страната бяха направени в Чепинско. Този изключително важен въпрос на държавната политика се поставил на обсъждане във в. „Марница“. Тъкмо тогава трима будни български просветители (Ст. Докумов и Яна Грънчарска — учители в с. Каменица, и свещ. Илия) започнаха своето благородно културно и национално дело. В с. Каменица имаше училище за децата на българите християни, а в с. Баня (сегашния квартал Чепино на Велинград) — старо мохамеданско медресе. В медресето се преподаваше на турски език. Това средновековно училище

⁵⁸ В. Дечев, Миналото на Чепеларе, ч. II, с. 229—230.

от типа на килийните тровеше съзнанието на децата и насаждаше турцизма.

През пролетта на 1881 г. учителят Ст. Докумов ходи няколко пъти в с. Баня и започна да се среща и да говори с посещаващите медресето. Не след дълго той успя да убеди двама от тях — Али ефенди Молайсепов и Мехмед Тумбев, че „трябва да се научат да четат и пишат на български език“⁵⁹.

Първата искра на вдъхновението беше хвърлена. Скоро двамата млади българи мохамедани се научиха да четат и пишат на български език. Това стана известно и в банско мадресе. Там измежду софите (учащите се в медресето) трима души — братята Мустафа и Халил от с. Доспат и Мехмед от с. Ракитово, също се заеха да усвояят българското четмо и писмо. За тази цел те почнаха да ходят често в с. Каменица и да търсят помощта на учителя Докумов. На следващата 1881—1882 учебна година Ст. Докумов със съдействието на учителката Яна Грънчарска и поп Илия откри на своя отговорност при каменското училище едно отделение „за настървените вече помачета“⁶⁰.

Първи се записаха в това отделение 6 ученици: Мустафа и Халил Доспатски от с. Доспат, Мехмед Тумбев от с. Баня, Мехмед Тропов от с. Ракитово, Юсуф Синапов от с. Баня и Исмаил Имамов от с. Костандово.⁶¹

Училището беше посрещнато с недоверие от известни консервативни среди на българомохамеданското население. Станаха дори цялки спречквания с цел да се разстрои работата. Но младите искаха да се учат. Примерът на първите пионери в това дело се оказа заразителен. Скоро в помашкото отделение се набраха 22 ученици. На следната учебна година (1882—1883) броят на учениците българи мохамедани нарасна на 43.⁶²

Румелийската власт положи през годината известни грижи за образоването на българите мохамедани. Отпуснати бяха средства, макар и не големи, с които се поддържаше училището. Двама младежи българи мохамедани получиха стипендии в пловдивската гимназия, а други двама по ходатайство на Константин Иречек⁶³ се записаха на държавни разноски в Софийската гимназия. Това стана през 1883—1884 г.⁶⁴.

Скоро беше направена и нова стъпка за сплотяване и организиране на по-будните българи мохамедани. Учителят Стойо Докумов и поп Илия взеха инициативата и формираха първото по рода си Бъл-

⁵⁹ Хр. Попконстантинов, Чепино, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, С., 1898, кн. XV, с. 253.

⁶⁰ Так там, с. 254.

⁶¹ Так там.

⁶² Хр. Попконстантинов, Чепино, Сб. Нар. ум..., С., 1898, кн. XV, с. 254.

⁶³ К. Иречек беше през 1881—1882 г. министър на народното просвещение, а после председател на тогавашния „Учебен съвет“.

⁶⁴ Хр. Попконстантинов, Чепино, Сб. Нар. ум.... С., 1898, кн. XV, с. 255. Срв. Ив. Вазов, В Недрата на Родопите, в Сб. Нар. ум..., С., 1892 г., кн. VIII, с. 45.

гаромохамеданско ученическо дружество „Просвета“. Както беше отбелязано в устава, дружеството имаше за цел „да спомага на ученици-българомохамеданчета в научно отношение“ (чл. 1), като привлича за свои членове „само помаци“, учещи се на „матерния език“ (чл. 2). Българомохамеданското дружество се поддържаше от „разни подаръци и други помощи“ (чл. 3). Уставът предвиждаше да има четиричленно ръководство (председател, деловодител, касиер и библиотекар), избирано всяка година на 15 август. Допускаше се до 5 години от учредяването на дружеството в неговото ръководство да влизат по двама членове българи християни (чл. 22). Уставът предвиждаше още свикване на дружествени събрания, отговорност на ръководството (настоятелството) пред тези събрания, разгръщане на широка културно-просветна дейност и прочее.⁶⁵

Дружеството обяви за своето съществуване на 1 януари 1884 г. То излезе със специално възвание към всички „братя българи“, съобщавайки, че „в прочутата Чепинска котловина искрата на народното самосъзнание скоро светна“. Тук някои „влиятелни и заможни лица от българите мохамедани“ стигнаха до убеждението, че „за да се образоват помаци и да имат благосъстояние, трябва да приемат за учение в училищата езика майчин и татков, езика, който разбират и говорят“⁶⁶.

Във възванието беше обявено, че в някои смесени българохристиянски и българомохамедански села вече са открити смесени училища, че с просветата на „майчин език“ съвсем „не се докача мохамеданская вяра“, че се полагат „усилия за отварянето на една българомохамеданска библиотека с колкото е възможно български и славянски книги“. Накрая се апелираше за морална и материална подкрепа от страна на „всичките родолюбиви и истински българи“, за „подаряване на разни български и славянски книжки“ с оглед по-скоро да бъде открита библиотеката.⁶⁷

Същото възвание на дружеството беше отпечатано 6 месеца по-късно в пловдивския вестник „Марица“.⁶⁸ Организаторите на това дело искаха да привлекат широко вниманието на културната общественост и главно да получат реална подкрепа, от каквато те се нуждаеха.

Възванието според Хр. Попконстантинов беше посрещнато „с неописуемо въодушевление“. Дружеството изпрати хора да събират помощи от градовете. Събрани бяха книги и пари. Румелийската дирекция на просвещението отпусна „големички суми“, а „една доста крупна сума“ постъпи от княжеското Министерство на просветата в София. Военният министър княз Кантакузен разреши българинът мохамеданин Ахмед Къйбашиев Доспатски да бъде записан във Военното училище, макар че не отговарял на изискващите се условия. Друг

⁶⁵ Устав на Българомохамеданското ученическо дружество „Просвета“ в Чепиново, Пещерска околия, Т.-пазарджишки департамент, С., 1885.

⁶⁶ Хр. Попконстантинов, Чепино, Сб. за нар. умотв..., С., 1898, кн. XV, с. 256.

⁶⁷ Так там, с. 256—257.

⁶⁸ В. „Марица“, бр. 629 от 6 юли 1884 г.

възпитаник на Докумов, известният Мустафа Доспатски, учаше в Софийската гимназия като стипендиант. Морална подкрепа на започнатото просветно дело на българите мюсюлмани оказаха по това време лично Константин Величков, Петко Славейков, Петко Каравелов и др.

Особено положително отношение към инициативата за националното и културното издигане на българите мюсюлмани в Родопите имаше Константин Иречек. През 1881—1882 г. като министър на просветата в княжество България той поддържал сам лично контакт с по-будните чепински младежи, членове на дружество „Просвета“, и допринесе много за окриляне на тяхното съзнание в борбата с невежеството, за преодоляване на трудностите, за възторжено разгръщане на работата. Един от двамата стипендианти в София — Мустафа Доспатски — често се срещаше с Иречек, търсеше подкрепа и настърчение у него. Едва ли друг път у нас при условията на капитализма в страната е имало такива топли връзки между министъра на просветата и обикновен гимназист българин мюсюлманин. В дневника си К. Иречек отбелязва на 22 ноември 1881 г. следното:

„Моят доспатски помак Мустафа е тук във втори клас на гимназията като стипендиант. Вчера дохожда у мене с писмо от учителя Докумов в Каменица. В Родопите станах пророк. Мустафа иска да отиде в Ловчанско да агитира. Ловчанските помаци почнали тая година да се изселват, отивали като овце в Стамбул, подбуждани от турските софти.“⁶⁹

През коледната ваканция Мустафа Доспатски беше изпратен в Ловешко и Плевенско. Там той пристигна с конкретни указания от К. Иречек и с парична помощ от министър-председателя на княжество Драган Цанков. Мустафа Доспатски откланял като „цариградски ходжа“ българите мюсюлмани в джамиите и главно ги увещавал да не се изселват.⁷⁰ Мисията на чепинския просветител дала известни резултати. К. Иречек отбелязва в своя дневник срещата си с Мустафа след неговото завръщане от обиколката си в Северна България. Работата стигнала дотам чепинци да изпратят агитатор против турската пропаганда сред ловешките и плевенските помаци. Като посочва този факт, Иречек пише, че последните били „по-прости от родопци и по-малко фанатизирани“. Изселването се обяснявало с обстоятелството, че те се чувствували „съвършено занемарени“ от властта, „джамиите им били съборени“ и пр.⁷¹

Във всеки случай работите в Ловешко и Плевенско не вървяха добре. Чепинският край поне очакваше нещо с искра от надежда и вяра в утрешния ден. Тук се чувствуваха първите трепети на културно-просветното раздвижване на българите мюсюлмани.

Началото наистина беше обещаващо. Инициативата се поде от културната общественост. Българомюсюлманското отделение в каменското училище и създаденото „дружество за светата идея“ представ-

⁶⁹ К. Иречек, Български дневник, Пл., 1932, т. II, с. 414.

⁷⁰ К. Иречек, Български дневник, Пл., 1932, т. II, с. 499.

⁷¹ Пак там.

ляваха свежи кълнове, които по-нататък можеха да се развият и да дадат прекрасни плодове за националното самосъзнание на тънещите в мрак и невежество родопски люде. Но много скоро надеждите бяха измамени. Подетото с толкова ентузиазъм културно-просветно дело, преди да стигне до никакви по-осезателни резултати, започна да се компрометира и загълхна в тъмните и недостъпни за слънцето кътчета на красивата Чепинска котловина. Членовете на българомохамеданското дружество се скараха с каменското училищно настоятелство, което искало да им контролира сметките. В резултат на този конфликт разсърдените българи мохамедани в началото на учебната 1884—1885 г. преместиха „помашкото отделение“ от каменското училище в с. Лъджене. Там то беше преименувано в самостоятелно „Дружествено българомохамеданско училище“⁷².

Интересът към дружеството и към самото училище катастрофално спадаше. Отделни хора използваха случая да вършат злоупотреби. През лятото на 1887 г. по нареддане на министъра на просветата Год. Иванчов беше направена ревизия на дружеството. На специално съвиканото по този случай събрание присъствуваха само 12 души. Констатирани бяха много злоупотреби. Събранието избра ново настоятелство. Изработен беше нов устав на дружеството, в който се изтъкваше, че целта е да се поддържа българомохамеданското училище в Чепино чрез изучаване на български и турски език, чрез превеждане на помашко наречие книги с религиозно съдържание по мохамеданското вероизповедание. Дружеството беше поставено вече под надзора на Министерството на просветата.⁷³

Но и след това работите не потъгнаха. През 1887 г. дружеството фактически престана да съществува. Училището вегетирало, без да може да запали сърцата на следващите в него българи мохамеданчета с огъня на науката. Изпращаните отделни единици в гимназията прекарваха по две-три години в един клас. Като напуштаха макар и с незавършено средно образование, те не искаха да стават учители в своите родни села, а търсеха други, по-съблазнителни служби. Настъпи неизбежно деморализация на хората, победи службогонството.

Десет години по-късно, преценявайки тези факти, с известна горчивина Хр. Попконстантинов пише: „За свестяване на помаците се хвърли семе, но корен не хвана. Научиха се десетина души да пишат, получиха няколко души двукласно и трикласно образование, но от това нищо не излезе. Създадоха се полуграмотни и с големи претенции педоволници.“⁷⁴ За цели 10 години пропаганда и работа в Чепинско се ограмотиха едва 30—40 души българи мохамедани.⁷⁵

Къде наистина трябва да търсим дълбоките причини, които напълно провалиха първия опит за културно-просветно издигане и национално самосъзнание на българите мохамедани в Родопския край

⁷² Хр. Попконстантинов, СБНУНК, кн. XV, с. 257.

⁷³ Пак там, с. 259.

⁷⁴ Пак там, с. 257—258.

⁷⁵ Пак там, с. 260.

след Освобождението? Разглеждайки този въпрос, в началото на 90-те години є твърде пресни впечатления от Чепинско Иван Вазов говори за „яловостта на всичките залягания да се възроди помакът“. Това било резултат на „вековния навик и традицията“, на „влиянието на домашното възпитание“, което още от лютка отравяло „душите на помачетата с омраза и презрение против „каурите“ и противниците на исляма. Твърде отчайващо Ив. Вазов заключава: „Родопските помаци още дълги векове ще да говорят на същия чист български език, ще да пеят същите сватбарски поетични песни, ще пазят своите стари български обичаи, по български дух няма да имат“, освен ако „на бъдещето е съдено да направи... чудо.“⁷⁶

Разбира се, това предсказание на великия поет на народа и възторжен почитател на красотите на Родопа не почива на научна основа. Да търсим действителната причина за компрометирането на почналото просветно дело сред чепинските българи мохамедани във „вековния навик и традицията“ е все едно да обясняваме даден факт със самия себе си. Тъкмо целенасочената просвета, провеждана системно и неотклонно със средствата на държавата, можеше да подкопае средновековните предразсъдъци. Мохамеданската религия съвсем не е насадила в съзнанието на българите мохамедани такава лута омраза към „каурите“, за каквато говори Ив. Вазов. Напротив, историята свидетелствува неопровержимо, че никога през вековете в Родопа не са загърхвали традициите на братството и добросъседските отношения, на искрената взаимна подкрепа. Тези дълбоки традиции можеха да бъдат мощна сила за националното самосъзнание на българите мохамедани.

Провалът на подетата в с. Каменица културно-просветна инициатива трябва да се обясни главно с отношението на буржоазната власт към това дело, с политиката на българските управници към изоставеното в нищета родопско население. Властта, която замени турските бейове и паши, не направи почти нищо за изтръгване на масата българи мохамедани от примитивните материални условия, от мизерията и подчинението на местните чорбаджии по места. Фактически в скритите за външния поглед селища на Родопския масив продължаваха да тегнат полуфеодалните окови на миналото. Буржоазната държава се оказа истинска мащеха за българомохамеданското население. Тя гледаше само да експлоатира с данъци и други форми на грабеж своите поданици, като съвсем не мислеше да издига тяхното икономическо и културно равнище.

Това, което направи румелийската Дирекция на просвещението, съвсем не може да се нарече действителна грижа за българите мохамедани. Просветното дело не намери необходимата материална подкрепа. Хр. Попконстантинов, който говори за отпуснатите „големички суми“, дава следната преценка на в. „Марица“ във връзка с тази немаловажна проблема на държавната политика:

„Оован че областното правителство с кръстосани ръце и с голямо равнодушие гледало на окаяното положение на енородците си.

⁷⁶ Ив. Вазов, В недрата на Родопите, СбНУНК, С., 1892, кн. VIII, с. 46.

но и самата Дирекция на просвещението не направила нещо. На помаците не са се давали прилични пособия за училищата им, не са се употребявали мерки за въвеждането на матерния им език в училищата им, което никак не е противно на вярата им. Не са се изпращали способни хора да им въдъхнат народен дух, като ги убедят, че те съставляват част от цялото на българския народ.⁷⁷

Фактически българите мюсюлмани бяха оставени сами на себе си. Топлото съчувствие от страна на учителите Ст. Докумов и Яна Грънчарска, вниманието от страна на П. Р. Славейков, К. Иречек и други демократични общественици бяха недостатъчни да придвижат напред едно толкова отговорно и трудно историческо дело. Така се стигна до надделяване на вековната инерция в съзнанието на тези хора, победи фанатизъмът. Оставени без подкрепа, третирани като чуждо население в своята собствена родина, българите мюсюлмани естествено все повече изпадаха под влиянието на реакционните ходжи и туркофилски настроенията аги по места. Животът се насочваше в отрицателна посока. Съществуващите традиции на вековна дружба не бяха разширени и обогатени с ново съдържание. Надеждата на българите мюсюлмани да получат подкрепа и съчувствие много скоро започна да се разбива трагично в суровата политика на държавното безразличие, в класовата хищническа природа на буржоазията и нейните разнообразни лакеи. Вместо приобщаване към единната българска нация получи се по-голямо отчуждаване, вместо преодоляване на мрака — засилване на фанатизма и невежеството. Главната отговорност пред историята за всичко това носи до голяма степен буржоазията с нейната класова политика.

Работата не беше подобрена и след като през 1885 г. се извърши Съединението. Власти на княжеството продължаваше да гледа на българите мюсюлмани като на някакъв чужд елемент в държавата. Грижи не се полагаха за културно-просветното издигане на това население. „Можем да кажем — пише авторът на посочената вече статия във в. „Марица“, — че то (княжеството, б. м., К. В.) не е извършило почти нищо за помаците. Многото министерства..., увлечени от партизански работи, не знаят дали са си даже наумявали, че в княжеството има българи мюсюлмани, които са опазили езика и нравите си, че тия техни еднородци трябва да се образоват, като се въведе матерният им език в училищата.“⁷⁸

Тая преценка на фактите е напълно правилна. Държавата, както казва авторът на статията във в. „Марица“, „можеше да извърши чудеса за помаците“ с известни жертви, с откриването на народни смесени и самостоятелни училища за българите мюсюлмани в Родопския край, с въвеждането на матерния език в тези училища, с отпускането на повече стипендии за следване в гимназията, с организирането на широка национална и културно-просветна работа. Историята показва, че такива „жертви“ не бяха по силите и разбиранятията на буржоазията. Нейните класови, тясно егоистични интереси, нейният наци-

⁷⁷ По Хр. Константинов. Чепино, СбНУНК, кн. XV, с. 251.

⁷⁸ Пак там.

онализъм и шовинизъм пречеха за разгръщането на едно безкористно и чисто народополезно дело.

Трябва да отбележим още и факта, че правителствените хора не се вълнуваха от велики, вдъхновяващи съзнанието идеи, с които биха могли да запалят жадните за просвета младежи от средата на българомохамеданското население в Родопския масив. Политически буржазията ставаше все по-реакционна и консервативна. Със своя пример тя можеше да възпитава учащите се в кариеристични домогвания, в търсене на по-големи служби, в задоволяване на личните си egoистични интереси. Буржоазните управници действуваха с подкупи, е измама и постепенно затъваха в отвратителна корупция. Неспособни сами за чисто и безкористно дело, те разврещаваха съзнанието на младите. Не случайно чепинското културно-просветно дружество „Прозорец“ се превърна в гнездо за извършване на злоупотреби.

Обстановката, при която в продължение на няколко години работеше групата от по-будни българи мохамедани в Чепинско, беше наистина крайно неблагоприятна. Местните администратори, които действуваха исклучително под напора на своите egoистични интереси и домогвания, пречеха на започнатото просветно дело. Те фактически помагаха на реакционерите и туркофилите. В специално писмо до Захари Стоянов и видния деец на стамболовистката партия Димитър Петков, която беше управляваща по това време, учителят Ст. Докумов съобщава, че пещерският околийски началник Василев, митническият управител в Батак Сарачев, старшият стражар Трендафилов „и други двама субекти“ са обединени с ходжите, за да докарат „толкова свято дело до издъхване“⁷⁹.

Посочените администратори агитираха против българомохамеданското училище, обсилаха с клевети членовете на просветното дружество. Те не вършеха „нищо друго освен зло за помаци“. Пещерският началник дори толерираше турците против българомохамеданско население. „По изборите — пише Ст. Докумов — по никакъв начин не можахме да го убедим да изберем наместо турчина помак.“⁸⁰

В заключение скромният български учител отправи със своето писмо един вълнуващ и дори отчаян зов към правителството:

„Заштитете, господа, народното дело. Нека почитаемото правителство погледне към това дело с по-сериозно око... То се касае за 5000—6000 прости и диви българи, които, ако не се образоват, ще се изселят... Това дело е велико.“⁸¹

Но вълнуващият зов на Стойо Докумов, на пламенния радетел на просветата, беше глас в пустиня. Управляващите стамболовисти се занимаваха с по-важни за тях работи — укрепване на властта; прокарване на реакционни закони, засилване на капиталистическото строителство. Те не обърнаха внимание на събитията в отдалечения Родопски край.

Политиката на буржоазията имаше много тежки последици за нашите национални интереси. Тази политика прекъсна първите наченки на възрожденското дело на родопските българи мохамедани. Тя ги отблъскаше от българската държава. А това им попречи да вземат масово участие в създадената през 90-те години Вътрешна революционна македоно-одринска организация.

⁷⁹ ДБКМ, Исторически архив, II, А—9854.

⁸⁰ Пак там.

⁸¹ Пак там.

СЪЮЗ НА ТРАКИЙСКИТЕ КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНИ ДРУЖЕСТВА
ИЗВЕСТИЯ НА ТРАКИЙСКИЯ НАУЧЕН ИНСТИТУТ, КНИГА I

ДЕЛЬО ВОЙВОДА И РОДОПСКАТА
НАРОДНА ПЕСЕН

НИКОЛА ПРИМОВСКИ

ДЪРЖАВНО ИЗДАТЕЛСТВО „НАУКА И ИЗКУСТВО“
София — 1965

Турското владичество със съдбоносните за народа последствия е оставило дълбоки следи в духовното творчество на народа. Жив отклик на онова страшно време са останалите и досега предания, легенди, спомени, които свидетелствуват за нечувани жестокости и насилия, вършени от поробителя. Няма селище или местност, връх, скала, пещера, пропаст, които да не са свързани конкретно с дадено злодеяние на турските нашественици. Особено ярко и вълнуващо робството е отразено в историческите песни, пък и изобщо в цялото родопско народно творчество. По неповторим художествен начин в него е изплакана настъпната от векове мъка, която ту някъде звучи безутешно, кратко, ту пък другаде прелива в гневно чувство на мъст и разплата. Родопа — родината на митичния Орфей и непокорния Спартак, планината, която е давала приют на юначия Момчил, отново се оказва непревземаема крепост за врага. На фона на тази мрачна робска действителност се откроява народът — коравият и жилав български народ, у когото останала будна националната свят и волята да живее въпреки всичко.

Една от най-старите и характерни родопски исторически песни от епохата на петвековното робство е „Пиле писка в гора“, записана в Чепинско:

Спиш ли, Милке, събуждай се!
Турце са дошли от Анадола,
де бе старо изпоклаха,
де бе младо изпоробиха ...

Колко силио и сгъстено в този откъс е разкрита грозната участ на българското население още в първите години на робството. Тази песен добре показва облика на нашия исторически епос от онова време и определя в общи линии насоката, в която той се развива в новата обществено-политическа действителност. Грабежите, насилията, убийствата, придружени от непоносим морален гнет, стават централна тема в духовното творчество на родопчани. Ето защо постепенно започнали да се забравят митическите и юнашките песни, които тогава били твърде много разпространени; изчезнал светът на змейовете, русалките, самовилите и другите чудновати герои, плод на богата народна фантазия. Народният певец възпява само онова, което непосредствено е било свързано с тежкия живот, с борбите, които той е водел срещу завоевателите.

Отвличането в робство на български мъже и жени е предмет на много песни. С особено вълнение народният автор разкрива кръвните

връзки между родители и деца, между братя и сестри, живели години разделено един от други, без да знаят трагедията на своята съдба. Вярно е, песни с такива мотиви има и в общонародния ни исторически епос. Но родопчани, изпитали робската неволя при по-специфични условия, конкретизират, обогатяват и задълбочават образното и идейно-емоционалното съдържание на тия песни. По този начин са създадени творби, които съхранили най-хубавите черти на родопското песенно творчество: богат лиризъм, голяма поетичност, заразителна то-плота и нежност. Солучливо припаденият им местен колорит засилва още повече тяхното обществено-възпитателно и историко-познавателно значение.

Друга група песни, които се пеят в Родопско, разказват за потурчването. Навсякъде в тях се подчертава твърдото държане на българина, неговата решимост и непреклонна воля да устои докрай и опази народността си, своя език, бит и национални традиции. На настоящите увещания за потурчване Кольо Граматичето даволито отговаря:

Потурчи са ща, царю лю,
ага ми, царю, харизаш
Едирне поле широко
със Султан Селим джамия
и Али паша чершия,
сарайт със кадоните,
царщина със столниананата.

По-нататък Кольо Граматичето добавя:

Пък са ща, царю, потурча,
ако ми, царю, накусиш
от три стотини свинета ...

В друга песен се казва:

Ела се, Ванке, потурчи,
че си те, мари, приляга
на вакло чело алтоне
на бяла шия мержане.

Но нищо не е в състояние да съблазни родолюбивата девойка. На подканите тя с гордост отговаря, че обича своя народ, неговите обичаи, всичко българско ѝ е мило, свидно. Тази именно любов към нашето, родното опази будна националната свяст и през най-критичните моменти от историческото ни минало.

От всички събития най-сilen отклик в родопското народно творчество е намерило помохамеданчването. В не една песен народът с погануса разказва за това небивало издевателство, проявление на най-груба асимилаторска политика. Населението ревниво държало на вярата си, което за тогава било равнозначно на народност, на национална принадлежност. Всеки отказ от нея — независимо при какви

обстоятелства е направен — се смятал за най-тежко престъпление и се наказвал с обществено презрение. На такава основа са възникнали песните за гордата и свободолюбива родопчанка Злата Зенгин Милкова от село Петково, Смолянско, която предпочела смъртта пред насилията-друговерец, за невестата от Смолян, за безименната девойка от Устово, обагрила Кървавата стена, и за много други от тоя род. В Родопско се пеят песни за Гордъ войвода, георгийски загинал срещу турските нашественици в Девинско; за Мартин войвода, голям народен закрилник по време на помохамеданчването на българите от Влахово през 17 в. С много любов и революционен патос са възпети и героичните дела на воеводите Добрин, Бельо, Русанка, Вълчан, Чило, Мирчо, Страшил, Янка, Марга. За всички тях неизвестният творец е изпял прекрасни песни, които винаги ще разказват на поколенията за твърдото държане и пламенно родолюбие на родопските българи.

При всеки опит за помохамеданчване юначни мъже и жени излизали в балкана и жестоко мъстели на кървавите властници. Волният планински орел Дельо войвода, който действувал в околностите на Беловидово (старото име на Златоград) и бранил местното население от посегателствата на турците, гневно поръчва на първенците:

Три сестри имам в село,
думате да ги турчите.
Да не ги турчите,
че кога дойда в село,
дете ще в майка проплака...

Кой е този беловидовец, който има куража да дигне глас срещу султана и с оръжие в ръка да брани братята си горяни?

Било преди двеста—двеста и петдесет години. Малкият градец Беловидово (дн. Златоград), разположен в най-южните склонове на Родопите, където достигали топлите ласки на Бялото море, изживявал усиленни дни. Развилнялата се турска сган с огън и меч принудила населението от околните села да приеме ислама. Изнемощели и гладни, пребити от бой, „гяурите“ трябвало да минат през стария сводест мост (в началото на селището откъм Мадан) на р. Соютлю чай и на другия бряг да бъдат вече... мохамедани. На моста стояли потурнаци и имами, дошли нарочно от Анадола. Когато някой минел, захвърляли калпака му или кърпата, ако е жена, за да ги заместят с чалми и яшмаци. Насилието принудило мнозина да преминнат от единния бряг на другия. Но не били малко и ония, които разделя брат от брата, не прекрачил и беловидовецът Дельо Капусузина.

Много малко се знае за живота на този твърд бранител на българщината в Родопския край, и то изключително от фолклорни материали. Ето защо тук ще става дума не толкова за историческата личност Дельо войвода, а за поетическата личност на един пламенен родолюбец, станал символ на твърдост и непокорност по време на трагичните събития във връзка с помохамеданчването.

С положителност може да се каже, че Дельо войвода е живял и действувал след масовото помохамеданчване на родопските българи през втората половина на 17 в. Тогава били помохамеданчени повечето от местните селища, а останалата голяма част — през 18 в. Оцелялото непомохамеданчено население потърсило спасение в най-затънтените места на родната планина. Станали големи размествания на хора от едно селище в друго. Преданието разказва, че Златоград (което на времето се наричало и Старуово) е образувано именно от такива преселници, които дошли от близките селища да търсят закрила.¹ Навсянко след това един от тях по насилен начин възприели мюсюлманската религия, а други пак се опазили.² Безспорно Дельо войвода бил от вторите.

Трябва да се отбележи, че в началото на 18 в., а и след това помохамеданчените българи не са били завладени от религиозния фанатизъм. Напротив, те са се чувствали кръвни братя на българите християни. В тяхното ежедневие здраво се коренил славянският бит, пресни били още спомените от кърватите събития.³ На основата на тия братски дружески отношения е показана и любовта между Дельо и Гюльсюма — тема, която заема важно място в песните от тая група.

Няма никакво съмнение, че Дельо войвода не е роден в Беловидово. Това потвърждават самите народнопоетически творби, най-вече песните. Навсякъде споменатите наименования на местности, реки, върхове, хора и пр. са познати, местни. И друго — песните за тоя загрилник на българите са разпространени най-много в Златоградско. Изследванията показват, че оттук те са разпространявани в другите краища на Родопската покрайнина, без да претърпят съществени изменения. А това потвърждава и един друг факт — тия песни не са много стари, та да е могло да се наслоят у тях елементи от различни времена и епохи. Напротив, историческият момент е определен доста ясно, с върно виждане и в общи линии с реалистично изграждане на художествените образи.

Поради липса на каквито и да е било документи или други безспорни доказателства засега е невъзможно да се определят точно годините, когато е живял и действувал Дельо. Според Ст. Шишков този „даръдерски юнак, който дълго време ходил в околността с дружината си . . ., като защищавал българите“, се появил през втората половина на 18 век.⁴ Но на това твърдение противоречи известният „Исторически бележник“.⁵ Когато се говори за избитите 200 българи в Райково от хората на Селим ходжа, в бележника се казва: „Един петъчен ден, на

¹ Сп. „Родопски старини“, 1892, кн. IV, с. 10.

² По този повод Ст. Шишков пише следното: „За забелязване е това, че почти всякъде приказват, че най-напред се потурили поповете и първенците и после долната класа на населението. Ония, които останали верни и непреклонни на християнството, избягали от околните села в Даръдере . . . (пак там).“

³ К. Василев, Родопските българи мохамедани, част първа, 1961, с. 149.

⁴ Сп. „Родопски старини“, 1892, кн. IV, с. 12.

⁵ А. Поптодоров, Из миналото на Родопа, сп. „Родопски преглед“, 1931, кн. 1—2.

втория ден след Голяма Богородица, от местността Кралиов камък се зададоха и влязоха в с. Райково много въоръжени българи начело с войводите Мирчо войвода и Дойчин войвода от с. Райково, Дойчин войвода от с. Езерово (Пашмакли), Димо войвода от Устово, Стоян войвода от Очиново (Чокманово), Вълкан войвода от с. Пещера, Велко войвода от с. Левочево, Витан войвода от Кутлово (Карлуково), Чило войвода от с. Петково и Дельо войвода от Беловидово. Те заобиколиха джамията и хванаха Селим ходжа и всички турци, молещи се в нея. Ходжата жив набодоха на кол, който поставиха на същото място, къде-то бяха избити райковските българи, а турците изклаха.

Властта не посмя да преследва бунтовниците, а мълком прегълътна това отмъщение на юначните българи. След това турците вече не посмяха да преследват българското население... На 8 юли 1720 година, в деня на клането на райковските първенци, беше обесен в местността Поляне енорийският свещеник от с. Езерово йеромонах Варлаам Светогорски.⁶

Тук не се споменава кога точно Дельо и останалите родопски войводи са се притекли на помощ на райковци, но това трябва да е станало наскоро след тая случка, още същата година. Ясно е тогава кога е действувал Дельо. По това време той навсярно е и загинал. А през по-късните асимилаторски набези на помохамеданчване, по-точно през средата и втората половина на 18 в., той придобил славата на голям воевода и борец срещу чуждия поробител. Това съвпада с всеобщото революционизиране на нашия народ и новите условия през епохата на Възраждането. Зародилото се мощно хайдушко движение става все по-масово и организирано. Волята за по-скорошно освобождение завладява всички. Родопският край, колкото и откъснат от „големия свят“, не е могъл да остане изолиран от този всенароден подем.

В преданията и легендите за Дельо войвода се говори като за голям юнак, бусен и непокорен по характер, необикновено ловък и бърз. Още като дете Дельо става чирак при вуйчо си, който бил шивач в Енидже, на около 80 км от Златоград. Веднъж срещу Великден вуйчо му го помолил да му донесе от Златоград нови дрехи за преобличане и с тях да отиде на църква в Енидже. Дельо ходил и се върнал само за една вечер. За доказателство послужила и дадената питка заедно с дрехите, която била още топла. Това направило силно впечатление на майстора, още повече, като знаел, че Дельо е куйруклия (опашат) и се държи много лошо с турците. За да не му причини бели с властта, той решил да изгони чирака си. Според един вариант на песента Дельо имал три сестри, а според друг вариант — три лели и други близки и не позволил да бъдат помохамеданчени. За това има предание, че Дельовите роднини поставили началото на българското християнско селище Беловидово, което било едничкото непомохамеданчено в този край. Така си спечелил името на смелчага и се разнесла мълва, че го „куршум не фата“. На велики петък турците успяват да го убият с куршум, който бил направен от сребро, взето чрез измама от сребър-

⁶ А. Н. Поптодоров, Из миналото на Родопа, сп. „Родопски преглед“, 1931, кн. 1—2.

ните му копчета. Голямо място в преданията, легендите и песните е отделено на любовта между Дельо войвода и красивата българка мохамеданка Гюлсюма.

Опит за художествена биография на героя е направил Георги П. Марков в обширната си статия „Даръдерският юнак Дельо войвода — Копусузина“⁷. Посочени са много и интересни случки от живота на войводата, но всичко е дадено в легендарно-фантастична светлина и това затруднява използването на тия ценни иначе материали. Все пак тя е добър извор на фолклорни материали за Дельо войвода.

Песните за Дельо войвода са исторически по своя характер и имат доста прилика с хайдушкия ни епос. Това е най-сигурният белег за определение времето, когато са създадени. По дух те са борческо-революционни с открыто прокараана тенденция въпреки всичко да се устои в съпротивата срещу наглите асимилаторски опити на поробителя, който иска да притъпи родолюбието и народностното чувство у родопските българи, като ги направи послушни слуги на султана и империята. С това си качество „Дельовите песни“, както ги нарича народът, изцяло се отнасят към прекрасните народнопоетически творби, създадени по време на помохамеданчването в Родопския край. Без да ги свържем с тия творби и идейно, и художествено, не би се добила представа за голямата им революционно-мобилизираща роля. В песните за Дельо войвода има своеобразно преплитане на романтичност, свойствена на хайдушките песни, с реализма при отразяване на събитията, който до голяма степен е характерен за историческия епос. И още нещо. Историческата истинища ще я търсим не направо отразена, а посредством художествената измислица, тя се дославя в самия дух и идейно-възпитателната насоченост на творбата.

В стигналите до нас песни за Дельо войвода има известна схема при предаването на случките и събитията, което създава доста голяма близост между вариантите. Централно място обикновено заема излизането на войводата в балкана и предупреждението му към „даръдерските кабадалие“ да не му турчат „двете лелки“ (в някои песни лелите са три, а в други вместо тях се говори за три сестри). Обикновено след това следва спречкването на войводата с Пасче — „баш терзиена“, който отказва да му ушие хайдушко облекло. И накрая — любовните отношения между Дельо и Гюлсюма и смъртта на войводата. Песни с подобно редуване на случките и събитията са разпространени най-вече в Златоградско. И това е напълно обяснимо. Тези песни са създадени от даровити поети с будно народностно съзнание, които са познавали добре дейността на войводата, чувствували са го свой брат и закрилник; те са разпространени в среда, живяла с голямата загриженост и вълнение с цената на всичко да се опази нашето, българското. Оттук — родното място на Дельо — вълнуващите и правдиви художествени творби са разнесени по другите краища на планината. За това е съдействувала широката хайдушка дейност на Дельо, направила го познат и любим за населението от целия родопски лабиринт. По популярност

⁷ В. „Тракия“, 1929, бр. 280 и 281 от 16 и 23 февруари.

и обаяние сред народа може би само му съперничи легендарният тракийско-родопски войвода от по-ново време — Петко Киряков.⁸

Какъв е поетическият образ на Дельо войвода в родопската народна песен и какви изобщо фолклорни творби са създадени за него?

Доколкото ни е известно, отделни песни за Дельо войвода има поместени само в старото родопско списание „Славиеви гори“ и в някои други сборници и книги, излезли след това. Но те са публикувани между другото, без да е проявено каквото и да е специално изследване. Сравнително най-цялостно представяне на песенното творчество за Дельо войвода намираме във в. „Тракия“, бр. 280, 281 и 283 от 1929 г., под наслов „Песен за Дельо войвода — Капусузина — даръдерски герой“, записани от Георги П. Марков. Те са разнообразни откъм тематика, образи, засегнати събития от живота на войводата и идеино-емоционално съдържание. На места са ценни и като художествени образци, които представлят поетическия образ на известния среднородопски герой откъм нови страни. Родени в среда, която е познавала бореца и е живяла с неговите стремления, тези песни се отличават с конкретност и до голяма степен с точно представяне на обществено-политическа действителност. При липса на каквото и да са данни за Дельо войвода безспорно споменатите песни имат и научно-познавателно значение. Трябва да се каже обаче, че повечето от песните са записани лошо и не всяка песен е представена с най-хубавия ѝ вариант. На много места са нарушенци цenzурата, броят на сричките, композицията и други важни особености на мерената реч. В някои текстове се чувствува грубата непохватна намеса на записвача — вмъкване на неуместни думи за попълване на стиха, разместяване на цели пасажи и пр. Всичко това затруднява използването на песните като достоверни фолклорни материали. Но тъй като съвсем малко образци от този род са достигнали до нас, то ще бъдем принудени в отделни случаи и при известни уговорки да използваме и тях.

Сравнително най-популярната, най-характерната и цялостно записана песен за Дельо войвода е от видния родопски книжовник и етиограф Ст. Шишков:

Излел е Дельо войвода
в Дъмбовца и Караджовца;
многу е майки разплакал,
най-многу млади невести.
Нароча Дельо, пуроча
даридерскемнем аене,
аене — кабадаие:
— Три сестри имам в селу,
думате да ги турчите.
Да не ги потурчвате,
чи куга дойда в селу,
дете ще в майка пуплака
заради вера христенска.

⁸ Сб. Петко Войвода (1844—1900), С., 1954.

Още си дума думаха
и Дельо си са зададе
с хиляда млади момчета.
Брют беха с бели фустане,
пък Дельо — черни шелваре.
Куга ми дойде в селу,
той си ми праве утиде
у Пасче баш терзиена:
— Де да ми, Пасчу, ушиш
сърминен минтан кадифен!
— Ни мога сърма да шие,
ни мога чоха да кроя.
Дельо си Пасчу викаше:
— Остра ги сабе скруева,
генка ги пушка ушива.
Стана си Дельо, торна си.
Куга си Дельо утиде
пуд синичкана черница,
чифтом пищоле пукнаха,
та Деле в сърце удариха.
Дельо си ахна, заплака,
Гюльсюма си му викаше:
— Имаш ли желну за нещо?
Пък си ѝ Дельо румоне:
— Брана са кояне насаха,
руба си чоха наносих,
турски са моми нагалих,
хубав са силех наносих.
За идно имам балничку:
горона са е лиснала,
овчерене са свирнали
и стадуну са пуснали,
пък Деле нема да има,
гергевска агие да пиче,
червену вину да пие,
със желан кавал да свири.⁹

Тази песен е една от най-хубавите за Дельо войвода, още повече, че е записана в Златоград — мястото, където широко са разпространени тия народопоетически творби. Засягайки важни моменти от бунтовно-хайдушката дейност на войводата, преплетени с епизоди от неговия личен живот, тя дава точен отговор на въпроса, как Дельо войвода е превъплътен в художествен образ от неизвестния народен творец. Вярно е, че тук е обърнато повече внимание на случката, на събитието, но и при това положение песента действува с ярко изразения си революционно-мобилизиращ характер и с известната от другите ни хайдушки песни приповдигнатост.

⁹ Сп. „Слатиневи гори“, г. I, 1894, кн. III.

Нови моменти от живота и революционната дейност на Дельо разкрива песента, намерена в архива на Христо Полконстантинов. След заканата на Дельо към даръдерските първенци да не му помохаме- данчват двете негови лели той се отправя към терзията Димо. Спреч- кванията са почти същите, както са дадени и с Пасчо. Но тук намира- ме нов елемент — леенето на сребърен куршум, с който да бъде убит войводата:

Та че ми стана бре Дельо,
та си ми стана, та торна
ваз Бела река нагоре.
та си ми Дельо отиде
на Гюлсюмини дворове.
Гюлсюмка си му викаше:
— Ворни са, ворни, бре Дельо,
он киши млади сеймене
сребаран куршум лееха,
дано та, Дельо, удриет.
— Гюлсюмку мари хубава,
кой са, Гюлсюмку, наима
на Деле пушка да пусне,
на Деле сабя да махне?

Накрая песента разказва за жестоката, но справедлива разправа с тур- ските сеймени:

Тъонки са пушки сплющаха
дано си Деле удрият.
Тугав ми Дельо извадил
негува сабя огнена,
та си е Дельо насекал
он киши млади сеймене.¹⁰

Тясно свързани с бунтовната дейност на войводата са песните, които и досега ахъчелебийци приповтарят с трепет и революционен плам. Тук са разпространени не само споменатите вече творби, а и местни, създадени в резултат на конкретни наблюдения и преживявания. Основната тема в тях е отмъщението на Дельо войвода и неговата „дру- жина верна, згуворна“ над турските кръвопийци в Райково, които безчинствуват над непокорните българи, отказали да приемат чуждата вяра. За разлика от „беловидовските песни“, които имат подчертан

¹⁰ Към песента има следната бележка: Горната песен е от Даръдере, но се пее и в Ахъчелебийско (Смолянско). Дельо е бил от Златоград. През време на потурчването той е забягнал в гората и оттам като хайдутин е бранил сестрите си от турчане. За него има разни легенди в Даръдере, като му се придават свръх- естествени сили. Дельо е убит най-сетне в Даръдере, когато го били обиколили един куп деца, за да им приказва приказки. За него говорят, че когато бил дете, донасял е топъл хляб от Скоче в Даръдере.

епичен характер и са по-богати откъм факти, среднородопските песни за Дельо са много по-лирични. Образът на войводата на места е обобщен до такава степен, че той се явява представител въобще на народните закрилници. Използвани са и познати изразни средства от традиционната наша историческа и хайдушка песен.

Дельо войвода е даден на фона на кървавата робска действителност:

Турце са в селу нафлели,
врут христиенене фанали,
чи си верана ни дават,
верана христиенскана.

След това кратко встъпление, което ни пренася в дните на най-ужасните престъпления, вършени от поробителя, следват конкретни сцени от непоносимото народно тегло:

С кладине стари убиват,
дена на щикве навират,
младине с синджир наворзват
да ги рубини направят.
Рубинки жалну пищеха,
ага си рожби гъльдаха
на турски щикве наврети . . .

След това се явява войводата, с него идва спасението на родолюбивите българи:

Дельо ми борже довтаса
в сраде в касапница,
дену си люде колеха.

Този напрегнат динамичен момент е подсилен с подробности за зверствата. Същевременно е показана обществената роля на хайдутите за разпалване на всенародната съпротива, тяхната борба за опазване на населението от посегателствата на турците.

Дельо синджире разсица,
моми рубинки разпуска,
млади невести утнима,
дребни дечкове разсмива,
спирашки солзи изтрива.

И накрая голямата безпределна любов и признателност:

Дельо храбра войводу,
Дельо наше држеву!
Жив и здрав да си, войводу,
да ти се помни имету
слончице луде изгрева
и земе луде нагрева.

Тази поетическа творба ни пренася в героично-легендарната атмосфера на песните за Кралевити Марко и неговите събрата юнаци, къде то също така със средствата на хиперболата и фантастиката са намерили израз свободолюбиви чувства и настроения на народа, дадена е художествена плът на груба, жестока съществено-политическа действителност, която неминуемо предизвика мъст и разплата. Този извод се налага още повече от художествените достойнства на песента: силна емоционалност, затрогваща нежност и топлота при предаване на различните моменти и обрисуване на образите. Песента завършва с възхвала на войводата, с изказване по художествен начин признательност към народния закрилник. С това се изразява и порасналото революционно настроение на населението, което вижда в лицето на Дельо всичвова силна героична личност, която му вдъхва упование и надежди.

И в друга песен от Райково Дельо и неговата чета са дадени във връзка с мрачната робска действителност:

Дельо му хабер дупадна
ут Даҳан, ут Даридере.
Де да е Дельо да дойде
ут турце да на избави,
ут турце, ут кърджалие.

След встъплението следват революционните подвизи на войводата. Дельо се явява с четата си и завардва всички пътеки. Накрая чрез описание на природата народният поет е успял да предаде по чудно художествен начин обаянието на героя:

Га да ми Дельо преминне
приз чоста гора зелена,
пилце ут радост запеха,
слонце по-еснү засвети,
кичици дваж зацветиха,
пак будни и пуртетиха,
чи ще дечкове да спаси
и нема робки да идат
техиние млади майчици.¹¹

За Дельо войвода народният поет е използвал и други известни песни, за да направи от тях възхвала на легендарния хайдутин. Той е сравнен с Русия и руските богатши, които в продължение на векове са подхранвали вярата у българите в по-скорошното му избавление от турска тирания. Преклонение пред любимия образ на хайдутина и открито изявена воля за борба има в песента:

¹¹ И двете песни се публикуват за първи път. Слушани са в Долно Райково през лятото на 1960 г. от 76-годишната Елена Т. Илчева. Записани са от Величка Примовска.

Дельо е Рожен заптисал,
ни дава пиле да форкне,
кайну ли турчин да мине...¹²

Това е вариант на широко известната песен в Родопско „Руско е Рожен заптисал“. „Руско“ тук е използвано в смисъл на Русия. В родопското народно творчество нашият двоен освободител е наречен още с гальовното име „Русанка“. За трети път тази традиционна песенна форма е използвана по време на антифашистката борба и партизанското движение. Владетел на гордия връх Рожен и закрилник на родопци тук е даден Браган Шукеров — командир на среднородопската въстаническа дружина „Кольо Шишманов“. Едва ли би могло да се посочи друга народна песен, където така художествено и образно да е отразен възторгът на народа, неговото преклонение пред силата и величието на бореца за свобода, както в това тристишие. Тук личи влиянието на стари песни. Върху отколешни представи народният поет е изградил нови образи, носители на черти и качества, които са в пълно съзвучие с времето.

От направения бегъл преглед на песните, в които се възпява про- чутият Дельо войвода, се вижда с каква любов и признателност той се е ползвал сред пай-широките слоеве на населението. Неговото обаяние и въздействие може да се сравни само с това на образа на хайдутина в народното ни творчество. Затова и песните се явяват до- стоен паметник на доблестен живот, те са свидетели на едно героично време.

¹² Песента се публикува за първи път.

СЪЮЗ НА ТРАКИЙСКИТЕ КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНИ ДРУЖЕСТВА
ИЗВЕСТИЯ НА ТРАКИЙСКИЯ НАУЧЕН ИНСТИТУТ, КНИГА I

ТРАКИЙСКО ШЕВИЧНО ТВОРЧЕСТВО

ХРИСТО ВАКАРЕЛСКИ

ДЪРЖАВНО ИЗДАТЕЛСТВО „НАУКА И ИЗКУСТВО“
София — 1965

13 Известия на Тракийския научен институт

Като говорим за Тракия, разбираме онази част от земите, населявани с българи, които след Освобождението и главно след Първата световна война останаха под турско и гръцко владение — отвъд южната граница от Черно море до Места. Днес обаче в онези места няма българско население.

Свързани с топлите приморски равнини и с родопските и странджанските възвишения, тези българи се бяха оформили в специфична етнографска група, имаща чертите на рупци и общотракийци (и на север от границата), а същевременно и с много свои, по-нови битови отличия. В тези специфични отлики спада и шевичното творчество като съществен дял на народното изкуство.

Днес, колкото и да е отпаднало наследеното от миналото художествено творчество вследствие на редица икономически и обществени причини, и то не само у тракийци, но и у целия български народ, то все пак може да се наблюдава във вид на традиционни остатъци. То е сравнително добре показано в множество вещи — оръдия, сечива, тъкани, облекло и пр. — и в живота, и в музеите.

Разглеждането на бита и културата на тракийците, които са пръснати из пределите на България между другите битови групи, има пълно оправдание в това, че този бит и тази култура са сравнително добре засвидетелствувани и представляват едни от характерните прояви на общобългарската култура. Особените прояви пък в шевичното им изкуство притежават високо художествени качества, които следва да се знаят и да се внедряват в новото ни приложно изкуство, същевременно да се използват за историческа документация. Такава документация се съдържа в техниката, орнаментиката и композициите на тракийските шевици. С подробното запознаване на шевичното творчество на тия българи ще се прибавят известни указания и за раздвижванията им през миналите (XVII—XIX) векове, ще се утвърдят или опровергаят някои недостатъчно пълни и неясни пътеписи, мемоарни или други исторически мнения за заселвания и разселвания на българския елемент из най-южните предели на Тракия и Мала Азия.

За по-ясната характеристика на тракийската шевица е необходим кратък общ поглед върху шевичното изкуство в другите български краища. Нека се знае, че като се говори за българска везбена орнаментика, се има пред вид огромно разнообразие от мотиви, получени с различни колорити, очертания и техники. С оглед на всичко това имаме добре обособени и често пъти много различаващи се едни от други шевици, от по-малки или по-големи покрайнини. Така имаме дупнишка шевица, самоковска, софийска, кулско-видинска, никополско-плевенска,

габровска, беленско-русенска, разградска, шуменска, казанлъшко-новозагорска, карпобатско-елховска. Имаме градска шевица, която можем да срещнем в разни, макар и отдалечени един от друг градове. Въпреки различието си тези шевици притежават и общи национални черти, много от които водят началото си от старото славянско изкуство. Тези общи черти се крият в постоянни елементи на колорита, на орнаментиката и на техниката им. Ето спецификата на по-изтъкнатите български шевични типове: в дупнишката ръкавна шевица имаме най-изразително отражение на ориенталското свободно движение на линиите и сложно преплитане на един растителен мотив. Тъмнолилавият колорит в нея е също така значително чужд на много други български шевици. Но строгата геометричност и тоновата пъстрота на допълнителните елементи в общата композиция, еднакви със самоковската шевична действителност, дават значителен български отпечатък на дупнишката шевица. Софийско-граовската шевица с килимената си плътност, с едрата си композиция, със склонността да се подчертават отделните орнаменти по негативен начин, т. е. чрез оставяне неизвестани линии, е неповторима в този си вид другаде у нас освен в Битолско, Солунско и други краища на Западна Македония. Тъмната — кафява или напълно черна, и плътна никополско-плевенска шевица с едва начертания растителен орнамент е също в целостта си неповторима другаде. Релефната геометрична или предметно-фигурална русенско-беленска шевица, изпълнена с бримчен бод и в почти монотонни — оранжеви, тъмносини или черни фигури, е само тамошна. Свой също тъй особен стил имат приличащите на емайловата мозайка сокайни шевици в Шуменско, а тъй също и едроажурната копринена шевица върху черно или бяло платно на Габровско и Тревненско. Всички те, както и неспоменатите, обаче притежават силната склонност към геометризиране на образите от най-различно естество. Четирилистната и осмолистна розета почти навред конкурира с очертанията на кръста, изразен пак чрез розета. Изправеното и симетрично разклонено цвете е също така обусловено от перпендикулярните линии в очертанията. Дори повалените в една страна волутно очертани растителни мотиви, характерни за някои източни текстилни орнаментики, под влияние на праволинейните контури стават много стройни у нас.

В българската народна везба е налице за почти всички краища, макар в различни степени, колоритната ритмика от най-простото по-следователно повтаряне на два тона до сложното — на пет или шест. Тази колоритна ритмика, в която най-често червеният цвят има предимство, свързва най-силно шевицата с родната тъканна орнаментика. В това следва да се вижда националното начало в историческа проекция на българската шевица.

Българската шевица може да се нарече шевица от вълнени материали. Дори и там, где в течението на историята стопанските условия са дали възможност да се създадат копринени везма, както е било в Габровско, или памучни, както из много райони на Тракия, вълненият конец е винаги налице като средство за колоритно разнообразие.

Колкото и някои шевични техники да придават по места специ-

фичния характер на съответните везма, както е напр. едрият ажур в Габровско, дребният ажур в Коларовградско или бримченият бод в Русенско, верижният в Самоковско, Ихтиманско и в Тракия, все пак цепеният, кръстченият, разминнатият полегат, редичният и правият бод са типични или доста приложими в най-многото шевицни райони у нас. Те са налице и като самостоятелни, и като допълнителни.

Още едно обстоятелство трябва да се знае във връзка с шевицното изкуство у българите. То е, че има цели райони, в които шевицата е произвеждана и прилагана твърде незначително. Така е поне през последните 7—8 десетилетия след Освобождението. Какво е било по-рано, не знаем. Именно сравнително бедни откъм шевици са една част от Средногорието, като се започне от Тополница и се стигне до Старозагорско, или някъде около Бургас и района на Поморийско, или например някои от покрайнините на Среднородопско — склоновете към Марица, към Разложко и другаде. На тези основания не е чудно, че и в Южна Тракия не може да се говори за една последователна наличност на възбено изкуство из цялата територия или за един строго единен шевичен тип на везба.

Най-напред нека отбележим пълното отсъствие на украса от шевиично естество по облеклото на тракийските българи в Ксантийско, значителното му отсъствие в Чорленско, Чаталджанско. Но не може да се отрече наличността на изключително богато шевицно творчество в районите на Одринско, Узункюприйско, Димотишко, Дедеагачко и у някои малоазийски българи.

Разнообразието на шевиците у тракийските и малоазийските българи е много голямо. Отделни шевицни типове са характерни за много малки райони, за ограничен брой, често пъти дори за отделни селища. Но тъй като в едно и също селище съществуват обикновено по няколко типа шевици, тия малки райони са по-скоро райони на група от шевици, които още повече правят районирането условно. И ако ние все пак правим такова, то е необходимо по-скоро за географско изчерпване на материјата. Засега, доколкото ни е известно, можем да посочим следните райони: 1) Узункюприйски еникьойски; 2) Узункюприйски ерменикьойски; 3) Девлетагачко-одрински; 4) Димотишко-суфлийски; 5) Малгарско-кешански; 6) Чаталджански; 7) Лозенградски; 8) Малкотърновски; 9) Дедеагачки; 10) Гюмюрджински; 11) Малоазийски гьobelски; 12) Малоазийски коджабунарски; 13) Малоазийски мандърски; 14) Малоазийски чаталтепенски. Почти всички те имат по нещо много общо и по нещо оригинално, свое. Така че разглеждането им ще става в зависимост от някои техни общи особености.

Под „шевица“, „везмо“ или „направа“ (както казват в Малгарско-Кешанско) разбираме всяко изображение върху тъкан, получено чрез изшиване с конец, а не и чрез нашиване готови шнурове (гайтани), ширити или разноцветни платове.

Ще се спрем само върху някои от най-добре изразените шевицни типове, доколкото наличните проучвания и материали ни дават възможност за това.

I. Едно от най-изтъкнатите места в изкуството на тракийци заема

богатата във всяко отношение шевица в Узункюприйско, и то така наричаната *еникьойска шевица*, тъй като е представена най-добре в село Еникъй, па и с най-много материали разполагаме от това село. Тя е известна обаче и в бившите български села Търново, Кулели Бургас, Малкоч и Абаларе. Като се говори за узункюприйско-еникьойска шевица, трябва да се знае, че това са в същност две шевици — едната върху белите платнени дрехи, другата върху горните черни вълнени дрехи. За по-точно обозначение ще ги наричаме „платнена шевица“ и „вълнена шевица“. (Това ще се отнася и за всички други райони, в които ще има такива.)

Платнената шевица в Еникъй е прилагана по ръкавите на мъжките (ергенски и младоженски) и по ръкавите и полите на женските ризи. Тя има специфично издържан вид с преобладаващия си червен колорит. Червенината е не крещяща, но е сила, доколкото вълнената материя може да я представи. До значителна степен тя обаче е уравновесена с почти равно количество на черно в главните мотиви. Всяка шевица по белите платнени дрехи притежава ритмично повтаряне на едно и също изображение, изпълнено в червено или черно, или пък всички мотиви са в един тон, но някои от подробностите им са различно оцветени. Мотивът е или зъбчато стилизиран растителен лист, или крайно редуцирана кръстовидна осмолистна розетка, или своеобразен цвят, даден симетрично в профилен разрез. Лист или цвят, мотивът е винаги в наклонено положение, което е наложило и известно нарушение на симетрията му. Очертанието на отделните мотивчета е получено или с „насноваване“ (т. е. предварително начертаване с много тънък черен конец, изшият върху платното, който конец си остава и дава един вид контур на рисунъка), или с направо иззвезване, като са пресмятани жичките на основата и вътъка. Пъlnежът на фигурите е с едър кръстчен бод, който поради дебелината и усукаността на преждата се явява не като кръстче, а като пъпка. По този начин шевицата придобива изглед на мозайка от пъпчици или като гранулирана.

Главните образи са подчертани или, другояче казано, границите между главните образи са негативи, т. е. неизвестни теснички пространства.

Във всички посочени особености на еникьойската платнена шевица може да се видят качества, познати и на софийско-граовското шевично творчество, на самоковската и видинско-кулската шевица, а в някои отношения и на никополско-плевенската шевична орнаментика. В това отношение еникьойската платнена шевица представлява един от българските шедъври.¹

Платнената еникьойска шевица предлага и особената растителна орнаментика, която намираме само върху червено обагрените поли на венчалните женски ризи от около преди стотина години. Растителният орнамент в тази шевица е напълно геометризиран, като единствен елемент е фигурата на ромба, винаги диагонално пресечен и еднотонно или разнотонно изпълнен с вълнени прежди в дълъг плосък бод. По пра-

¹ Хр. Вакарелски, Бит на тракийските и малоазийските българи, С., 1935, табл. II.

вило над горните ромбчета има по една бяла пак ромбична пъпка. Тия именно пъпки оформят и растителното осмисляне на фигураната. Този начин е дал възможност на везачката да представи по-развити или по-опростени образи, които са дадени в една мащабна, а не колоритна ритмичност, тъй като мотивите са в три размара — голям, среден и малък, които се редуват: голям — малък — среден — малък — голям — малък и т. н. Изразено в букви: а б а в а б а в а б а...² Този вид шевица е напълно оригинален по орнамент, техника и колорит, като червеното преобладава независимо от червения фон на платното. Извезаното е майсторски отделено от платното с бели памучни пъпчици, подобни на стилизирани бадемчета с по две мустачета на върха. В този случай имаме по всяка вероятност шевица, възникната по образци на престилчена и възглавнична тъканна украса, която се среща много в Южна България.

Напълно друг характер има *вълнената шевица* у узункюприйските еникьойци, прилагана върху сукманите и най-горните дрехи, наричани „шаяци“.³ Шевицата върху сукмана прави впечатление с едрите си измерения — вис. до 20 см по цялата дължина на полата.

В мотивно отношение тази шевица представя оригинално съчетание на линеарната, геометричната и растителната орнаментика. Растителните елементи в този комплекс са наредени по горния край на шевицата. Степента на стилизацията обаче е толкова голяма в тях, че линеарно-геометричният характер на везмото се налага като най-съществен. За тази цел спомага и изключително или почти изключително прилагане на гайтанения бод. Движението на изvezаните ивици прави впечатление, като че гайтаните са изплетени предварително и после нашити. Това впечатление се усилва от макар и ограниченната употреба на готови цветни гайтани главно в основата на шевиците.

В изработката на фигурите на шевицата с гайтанен бод са дадени дори и сложните по очертание и по колорит растителни мотиви, по-легнали диагонално в композиция, подобна на платнената ръкавна шевица, разгледана по-горе (фиг. 1). Общата фигура на тази шевица има солидна архитектоника (фиг. 4), изразена в плътно следващите един

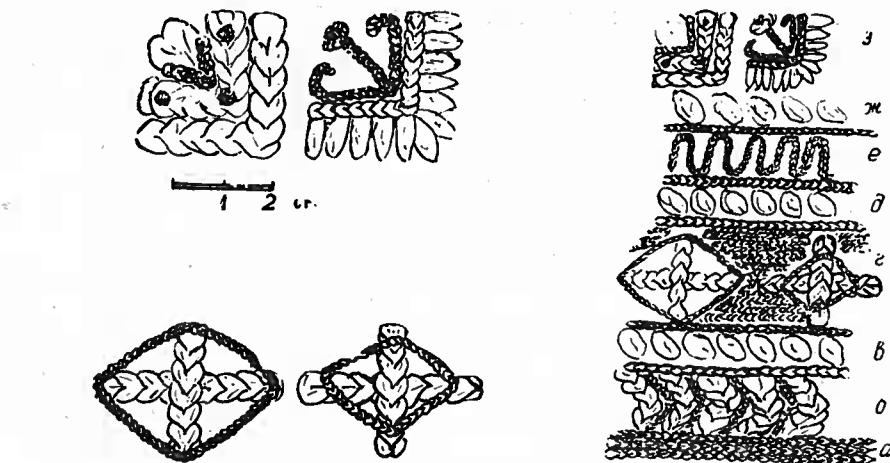

Фиг. 1. Женска носия от с. Еникой, Узункурийско

² Хр. Вакарелски, пос. съч., табл. III, 1.

³ Пак там, обр. 310—313.

върху друг пластове — отдолу нагоре: а) ивица от изvezани (зелен, червен и оранжев) гайтани; б) ивица от изvezана шарка рибена кост, отделните елементи на която са разграничени с тънка черна черта; в) ивица от оранжев гайтан и слабо наклонени бели пъпки; г) по-широка ивица от бели кръстчета, рамкирани или пресечени от червени,

Фиг. 2, 3 и 4. Детайли от везмо по сукман от с. Еникой,
Узункюрийско

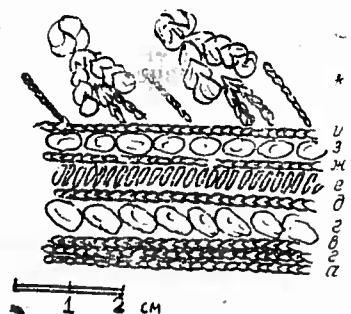
оранжеви или сини ромбчета (отделно и на фиг. 2). Пространствата между тия кръстчета са изпълнени с цветна вълнена гайтанена бродерия, ритмично подредена: бяла — червена — бяла — черна (ц) (б ч б ц б ч б ц); д) следва ивица от полегати бели пъпки между оранжеви черти; е) широка ивица от бяла меандрична гайтанена линия; ж) полегати бели пъпки над оранжева линия и най-отгоре — з) споменатите цветчета, подчертани с червена линия (дадени отделно и на фиг. 2). По този начин шевицата придобива вид на яка стена, завършваща с бойни зъбери отгоре — големите цветове.

Колоритно шевицата прави впечатление с бллотата на чистия памук върху черната или морава затепана вълнена тъкан. Налага се на погледа не само като общо петно, но и като релефно изпъкваща украса, тъй като дебелата прежда от слабо усукания памук дава видима височина на изvezаните фигури и други орнаменти. Цветните вълнени петна са толкова малко, че се губят и дори тогава, когато много по-подробно изработеният мотив „е“ в най-горната редица се губи между двете му съседни, изработени от бял памук и по-стилизирани по форма.

Разнообразието и вариантността в подробностите на тази шевица по полите на сукмана са много и големи. Но тяхната същина не е от естество да промени дълбоко харектара ѝ. Така например в много случаи шевицата завършва с бели памучни орнаменти, които отдалеч

усилват зъбчатостта на посочената стена, но отблизо наподобяват някакви до крайност съкратени и стилизиранi човешки фигури.⁴

По пазвата на сукмана, гдео шевичната украса е много по-малка, върху основния пласт от пришити готови зелен и червен гайтан (а и б), извезана в гайтанен вид (верижно) оранжева линия (в), плътни бели пъпки (г), червена линия, извезана също гайтанено (д), плътно следващи наклонени групички от по четири червени, черни, жълти и бели гайтанено изvezани чертички (е), червена гайтанено изvezана черта (ж), ивичка от плътно наредени пъпки (з), както „г“, и черна пак гайтанено изvezана черта (и), са наредени неясни идейно растителни или човекоподобни бели фигурки с цветни главички (к) (фиг. 5).

Фиг. 5. Подробности от възмо по пазвата на сукман, с. Еникъй, Узункюприйско

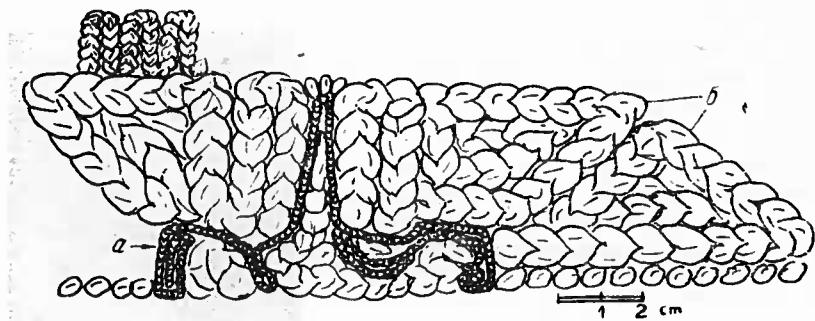
Фиг. 6. Женска носия от с. Еникъй, Узункюприйско

По-монументално е везмoto върху най-горната дреха на женския костюм в Еникъй, наричана „шаяк“ (по материал на Етнографския музей, инв. № 12 119). Наполната шевица при него не се различава по характер от тази на сукмана освен с някои сравнително по-едри елементи и с по-обилино приложение на бели памучни петна и с фигури, стилизиращи по такъв начин, че наумяват някакви букви, кули или своеобразни шапки (фиг. 1). Интересни са напр. и белите памучни пълнежи между зъберните завършъци, които пълнежи приличат на някакви облаци със закръглената си форма и с обемността си и пухкавостта си (фиг. 7б).

По шевовете на „шаяка“ от полите нагоре имаме също разнообразни и интересни по изпълнение дантелени везма — с главички (пъпки)

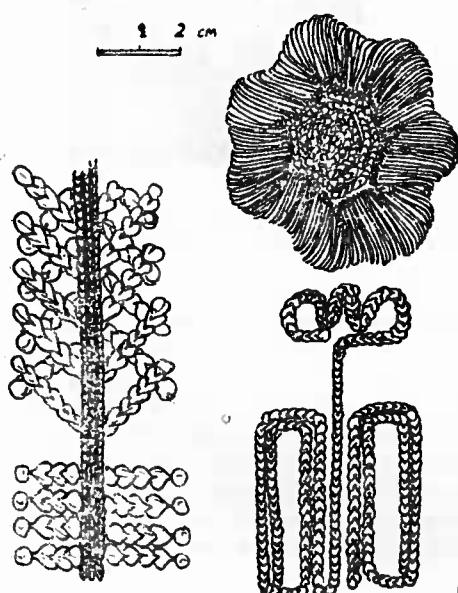
⁴ Известия на Народния етнографски музей, VIII—IX, 1929, табл. VIII, 1.

или с кръстосани гайтанени изшивания (фиг. 8). Твърде типичен обаче е силно и смело стилизираният растителен мотив, който се издига високо до талията като бял декоративно изваян стълб. Особена художествена висота притежават включените в тия стълбове разделените една от друга линеарно стилизириани едри бели осмолистни розети,

Фиг. 7. Подробности от везмо по полите на „шаяк“,
с. Еникьой, Узункуприйско

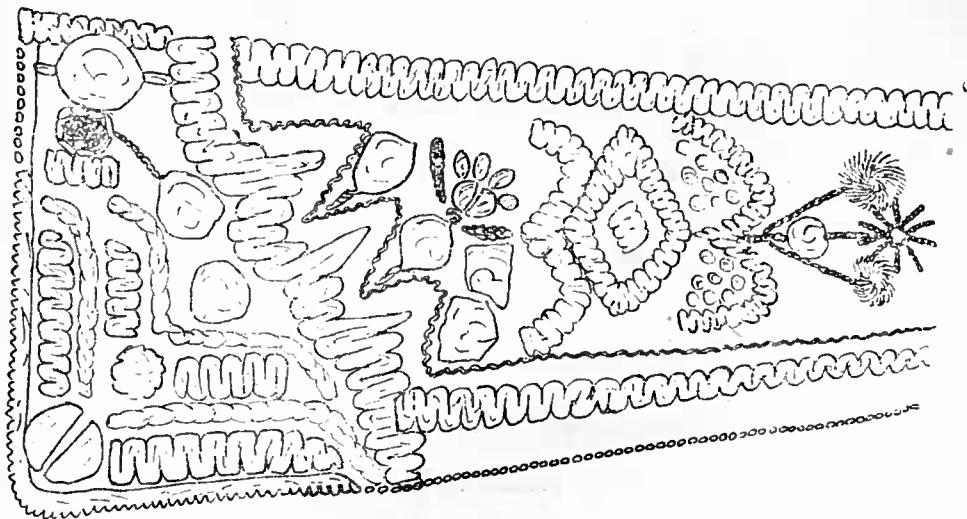
външните контури на които са твърде загладени, закръглени, а пълнежът им — с дълъг бод зъбчене (фиг. 9). Разнообразието на тия розети е в зъбчатия тънък изкидачен контур отстрани на шева с бели кръгли пулчета в разширениите места. Четири такива стълба (може да се нарекат и стъбла) с ясно очертани едри розети са по долната част на „шаяка“. Издигащи се непосредствено над широката шевица по полата, те наумяват и високи стъркове с ружи в градина с бели цветя ниско под тях. Какво е искала да изобрази везбарката с това, остава за нас тайна. Във всеки случай идеята ѝ не е много далеч от едно подобно общо впечатление.

Фиг. 8 и 9. Подробности от везмо по шевовете на „шаяци“, с. Еникьой,
Узункуприйско

Интересна като композиция и с отделни свои подробности е шевицата отпред по долния край на дясната пола (на пеша) на „шаяка“. Тя е също монументална, също издържана в бяло, с предимство на дебелата памучна нишка. Общо композицията представя издължен във височина триъгълник, очертан от бели памучни ивици. Едната откъм външния ръб е двойна. И двете дълги страни са успоредни с

льскав ширит, тънки—червена и синя—чертти и черен зъбчеж с бяла обтока по края му. Долната по-късата страна на рамката се състои от три дъговидни чупки. Вън от тяхъгълът на дрехата е извезан с един вид аналитично даден растителен орнамент. Главният мотив, вътре в рамката представлява цвете, сложено върху два свода и върху тях — ромбична

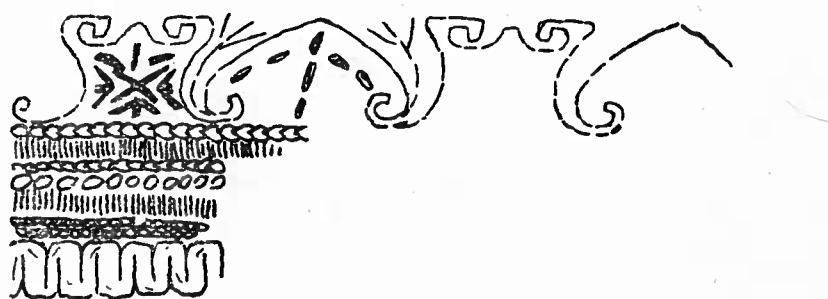
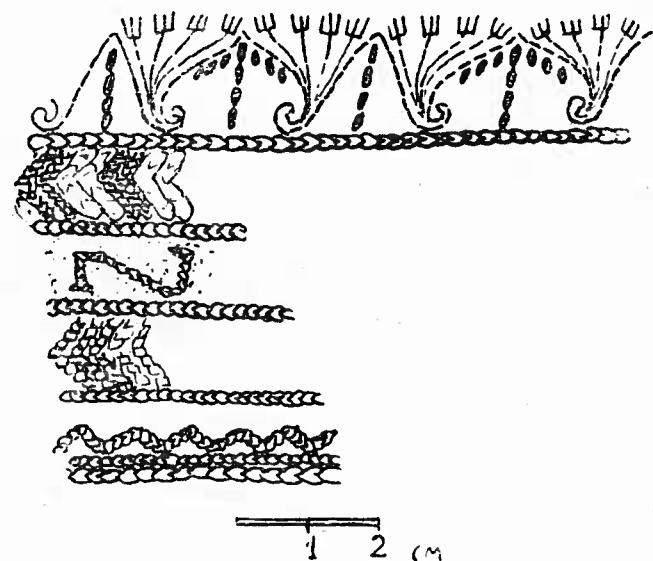

Фиг. 10. Везмо в долния край на дясната пола на „шаяк“, с. Еникьой, Узункюприйско

фигура. От върха на ромба излиза стъбло с две симетрично извити клончета. Над клончетата — бяло кръгче (розетка) и симетрично издигащи се високо на тънки дръжки и встрани от кръгчето две сфащично оформени розети, подобни на хризантеми. Над бялото кръгче на върха на стъблото като завършък на мотива има многолистна, подобна на маргарита розета. Целият мотив заедно с рамката е извезан в бяло, като подробните му са контурирани с гайтанено изvezани линии от червени, черни и сини вълнени прежди. Тия тонове обаче се крият в черната тъкан на дрехата и остават за по-близко виждане. Само най-горните розетни елементи са извезани с червени, зелени и сини прежди (фиг. 10).

Огромно по размери бяло петно представлява шевицата на гърба на „шаяка“. Може би никоя друга шевица върху кроена дреха у българите, не само в границите на България, не може да конкурира в това отношение този извезан гръб. Издържан в трудно опишуема монументална архитектоника: плътно бяло столче по средата, стъпило яко върху по-широката си основа и поддържащо фигура, подобна на купа. Цялата композиция прилича на потир, на фруктиера. Горната част на този потир е украсена с няколко огънати бели черти, а над тях — ивица от розети. Цялата фигура освен това е обградена отстрани с широки

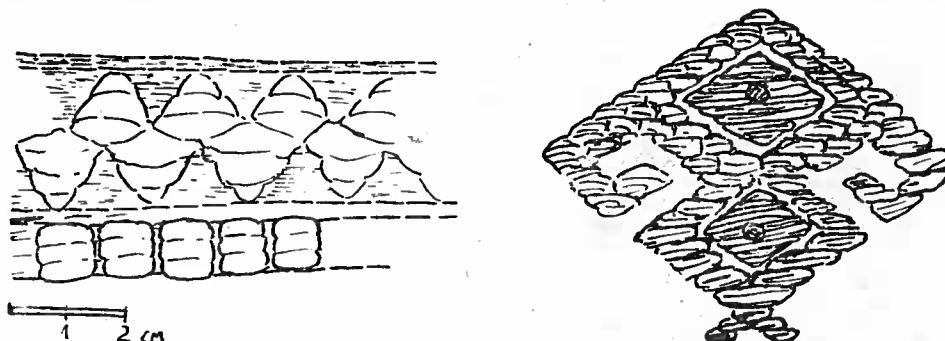
отвесни бели ивици, изпъстрени с разни видове розетки, каквото има и по горния фриз на потира, именно: пъстровенечни със столче и с три хоботчета на върха, прилични на кокарда с бели продълговати зърна по края и сфастична с пъстроцветни листенца.

Фиг. 11 и 12. Типични шевични елементи по пазви на „шаяци“, с. Еникьой, Узункюприйско

И пазвите на „шаяците“ са изvezани с типичната широка линеарна основа от гайтанни шевове, завършваща с ивица от бял гайтанец шев, извивките на който представляват ритмично съчетание на две форми: едната прилична на симетрично начертана буква л, другата — на арабски заострен на върха свод. Под извивките са нашити изрезчици от червена басма, а между извивките са изvezани с тънки червени конци букетчета по четири стилизиирани цветчета, подобни на лалета (фиг. 11 и 12).

Самостойна с композицията си, с материалите, техниката и с колорита си, вълнената еникьойска шевица има много общо с творчеството в други краища на страната ни. Известна близост има например с везмата върху ментетата и сукманите в Софийско, именно доколкото

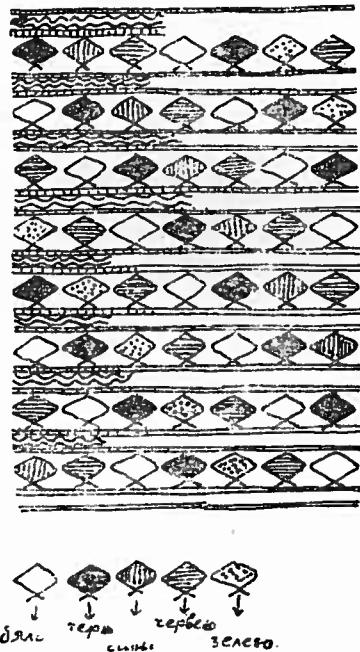
Фиг. 13 и 14. Везбени орнаменти по престилка от с. Еникьой, Узункуприйско

се отнася до колорита — бяло върху черно. С разгъването на везмата високо по шевовете на долната част на дрехата то е еднакво с украсата по ризите в Скопска Църногорица, в Тетовско и на манофила в Трънско, а с памучната си белота на шевицата — в много други райони в самата Тракия — Мандърския и др., а в българските предели на Тракия — в южната част на Карнобатско и в Елховско.

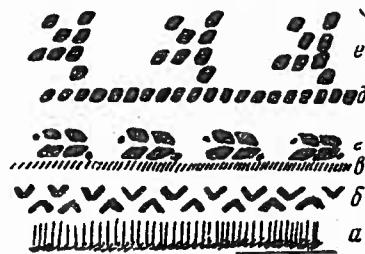
Четвърти тип шевица в Еникьой, Узункуприйско, който е от рода на „вълнената“ шевица, представят „престелниците“, т. е. престилките. Разнообразието в мотивно отношение при тях не е голямо. Различават се само „гулям престелник“ — с по-едри мотиви и „малък престелник“ с по-дребни. Ето какво представлява един „гулям престелник“ (в Етнографския музей, инв. № 12 938 ЕМ).

Едиоплата престилка с размери 42/84 см — черна лита тъкан от тънки вълнени основа и вътък. Тъканта е начертана с по две тънки червени вътъчни нишки през 2,5,1 и 4,5 см. В най-тесните ивички са втъкани спончета от недостатъчно усукана бяла памучна прежда по такъв начин, че спончетата чрез повдигане на основата с дъска са прихванати от две нейни нишки през един см и се образува редица от едри четвъртити бели пъпки. Такова втъкаване на спончета бял памук има и в по-широките ивици, само че там това е направено така, че в двете половини по широчина на ивицата спончетата са втъкани на триъгълничета с основи към средата на ивицата и разминато. По този начин е образувана едра и високо релефна бяла зигзаговидна шарка (фиг. 13). Така изпъстрената тъкан вече бива допълнена чрез извозване на най-широките ивици. Това е направено с еднообразен геометричен мотив, имащ общо характер на ромб, но в същност представя фигура с две крачета, с две симетрично завити навътре кунички и две ромбчета по средата (фиг. 14). Мотивът е избродиран с дебела прежда и с хоризонтален плосък бод, като конецът завършва след извозването му там,

откъдето е започнал. В това непрекъснато иззвезване не влизат двете вътрешни ромбчета, които са иззвезани пак по същия начин с хоризонтален плосък бод, но с прежда от друг цвят. Мотивите следват непосредствено един след друг, отделени с по 1—2 мм разстояние. Всички пространства между мотивите и между фигурките от втъкания памук са празни и в тях личи основната черна тъкан на престилката. Иззвезаните мотиви са бели, черни, червени и зелени. В този ред следват един след друг. Двете ромбчета в тях са оцветени контрастно по следния начин: в белия те са червени, в червения — бели, в черния — също бели, в зеления — червени. По цвят обаче мотивите във всяка следваща ивица са изместени през един вляво. По такъв начин еднаквите по цвят дохождат в диагонал (фиг. 15). Вследствие на това, докато изтъканата орнаментика на престилката е в отвес-

Фиг. 15. Композиция на орнаментите по везана престилка, с. Еникьой, Узункуприйско

Фиг. 16. Композиция при шевица върху полата на риза от с. Мъндър, Бандърменска каза

на колоритна ритмика, избродираната е в диагонална ритмика. В това съчетаване на двупосочна ритмика се крие и особената прелест на престилката. За тази прелест има немалък дял и състезанието на рязко белия цвят на памука с убитите други три тона на вълнените прежди.

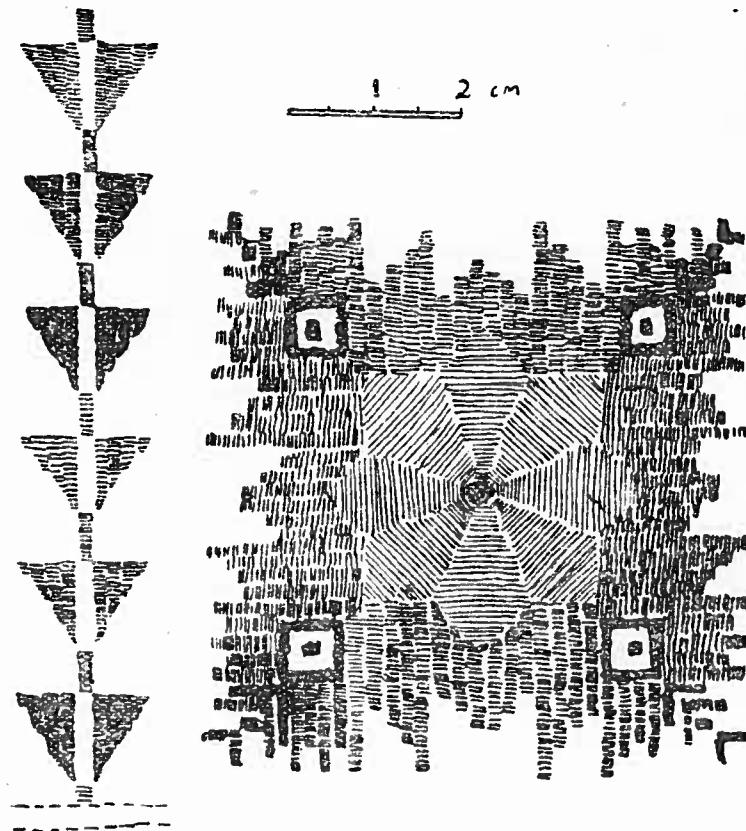
Шевицата по престилките не е уединена само в Еникьой, Узункуприйско. Тя е известна в много други тракийски райони, в някои от които приликата е и в прилагането на едро изпредения памук и изобщо едро изпредените прежди, но различията са големи в областта на орнаментиката, а донякъде и в колоритното ритмизиране на орнаментите. По-нарочно картограмата ще бъде установена по-нататък, след характеристиката и на другите райони.

II. Малоазийските българи, живели дълго време преди Освобождението в село Мандър, Бандърменска каза, след това изселени

окончателно в Ивайловградско (а по-рано и в някои села на Северна България), притежават шевично богатство, което в известни отношения отговаря типологично на някои от шевиците в Еникьой, Узункюприйско.

И тук са налице платнената и вълнената шевица, и то вълнената върху кроените дрехи и върху престиилките. Платнената шевица е прилагана най-вече по полите на женските ризи. В орнаментално отношение тя е определено растителна, като мотивите са силно стилизириани, дори напълно геометризиирани. Това положение на геометризиране (при което напр. „ябълката“ се означава като правилна осмольчна звезда или „каваци“ — като стълбче от няколко триъгълничета) и личи не само от образите, но и от названията, като „врътки“ на кръстовище или „око“ на обикновена окръжност. Шевицата на полите, наричана „каваци“, напр. се състои от редуването през един на мотивите „ябълка“ и „кавак“. За основа на мотивите служи система от изvezани линии (фиг. 16): след обикновен зъбчеж („оплет“) от усукана червена прежда (а), който представлява поръбване на полата, следва т. нар. „мушабак“ от зелена прежда, представящ две редици от ъгълчета, наредени по такъв начин, че се получава впечатление за зигзаговидно очертана бяла ивица от платното на ризата (б). Над мушабака следва пак червена черта, изvezана със слабо наклонен редичен бод (в), наричана „пътче“. Над пътчето са изобразени с везба т. нар. „малки копанчета“ (название на цвете), представлящи четири бели пъпчици и две дребнички, наредени като да са част от житен клас (г). След второ „пътче“ с по-едри наклонени бодчета от зелена прежда (д) следва редица от „големи копанчета с коренчета“ (е), които представляват трилистни фигури от по осем едири пъпки от червена вълна, една от които пъпки представя „коренчето“. Над тази основа следва вече шарката „каваци“, състояща се в същност от „каваци“ и „ябълки“. „Кавак“ представлява отвесно стълбче, на което има пет двойки симетрично разположени триъгълничета с по две пъпки на всяко триъгълничче (фиг. 17). Всяка двойка със стъблото под нея е различно оцветена — отдолу нагоре: алену (ясно червено) — зилену (масленозелено) — бакам (лилаво) — тетреву (оранжево) — ваклу цървену (червено винено). „Ябълката“ (фиг. 18) представлява осмольча звезда, получена един вид от два пресипащи се квадрата и обкръжена от четири „пера“ — също така силно геометризиран орнамент, твърде слабо наумяващ за някаква идея за растителни орнаменти. Средната фигура е оцветена червено, а перата — мозаично с тоновете, употребени в каваците. И двата мотива са изvezани с къс редичен бод. Поради преобладаването на червения цвят цялото везмо се налага именно като червено. И изобщо този бод е характерен за всички мотиви от платнените везма на мандърци. В това отношение, както и по отношение на мотивите, тази шевица има малко общо с шевиците на други райони, затова пък с общия си колорит, със силната си геометризация и мозаичното оцветяване има много общо с еникьойската узункюприйска платнена шевица, а след това и с шевиците на много други тракийски и други български везма.

Вълнената шевица мандърци е съсредоточена върху „сукмана“, и то в широка ивица, опасваща долната му част високо (към 35 см) над полите. Наглед еднаква, шевичната украса на тия сукмани обаче се явява в няколко варианта с наличност на някои дребни подробности,

Фиг. 17 и 18. „Кавак“ и „ябълка“ — мотиви от шевица върху полата на риза от Мандър, Банатменска каза

въпреки че са скривани от изобилствующия материал на едро и слабо усукан бял памук. Въз основа на тия подробности населението различава мотиви: „средни Недини“ поли, „големи Недини“, „пернатки“, „гушасти“, „Желини“, „дервентджийскии“, „вийин верменки“, „трите дала“ и др. Ето напр. „средните Недини“ (по реда на орнаментите отдолу нагоре): в основата е една бяла памучна черта, наричана „тегел“ (а). Следват „зайчета“ (б) от дебела бяла памучна прежда, представляващи високо релефна бяла топчица с по две цветни (червени или сини) точки над нея като уши на топчицата. Самите цветни точки обаче се наричат „мухички“, както се наричат навсякъде другаде отделно изvezани та-

кива точки. Над „мухичките“ е пришито червено платнено ширитче (в), а над него — син „тегел“ (г), следван от извезан бял „синджир“⁵ (д). Над синджира са изvezани едри кръгчета от дебел бял памук (в диам. до 4 см), наричани кой знае защо „чешки“ (е), между които като

Фиг. 19. Женска носия от с. Мандър, Бандърменска каза

подпорки — по три червени точки (ж), наричани „мухички“ или „папички“. Над „чешките“ следват два „синджира“ (и) — долният бял, а горният цветен, с цвета на колелцето над него. Тези колелца (к) са бели или от различно оцветени вълнени прежди — синя, оранжева, зелена и червена, наредени по същия ред. Наричат ги „каръчета“, защото не били напълно кръгли и не оставяли видимо празно пространство помежду си. След един „прав синджир“ (л) и един „крив синджир“ (м) — и двата бели, идва черта от цветни вълнени „копанчета“ (н), т. е. пръчици (тука дават различно обяснение на термина!), оцветени последователно: синьо, оранжево, зелено, червено, следвана тази черта от широка „пътека“ (о) и „тегел“ (п) — и двете от бял памук. Над всичко това са изvezани в широка ивица групи от „кукуфчета“ (р), състоящи се от по 6 кръгчета и една широка отвесна пръчка между тях. Пръчката е винаги бяла. Бели са и три от кръгчетата — двете крайни от едната страна и средното — от другата. Останалите три кръгчета са цветни (синьо, оранжево или зелено и червено) — без особена последова-

⁵ Срв. Хр. Вакарелски в „Бит на тракийските и малоазийски българи“, обр. 337 (с. 223).

тленост в колорита. Над тази ивица с „кукуфчета“ се простираят две бели „пътеки“ (с и т), т. е. два синджира, един сърмен ширит (у), наричан „тель“, и най-отгоре — широка бяла „пътека“ (ф) (срв. фиг. 19 и 20).

Тази на глед много еднообразна шевица е в същност твърде сложна постройка и е твърде показателна за естетиката на везбарката, която

Фиг. 20. Женска носия от с. Мандър, Бандърменска каза

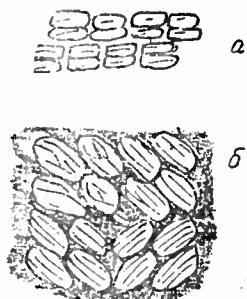
несъмнено влага в тия подробности още при везането усет за висока художествена стойност. И тука (както и при сукманената и „шаячна“ шевица в Еникъй, Узункюприйско) е налице стремеж към лично удовлетворение от красотата на творбата. На второ място сякаш остава ефектът, който везбата ще направи на широкото общество. Ясно е, че този ефект се постига повече от белия колорит на шевицата изобщо, от нейното съчетание с черния цвят на сукмана, с пъстротата на полата на бялата риза и на престилката и от съразмерността ѝ по отношение на всички други колоритни петна в целия костюм.

Тази „вълнена“ сукманена шевица по колорит и техника е напълно еднаква с еникъйско-узункюприйската, но по мотиви е абсолютно линеарна. Такава е тя дори и при кръглите орнаменти, които са извезани с концентрични широки „синджирни“ линии.

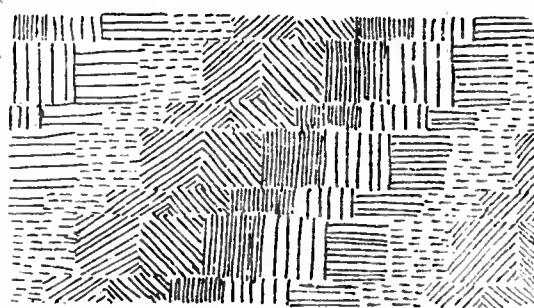
Вълнената шевица у мандърчени се представя и на бродираните престилки. И тука престилките са от лита незатепана черна вълнена тъкан. Те са изцяло бродирани, ако не се смятат тънките черти от по една или две червени вътъчни нишки, които представляват само начертания на ивиците за везмото. След иззвезването тия черти се напълно закриват и нямат значение за украсата на престилката. Престилките са винаги от един плат. Една от типичните престилчени везби е следната:

Платът е начертан с червени нишки на тесни ивици от по 1,5 см и широки по 4 см, следващи една през друга. Везбата в тесните ивици

се представя от последователно наредени пръчици (дълги по 4 см), състоящи се от по четири едри пъпки (фиг. 21а), а в широките — пак последователни квадратни фигури с по 16 пъпки (фиг. 21б). И пръчиците, и квадратчетата следват строго следния тонов ред: бяло — червено — бяло — оранжево — бяло — виолетово —

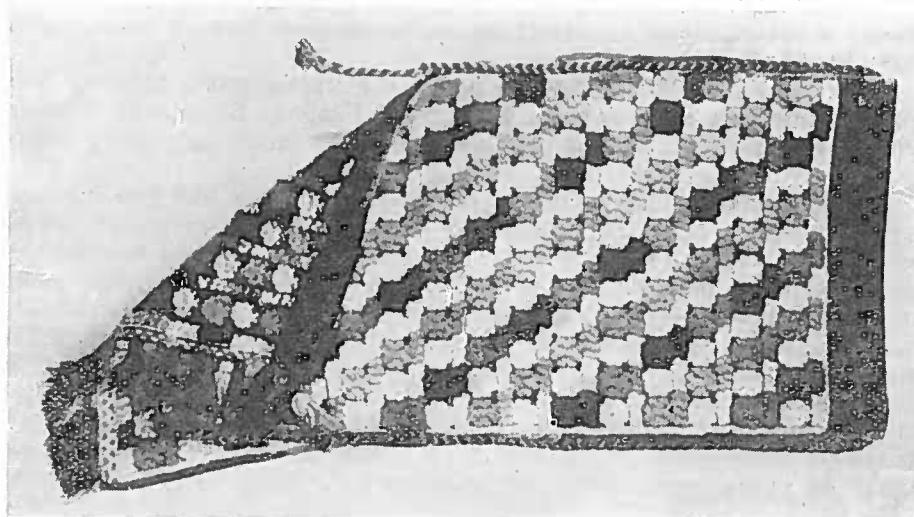

Фиг. 21. Подробности от извезани мотиви, с. Мандър, Бандърменска каза

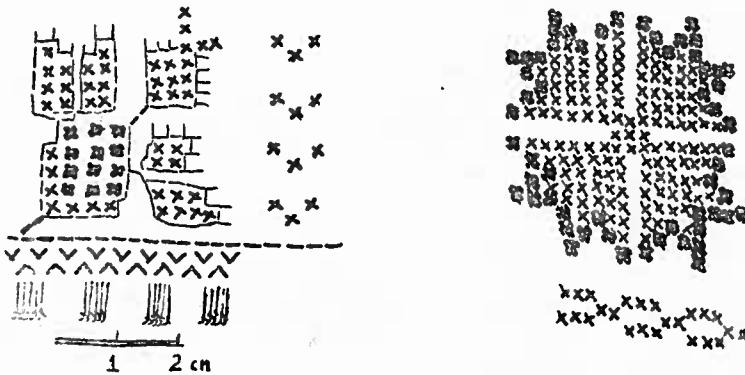
Фиг. 22. Композиция на орнаментите по престиилка, с. Мандър, Бандърменска каза

бяло — червено... и т. н., като всеки цвят от следващата широка (съответно тясна) ивица е отместен наполовина вдясно, а не стои точно над същия. По такъв начин се получава диагонално разположение при слабо начупване на ивици от еднакви тонове: бяла — червена — бяла — оранжева — бяла — виолетова и т. н. (фиг. 22; срв. и фиг. 23).

Фиг. 23. Везана престишка от с. Мандър, Бандърменска каза

Има и по-други мотиви в престиилчената бродерия, при които вместо квадратчета са изvezани кръгчета или кръгчета и квадратчета. Отместването на орнаментите с еднакви тонове може да бъде не наполовина.

Фиг. 24 и 25. Мотивчета от платнена шевица,
с. Гьobel, Бандърменска каза

вина, а на цяло, при това не вдясно, а вляво (фиг. 19). В същност композицията не се мени, дори и в колоритно отношение не се наблюдава съществена разлика.

В сравнение с еникьйско-узункуприйската престиилчена шевица, мандърската се различава само по отсъствието на тъкната украса, следователно и на вертикалната колоритна ритмика, а си остава само с диагоналната. Подобна ритмична разлика съществува и между тази шевица и престиилчената шевица на малоазийци от Коджабунар, Чаталтепе и Гьobel.⁶

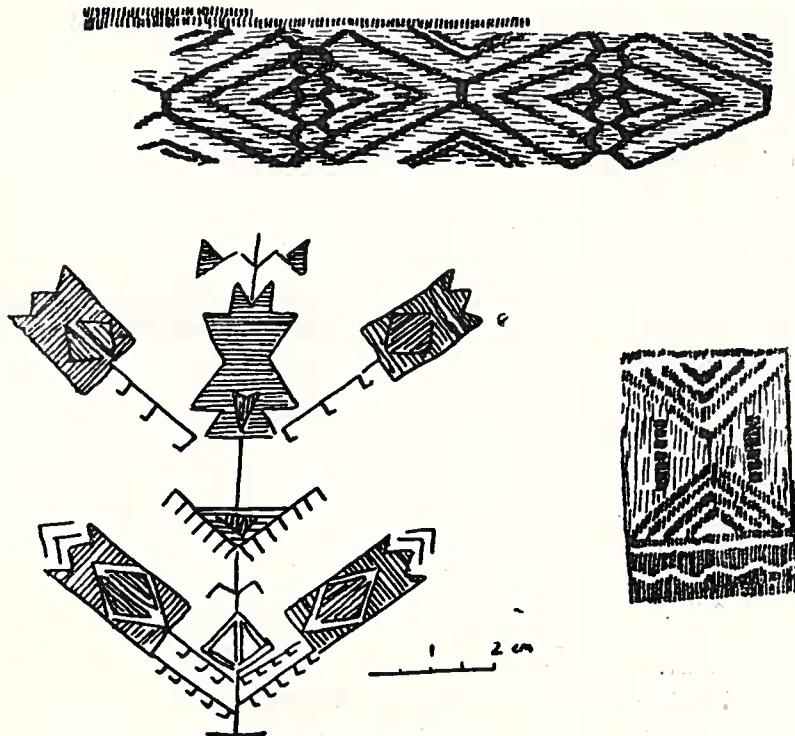
III. *Малоазийски гьobelски район* е с много добре развита платнена шевица. На една женска риза от с. Гьobel, Брусенско (Етногр. музей в София, инв. № 5738), имаме следната шевична украса на ръкавите:

След рядък — на групички от по четири бода зъбчене от черна вълнена прежда (фиг. 24), с който е поръбен широкият ръкав, между две червени тънки черти са изvezани две редици кафяви ъгълчета по такъв начин, че се образува зигзаговидно празно пространство между тях. Тук (както и в други случаи, срв. при малоазийската гьobelска шевица) имаме пълно подобие с един от орнаментите на пастирската дърворезба, особено много прилаган върху хурките на тракийци и малоазийци.⁷ Над тази сравнително тънка основа са изvezани самостоятелно и отчетливо еднообразно очертани цветчета (*B*) — симетрични, в наклонено положение. Мотивчетата са предварително очертани с „насновка“ от тънък черен конец. Изпълнени са с добре очертан кръстчен

⁶ Хр. Вакарелски, пос. съч., обр. 277, 279 и табл. V 2.

⁷ Пак там, обр. 197, 202, 203.

бод, тъй като вълнената прежда, с която са извезани, е добре препредена и немного дебела. От тънката насловка излизат чести нокътчета, които още повече облекчават фигурите след лекотата, която имат вслед-

Фиг. 26, 27 и 28. Мотиви на везма върху платно,
с. Гъobel, Бандърменска каза

ствие на редките и добре оформени кръстчета. Мотивчетата се редуват по колорит: розово — червено — кафяво — розово — червено — кафяво, като са разделени едно от друго с клонка от 12 зелени кръстчета.

И полите на ризата са извезани с еднообразни мотивчета — четирилистни силно геометризираны розетки (фиг. 25), очертани без предварителна насловка. Листенцата на тия розетки са изпълнени с плътни кръстчета, през едно са кафяви и червени и са контурирани с черни кръстчета. Розетките са разделени с орнаментче от кръстчета в черно.

По мъжките ризи (риза в Етногр. муз., инв. № 2751) имаме значително по-друга шевица. Огърлето, високо 2,5 см, е извезано с разноцветни вълнени прежди в напълно геометрическа композиция от триъгълници и дребни шестоъгълничета (фиг. 26), изпълнени с плътен разминат бод. Колоритно в тази шевица преобладава тъмновиненият цвят, успоредяван с по-малко оранжев, жълт и зелен. Може да се каже,

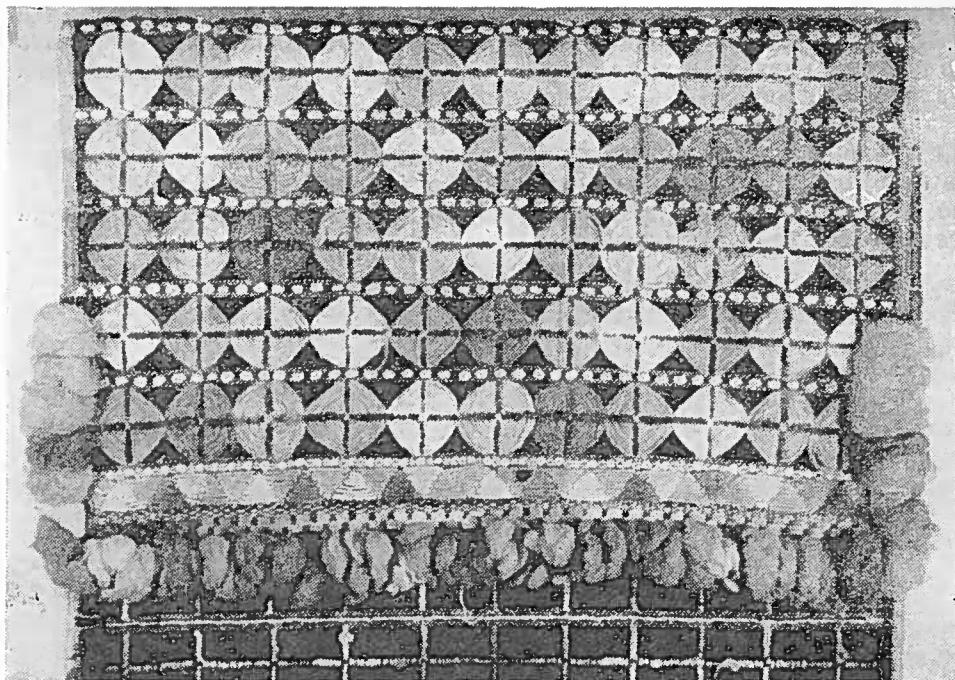
че в няя и по орнамент, и по колорит имаме пълна еднаквост с огърлените шевици по мъжки и женски ризи в Никополско, Плевенско, Ловешко.

Ръкавите на тази мъжка риза са богато извезани от рамото до края. Шевицата представя стъбло със седем двустранно симетрични разклонения, на върховете на които има ъгловата четвъртита фигурука (цвят или плод?), а на върха — малко по-друга, но също така силно геометризирана фигурука (фиг. 27). Всеки мотив е изпълнен в различен тон. Подреждането им е, както следва: кафяво — черно — тъмнозелено — розово — синьо — кафяво — зелено. Технически шевицата е изработена с дълъг плосък бод.

Докато шевицата по женската риза в Гъobel с кръстченото си изпълнение и с ясно очертаните орнаменти с растителен характер намира съответствия в много други места — Сливенско, Разградско и др., а огърлената шевица на мъжката риза — в посочените и други северо-български райони, ръкавната ѝ шевица е нещо ново за българското възбено творчество, вероятно заето от другаде в Мала Азия. Растителната орнаментика в Гъobel си остава преобладаваща, защото и друга мъжка късоръкавна риза — забун (Етнографски музей, инв. № 5753), е с богато възмо по пазвата, състояща се от полегнали мотивчета с характер на посочения на фиг. 19, изработени също с кръстчен бод. Все пак в шевицата традиция на това село са били налице и други технически изпълнения. Това личи от запазена втора късоръкавна мъжка риза (Етногр. музей, инв. № 6353), на която пазвата е извезана строго геометрично, както е яката на по-горе поменатата мъжка риза, но е изработена с прилагане на късия разминат бод, дългия плосък бод и кръстчения бод (фиг. 28). Колоритно яката е пъстра с преобладаването на червения цвят.

В Гъobel са изработвани шевиично и престиликите. И тук, както в по-голямата част на Тракия, престиликите са едноплати — тесни и дълги. Платът им е черна лита вълнена тъкан, начертана с втъкани единични червени нишки по въгътка. С тези нишки, както и при мандърските престиилки, платът е разделен през едно на широки (4 см) и тесни (1 см) ивици. И тук⁸ тесните са извезани с разноцветни вълни и с бял памук по 4,5 см от всеки цвят в следния ред: бяло — кафяво — бяло — жълто — бяло — кафяво — бяло — жълто — бяло или бяло — розово — бяло — кафяво — бяло — розово — бяло — червено — бяло — жълто и т. н., като бялото е постоянно през един от другите тонове, за които обаче редът не е строго постоянен с оглед на предшествуващата или следващата тясна ивица. Този ред обаче е в зависимост от колорита на фигурките в широките ивици, и то така, че цветът на тесните пръчици да контрастира на цвета на фигурките в широките. На това правило не се подчинява само белият цвят. Широките ивици са извезани с цветни ромбове в следния ред (фиг. 29) (отгоре надолу):

⁸ Хр. Вакарелски, пос. съч., табл. V, 2.

Фиг. 29. Везана престилка от с. Гъбел, Бандърменска каза

бяло — розово — бяло — кафяво — бяло — розово —
бяло — червено — бяло — жълто;
жълто — бяло — червено — бяло — жълто — бя-
ло — кафяво — бяло — розово — бяло;
бяло — кафяво — бяло — розово — бяло — черве-
но — бяло — жълто — бяло — кафяво и т. н. Вследствие на това
се получават плътно диагонални, слабо начупени бели ивици, полегнали
отгоре надолу вляво, и между тях също така полегнали, пъстри цветни
ивици в следния тонов порядък на фигурките (отгоре надолу): розо-
во — жълто — розово — жълто... или: червено — кафя-
во — черзено — кафяво..., т. е. по-светла (студена) цветна иви-
ца и по-тъмна (топла) цветна ивица. Тези две ивици са разделени една
от друга с бели ивици. Всяка ромбична фигурка пък е изпъстрена с
контрастно по цвят малко ромбче в средата. И тъй като това ромбче е
с неуспоредни на по-голямото ромбче страни, т. е. не е концентрично,
получава съ раздвижване, което (заедно с контрастното подчертаване
на цветните ромбове от пръчиците в техните ивици) придава на пре-
стилката неповторима жива и изобщо топла мозаичност.

Гъбелската престилка при това се отличава и със своята кили-
мена тежка зезба. Дебелите и неусукани прежди са извезани във висок

клупов бод — повече от 1 см. Вследствие на това се получава плътен кит, който придава на бродерията и къдрявост, каквато има в кожата на малките руни агнета, на астрагана. Срещат се и престилки, изvezани с плосък бод (обр. 6).

С всичко това гьobelското престилчено везмо, от една страна, е много прилично на еникьойско-узункурийското и на мандърското (в престилките), а, от друга страна, си остава оригинално и неповторимо, ако не се вземат пред вид по-старите дребни бримчени платнени шевици по русенските ризи.

НАУЧНИ СЪОБЩЕНИЯ И РЕЦЕНЗИИ

ЧЕСТВУВАНЕ НА ИМЕНИТ СЪТРУДНИК НА ТРАКИЙСКИЯ НАУЧЕН ИНСТИТУТ — ХР. ВАКАРЕЛСКИ

На 27 март 1962 г. в Отделението за исторически и педагогически науки и Етнографския институт и музей при БАН се чествува 40-годишната научна дейност и 65 години от раждането на Христо Томов Вакарелски, най-изтъкнатия наш етнограф от 30-те години насам. Доклад за научната дейност на Хр. Вакарелски изнесе проф. П. Динеков.

По този случай Вакарелски бе поздравен от много научни институти, организации и частни лица. Полският посланик в София Ал. Юшкевич го поздрави за хубавия превод на романа на Владислав Реймонт „Селяни“.

Поднесено бе приветствие и от името на Тракийския научен институт:

„Другарю Вакарелски,

От името на Тракийския научен институт при Съюза на тракийските културно-просветни дружества ви поднасяме нашите най-сърдечни поздравления по случай вашата 65-годишнина от рождението ви и 40 години плодовита и упорита научна дейност в областта на българската народука.

Вашата научноизследователска дейност от 30-те години насам е огромна. С дейността си вашето име се нареджа с имената на нашите най-добри и изтъкнати етнografi. Няма клон от българската народука, където вие да не сте дали голям принос.

Вашата заслуга като етнограф е неоценима, за което българският народ ще ви бъде признателен.

Особено признателни сме и ние — тракийските бежанци, защото вие отделихте немалко време и труд, за да опишете и запазите от изчезване материалната култура на прокудените от родните огнища — бежанци българи от Тракия и Мала Азия.

Вашият труд „Бит на тракийските и малоазийските българи“, издаден от нашия институт още през 1935 г., е един от най-ценните в това отношение, като съхрани за науката важни прояви от веществената и духовната култура, обществените отношения и обичаи, словесни художествени творби и пр.

С този си труд вие показвахте материалната и духовната култура на това кореняшко население. С вашия ценен труд вие представяте и сега пред чуждия свят бита и културата на българите.

Вие проучихте не само голяма част от веществената култура на прогонените от родните им огнища българи тракийци, но и надникнахте върху бита на населението от останалата част на Тракия — Странджа и Родопите.

Още веднъж ви стискаме ръка и ви пожелаваме да работите още дълги години в областта на българската народоука.”*

Роден на 28 (15) декември 1896 г. в с. Момина клисура, Пазарджишко, Хр. Вакарелски учи гимназия в Пазарджик. Завършила славянска филология в Софийския университет. От 1923 г. той учителства в Панагюрище, Пазарджик, Самоков и Роман. По настояване на видния наш учен проф. Ив. Д. Шишманов през 1926 и 1927 г. Хр. Вакарелски е изпратен в Полша да специализира етнография. След завръщането си работи в Етнографския музей в София — отначало като асистент, а после като директор (от 1945 до 1949 г.) и ст. научен сътрудник (14. V. 1962 г.).

Голямо и всеобхващащо е делото на Христо Вакарелски през тези 40 години. Той неуморно работи във всички области на етнографията. Издал е над 240 труда — отделни проучвания на важни въпроси от нашия бит и култура, а общият брой на всички заглавия е около 1000. В голямото си научноизследователско дело Хр. Вакарелски отдели значително място на бита и културата на българите от Тракия, Родопската област и Странджа. Ще спомена само някои от тия проучвания: Бележки за бита на Родопа — сп. „Родопа“, год. XIV, кн. 2, с. 2; Ст. Н. Шишков като етнограф — сб. „Родопа и Родопската област“, С. — Пловдив, 1935, с. 23—33; Из културата на чокманските овчари — сп. „Родопа“, год. XV, кн. 1, с. 2—4; Стою Н. Шишков — сп. „Родна реч“, год. XI, 1937, кн. 3, с. 111—115; Названия на местности из Тракия — Източна и Западна, и Мала Азия — сп. „Бълг. народ“, год. I, 1942, кн. 2, с. 74—81; Христо П. Константинов — сп. „Родна реч“, год. XV, 1942, кн. 3, с. 154—159; Бележки върху облеклото на Капитан Петко Кириков — сб. „Петко войвода“, С., 1935, с. 104—110; Веществената народна култура в Странджанска област — сб. „Комплексна научна странджанска експедиция през 1955 г.“, С., 1957, с. 207—255; Следи от еднополната земеделска система у българите — сп. Polska Etnografja, Wroclaw III, 1960, с. 408—420; Мъжкото облекло на българите в Тракия (Източни Родопи, Странджанско, Одринско, Лозенградско, Визенско, Беломорска Тракия според снимки на политически затворници през 1903 г.) — сб. Народни умотворения, кн. 50, 1964, с. 41—85.

Най-значителен труд обаче, с който Христо Вакарелски свърза името си с живота и бита на тракийските българи, е „Бит и култура на тракийските и малоазийските българи“ — С., Тракийски научен институт, 1935, VIII, 496 с., с илюстрации и 6 таблици („Тракийски сборник“, кн. V). Този труд обхваща ценни материали и заема важно място в научноизследователската дейност на автора. Вече 30 години чрез този труд етнографите от чужбина се запознават с бита и културата не само на тракийските българи, но и с етнографията на българския народ. В това отношение тази книга на юбиляря изигра историческо значение за запознаването на чужденците с бита и културата на нашия народ, като се използва при университетските катедри по етнография (в Чехия, Швеция, Германия и другаде). И не само това. Посоченият труд на Хр. Вакарелски е послужил и за написване на някои езикови проучвания, какъвто е случаят с видния френски славист Роже Бернар, който

въз основа и на термините във връзка с облеклото и накитите на тракийските и малоазийските българи, описани от Хр. Вакарелски, е написал интересно етимологично и сравнително изследване.

Трябва да отбележим и голямото отлиение, с което е удостоен Хр. Вакарелски, именно връчената му на 30 април 1965 г. чрез университета във Виена Хердерова награда (Gottfried von Herder-Preis) за 1965 г. По случай празника на народната просвета Кирил и Методий тая година на бележития наш етнограф бе присъдено званието „заслужил деятел на науката“.

След тези къси бележки за богатата научна дейност на Хр. Вакарелски, който е редовен член и ценен сътрудник на нашия институт още от основаването му, ние му пожелаваме още дълги години и крепко здраве, за да обогати и с още много ценни трудове българската етнография.

АНАСТАС ПРИМОВСКИ

КАМИЛАРСТВОТО В БЕЛОМОРСКА ТРАКИЯ, АН. ПРИМОВСКИ,
ИЗД. БАН, 1958, С. 164

Авторът с вещества е разглеждал следните въпроси: начало, развой и разпространение на камиларството; камили и видове камили; отглеждане на камилите; храна и работно време на камиларите; устройство и организация на керваните; транспорт с камили в миналото и днес; бит на камиларите; камиларството в народното творчество. Към книгата има приложения: камиларски народни песни — 41 на брой, от които 2 на турски, пети от наши камилари; мисли и пословици във връзка с камиларството; приказки, басни, предания, спомени и разкази на камилари, списък на осведомителите, камиларски речник, карта на камиларските пътища, камиларски селища и 27 снимки.

Трудът на Примовски е написан увлекателно и е полезен не само за научния работник, но и за всеки любознателен читател. Това е първо изследване у нас за камиларството.

Камилата е била позната на далечните ни праадеди. Славяните при обсаждането на Солун използвали камили. Но това чудновато гърбато животно знаели българите при първата и втората държава, запазени са рисунки с натоварени камили. Странното е обаче употребата на камилата като товарно животно през време на турското робство при далечните походи за Унгария, Виена. В един поход султан Сюлейман потеглил с хиляда катъра, хиляда коня и пет-шест хиляди камили, натоварени с военни припаси (джепане). Големи обори за камили имало в с. Ахъркьой до Одрин, в Хайробол, в Ипсала.

Развитието на камиларството в Тракия е през XIX в., българите камилари са главно в два центъра: Малгарска околия в Изт. Тракия (с. Теслам) и Дедеагачка в Зап. Тракия (с. Еникьой). След Балканската война (1913 г.) малгарските камилари се преселили в Тополовградско.

В Беломорието и Малгарско камилата била домашно животно. С камиларство се занимавали селяните, които намирали поминък в керванджийството.

**МЕДНИКАРСТВОТО В РОДОПСКАТА ОБЛАСТ, АН. ПРИМОВСКИ,
ИЗД. БАН, 1955, С. 260**

В монографията са разгледани медникарският занаят, медникарският еснаф, производството, украсата и надписите. Приложени са настъпните разкази и изказвания на занаятчии-медники, извлечения из медицински тетери, празници и народно творчество за медникарството, приказки, закачки, медникарски таен език.

Центрър на развито медникарство (бакърджийство) в Родопската област било Устово, след него и Петково. В другите селища имало калайджии. Медникарите, след като са изработвали медните съдове, е трябвало да ги разнасят сами или чрез други за продан из села и градове в Родопската област, на юг в Беломорието, в Еноско, Драмско, Сярско и пр. Не пропускали да посещават пазари и панаири. Навсякъде и до Солун е имало заседнали сезонно медники и калайджии, чрез които устовските и други майстори леяри получавали стар бакър за изливане на бакърени листове. Близо до Устово била използвана и местна мед за изливане.

Най-голям разцвет медникарството достигнало през XVIII в. и до средата на XIX в. — Кримската война. Примовски изброява имената на 30 души най-стари майстори, които се помнят — работили до 1878 г. Видно място между тях държи Келеш Савашо, бакърджия-леяр и голям майстор по украсата на синии и широкополи сакани и др., голям борец-възрожденец през средата на миналия век срещу гръцките ксантийски владици. Посочва имена на бакърджии, работили занаята от 1878 до 1912 г., и имената на съвременници.

Примовски подробно е описан медникарския еснаф, отношенията между майстори, калфи, чираци, социалните отношения, сметки, пестелост, храна и пр.

Подробно са описани леярската, медникарската и калайджийската работилница, сечивата им, всичко е илюстрирано със снимки и скици, вешто са изложени украсата и надписите върху съдовете.

От книгата лъжа онай обстановка на нашите еснафи и занаятчи от Възраждането, така характерна за онова време.

АН. СП. РАЗБОЙНИКОВ

**МЕМОАРИ ПО ОСВОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕНИЕ В ЛОЗЕНГРАДСКИЯ
РЕВОЛЮЦИОНЕН РАЙОН ОТ 1899—1900 Г. КЕРМЕДЧИОГЛУВАТА АФЕРА —
ДЕЛО НА ВЪРХОВИСТИТЕ, И ЗАТОЧЕНИЦИТЕ В КРЕПОСТТА ПАЯСКАЛЕ
(1900—1907) ОТ ДИМИТЪР ГРУЕВ**

(Ръкопис, откупен за архива на Тракийския научен институт)

Трудът се състои от две части. В първата част авторът разказва спомени за революционното движение в Лозенград и околните. Препада спомени от ученическия си живот в одринската гимназия „Д-р Петър Берон“. Показана е културно-обществената дейност на българската младеж в Лозенград и околните за запазване на народностното съзна-

ние на българите от Тракия. В труда е намерило място и отношението на Българската екзархия като спирачка на революционните движения.

В спомените Груев убедително изяснява въпроса за крайната цел на ВМОРО — освобождението на народа чрез вдигане на населението на въоръжено въстание. Гоце Делчев в обиколката си през пролетта на 1900 г. на Лозенградския район разяснява пред представителите на организацията тактиката, стратегията и революционната идеология на ВМОРО.

Груев в спомените си разказва за върховистката афера по залавянето на д-р Кермедчиоглу, за разкриването на революционната организация от турската власт и инквизициите над арестуваните в полицията, между които е и той, за затвора и заточението в Паяскале.

Едва ли има по-добро описание на крепостта Паяскале от това, което ни дава авторът; за подкупите, давани на управителите на крепостта; за живота на кюрдите и другите затворници; за борбите, които се водили между различните народности в затвора-крепост, и пр. С много факти авторът напълно разобличава върховизма, който нанася големи поражения на ВМОРО.

Докато в първата част са изброени всички събития по революционното минало на Лозенград и околията, във втората част Груев взема отношение за авторството на Кермедчиоглувата афера. В тази част Груев влиза в полемика главно с Христо Настев, тогавашен ръководител на Бунархисарския революционен район.

Макар и с някои недостатъци, спомените представляват вълнуващ драматичен документ, който ще говори на поколенията за себеотризието и подвига на десетки българи — борци от Тракия, членове на ВМОРО, отдали младостта и живота си за национално и политическо освобождение.

Д-Р ИЛИЯ СЛАВКОВ

ROGER BERNARD ÉTUDE ÉTYMOLOGIQUE ET COMPARATIVE DE QUELQUES
MOTS BULGARES CONCERNANT LE VÊTEMENT ET LA PARURE
(ЕТИМОЛОГИЧЕСКО И СРАВНИТЕЛНО ИЗУЧАВАНЕ НА НЯКОЛКО
БЪЛГАРСКИ ДУМИ ВЪВ ВРЪЗКА С ОБЛЕКЛОТО И НАКИТИТЕ).
PARIS, LIBRAIRIE ORIENTALE ET AMÉRIKAINE G. P. MAISONNEUVE,
1946, M. 8, C. 56

Роже Бернар, професор в Ecole Nationale des Langues orientales vivantes в Париж и член на Института за славистика, е познавач на българския език, на българската история и литература и изобщо на българската култура. Той е и превел на френски много от най-добрите творби на нашите класици и нови писатели и е избран за член-кореспондент на Българската академия на науките. Отбелязваме горепосочения му труд не само за това, че в нашата книжнина той остана неразгледан, но и за това, че голяма част от съдържанието му е заето с етимологии на думи от говорите на тракийските и малоазийските българи. В труда са дадени обширни и задълбочени етимологични проучвания на

думи, означаващи дрехи, обуша, накити или подробности в тях. Така например *алтица*, *арбалá* (родопско — *арпалиен*) — *плисе, банéла, барéз* — забрадка (тракийска дума), *бедéн* — женска дреха от Суфлийско, *вáша* (фаша) — широка кожена ивица, *вегалце* — кукичка за обеца, *вирели* — вид обуша в Тракия, *джока* — къса дрешка, *гриж* — вълнина дреха в Тракия, *кацеля* — престишка, *клапавци* (клòпавци) — нальми, *копаран* — вид късо палто, и др.

В някои от тези думи авторът установява славянски произход. Но поради чуждите термини, които при облеклото заедно с модите изместяват традиционните означения, славянските са запазени само в ограничени говори и са станали дори непонятни за широкото общество. Такива са: *ложник, олевички, лапчини, вегалце, алтица, клапавци, прегач, шкурни*. Изтъкната е и една дума, остатък от езика на Аспаруховите българи, именно *чяпаче*. С нея от този произход стават три думи в българското облекло (наред с *бисер* и *белчуг*).

Роже Бернар разглежда и думи, като арабски, персийски, турски и др., които са внесени в българския език. От румънския език са внесени думите *скуртейка* и *фаша*. Чрез албанския език са приети румънската дума *флотора* и гръцката *шеган*.

От многото унгарски думи в българския език, минали главно чрез сърбохърватски или румънски, проф. Бернар посочва две — *конч* — женска коафюра, и *кацеля*. От италиански са: *тиранти, джока, фунда, щивали*; от френски: *барез, арбала, банела, шушони*; от немски: *кутуньо и панделка*.

Трябва да се отбележи обстоятелството, че проф. Бернар тълкува думите не само формално фонетично и речниково, но взема пред вид и културно-историческите условия, при които българският народ е съществувал през вековете. При това той се спира предимно върху по-старите или по-малко понятните заемки. С този си труд, както и с редица други, издадени преди и след него, проф. Роже Бернар е направил значителен принос за българския етимологически речник.

ХР. ВАКАРЕЛСКИ

СИНУРНАМЕ ОТ XVI ВЕК НА ВАКЪФСКИ СЕЛА В САНДЖАК ЧЕРМЕН

През лятото на 1943 г. посетихме Свиленград и околните села с научноизследователска цел. Главната ни задача бе издирането на стари писмени паметници (документи, надписи и пр.) за история на селищата, бита на населението, етнография, турски тапии за поземлените отношения и др. Между интересните стари писмени паметници попаднахме и на турския документ, който обнародваме в настоящата статия.

Това е официален правителствен акт за границите през 1562 г., т. е. *синурнаме* или *худутнаме* на вакъфското землище на селата Карабаг, Бештепе, Севгилибунар, Яйладжик, Куртвиранъ, Кюркбейи, Сютлюдже, Коруджавиран, Кираслик, Ефремвиран, Хасървиранъ, наречено и Гючебунар, и накрая село Деведереси от вакъфа на султан-

I. Факсимиле — синурнаме от 1562 г.

шата — майка на Осман шах (Осман I — 1299—1326) — в нахия (съставна административна селска голяма община) Чермен.

Снимката направихме от оригиналния документ — преписа му върху канцеларски лист с размери 34 × 21 см, обикновена била хартия в четири страници, бланка на министерството „ДЕФТЕРИ-И ХАКАНИ“ (министерство на кадастъра) на Османската империя под № 119 от 4 кюнун-и сани 1327 г. по хиджра (4 януари ст. ст. или 17. I. 1911 г. от н. е.).

Относно поземления режим през турското робство на горепоменатите села, включени въвvakъфа на член от династията на османските султани, нека кажем общо, че това са били села, чието земеделско население е плащало десятъците от добива на всички земеделски произведения наvakъфа чрез неговия управител, наречен *мутевели* (мутевелия). Изразходването на така събраните приходи от селата е ставало съгласно с изрично указанi клаузи наvakъфнамето (учредителния акт) на горния vakъf главно за богоугодни, благотворителни или обществени обекти, които може да се намират или в поменатите села, или в Одрин, Цариград, Бруса, Мека, или другаде из Турция. (Вж. Гъльб Д. Гъльбов, Вакъфнаме от 1671 г. от Хаджи Мехмед ага... Шумен — Коларовград, Сборник от статии и материали за миналото на града, книга II, Коларовград, 1962, с. 175—186.) Други особени привилегии от историческо значение за населението е нямало.

Ето и буквалния превод на горепоменатото синурнаме¹:

МИНИСТЕРСТВО НА ИМПЕРАТОРСКОТО ДЕФТЕРХАНЕ —

Канцелария на султанските имуществени
регистрации — № 119

Вакъфи на покойната и опростена [от бога]
султанша — майка на Осман шах² — нахия Чермен³,
санджак Чермен

Разглеждането на въпроса относно синорите [границите] на землищата на селата Карабаг⁴, Бештепе⁵, Севгилибунар⁶, заедно с Яйладжик⁷, Куртвиранъ⁸, Кюркбейи⁹, Сютлюдже¹⁰, Коруджавиран¹¹, наречено с друго име Ескиджевиран, Кираслик¹², Ефремвиран¹³, Хасарвиранъ¹⁴, наречено с друго име Гъокчебунар, Деведереси¹⁵, числящи се към нахия Чермен, бе възложено преди някое време на мевляна [учени] Емир Хасан ефенди, кадия на големия град Едирне [Одрин]. Съгласно султанската заповед той отишъл да проучи и разгледа спора на самото място, където установил, че синорът [границата] на поменатия vakъf започва¹⁶:

От гръбището Юруклер до моста на Сазлуджадере, оттам до местността Еркая, оттам по пътя през Кираслькдереси¹⁷, през Деликлукая [кая — скала], през Олуклубунаръ, минава през двете гръбища по рида до коларския път, идещ от [село] Хамзаджикъю¹⁸, оттам през дерето [дола] Мераслък (?) каясь, идещо от Каратепе, познато още [дерето] с името Папастарлъсъ; оттам се излазя на [селото] Ефрем, минава се през пътя за пешеходци през моста Папаскърюсю по про-

тежение на самото дере, отива до стария воденичен арк [вада], оттам до дървото, находяще се в нивата Бейоглу, оттам през рида на нивата, наречена Доган, до възвищението Доган, оттам до местността Сигирдемджи, оттам по местността Ескикит (?) до Юканръкая [Горната скала], оттам до местността Ескиавджибагъ [Старото лозе на ловците], оттам до Михал дереси, оттам по хълма Ефремдагъ [Ефремска планина] до Ялънъзджа агач [Самотното дърво], оттам се минава по пътя зад Каратепе и продължава по пътя зад възвищенията Кираслък [Черешак], върви зад укреплението Куртиранъ [днес връх Шейновец], до Кавакдере, оттам до пещерата [пещера — оюк] Мезек, оттам минава по пътя, водещ за Чермен до Голямата пещера, оттам по пътя, който води за [село] Караагач [Чермен — Караагач] до камъка [канарата] в началото на Савандереси, оттам по протежение на дерето до Каябуруну, оттам по рида до бунара [кладенец] в самото дере, оттам до Каракая, оттам до пещерата [оюк] Макберелер, оттам до пещерата Басаджа (?), оттам до камъка, поставен в близост до старото дърво, оттам до местността Дъорт тепе [Четирите тепета, хълма], оттам по протежение на пътя върви до камъка, поставен на пътя, който идва от [село] Кумарлъ, оттам по пътя зад [село] Коруджавиран се изкачва по хълмистия път и минава по пътя край дерето, продължава по брега на [река] Арда, обикаля зад Деведереси, минава в близост на Тас-тепеси [връх Лобът], стига и завършва срещу споменатото [в началото на синора] гробище Юруклер.

Спорният въпрос бе разгледан по този начин и решението взето с изслушване на противните страни. Регистрирано е да се даде тинурнаме, подпечатано и датувано от първите десет дни на месец сафер деветстотин седемдесета година [от хиджра, и. е. 30 септември до 9 октомври 1562 г.]. И така бе намерено — писано в стария регистър на вакъфите.

[Заверка]: Худутнаме, буквально преписано по-горе от регистрите на императорското дефтерхане по молбата и заявлението от 17 март 1327 г. [17/30 март 1911 г. от и. е.] на мухтарите [кметовете] и населението на селата Карабаг, Яйладжик, Курткъй [дн. Вълчепол], числящи се към каза [околия] Джисър Мустафапаша [дн. Свиленград].

[Печатче]: Сверено.

[Таксова марка, върху която е написано:] 24 март 1327 год. [24 март/5 април 1911 г. от и. е.], [и положен кръгъл нечетлив печат].

№ на указателя: 1217 — регистрация [каид] № 875.

По подадена молба. Даден е един заверен препис от настоящото худутнаме и на Николаки ефенди от [град] Виза, общ пълномощник на селата Карабаг, Яйладжик и Курткъй, числящи се към каза Джисър Мустафа паша, препис, регистриран под № осемстотин седемдесет и пети на страница двадесет и четвърта на съответния регистър. 27 мухарем 1330 г., или 4 кянуну сани 1327 г. [по хиджра, 4/17 януари 1911 г. от и. е.].

[Нечетлив кръгъл печат и нечетлив подпись. Таксовата марка за разноски е на гърба на документа.]

* * *

Както виждаме, границите на вакъфа са описани по донесение на кадията на Одрин Емир Хасан. Това стало поради писмено искане и оплакване до султана на три села (Карабаг, Яйладжик и Курткьой) през 1911 г. В случая действуват мухтарите на Карабаг и на Курткьой (дн. Вълчепол), те упълномощили адвоката господин Николаки от гр. Виза, сигурно живеец в Цариград, чрез когото получили горния официален документ — синурнаме. Става въпрос за спор относно границите на вакъфа и спорът бил решен при справка в архивата в министерството на султанското дефтерхане — канцелария на султанските недвижими имоти. С кого са имали спорове тия християнски села до 1911 г.? Сигурно е държавата и с околните им малки турски села — спорове за ниви, води, гори, земя. Всички тук села бяха бедни поради липса на достатъчно работна земя; по-добре бе с. Карабаг, и то само поради кариерите си за воденични камъни. Християнските села в този край използваха особено горите за дървен материал, дърва за горене и за дървени въглища, които продаваха в Свиленград и Ивайловград, а главно в Одрин. С това се занимаваха и малките турски селца. Споровете за гори бяха чести. Някога съседното с. Мезек при спор за гора е дало кървави жертви (вж. в. „Напредък“, броя от 31 януари 1876 г.).

Обяснителни бележки

1. В превода вмъкнатите от нас думи или обяснения на някои турски думи и имена поставяме в скоби. След съмнително прочетени думи поставяме въпросителна.

2. Майка на Осман шах, т. е. на Осман хан I, основател на Османската държава. Вакъфът бил учреден на нейно име.

3. Чермен е средновековно, а може би и антично селище. Средновековното му име е Черномен. Черномен е паднал в турски ръце преди превземането на Одрин, откогато срещаме съвременното му име Чермен. До 1850 г. Одринският санджак (лива) носел името Черменски. До 1878 г. е съществувала и Черменска каза (околия) и понеже тогаз повече от селата ѝ минали в пределите на новоосвободена България, Чермен и останалите села са влезли в състава на Мустафапашанска (Свиленградска) каза, села от която също минаха в България. От 1879 г. до 1912 г. (Балканската война) Чермен бе седалище на нахия в Свиленградска каза, поради това в синурнамето, извлечено из дефтерхането в 1911 г., е писано, че вакъфът е в нахия Чермен. В 1912 г. Чермен е имал 420 къщи, повечето български, останалите турски, нямали е нито един гръц, но от 1919 г. селото и околността му са в гръцка Западна Тракия. Като средновековно селище в него личаха старинни останки — развалини от крепостта, турските джамии бяха строени върху черковни основи според казването на самите местни турци и пр. В Чермен бе гробът на Сараджа паша. „Сараджа паша вакъфъ“, някога, по турски документ, се състоял от селата Мезек и Аладаг (дн. Пъстрогор), до 1912 г. бе си запазил само Мезек и мах. Гебран от Сви-

ленград (на десния бряг на р. Марица) и мютевелията събираще по някой грош само „баджа парасъ“ (на комин, огнище). Не е правилно да се пише „Чирмен“, както се твърди в КБЕ, с. 577, а Чермен. Така го нарича българското му население (сега жители на Свиленград), както и околните му българи. В цариградския възрожденски печат, във всички топографски и други карти (Триверстовата от 1878 г. и др.), в Едирненски (Одрински) български календар за 1871 г. и пр. винаги селото е писано Чермен. Чирмен се пише само от някои съвременни турколози под турско влияние, неосведомени за средновековното име на селището и несрещали се с жителите му. Чермен е 5 км южно от Свиленград. Чермен е преименувано от гърците Орменион.

4. Карабаг или Карабаа е гръцко село, сега в гръцка Западна Тракия, преименувано Петрога. Свещ. Анастас X. Станков Стратиев (Разбойников), родом от Свиленград, около пет години преди 1850 г. е служил в това село. По негов разказ селото било създадено от далечни заселници, докарани тук, за да вадят камъни за строежа на днешния Свиленградски каменен мост, следов. към 1525—1527 г. До 1912 г. карабаалийските гърци бяха доставчици на воденични камъни в долината на р. Марица, включително и в пределите на България. С околните българи живееха добре, без никакви спорове, което показва и настоящият документ. Васил Москов от това село 1890—1895 г. завърши свиленградското българско третокласно училище (прогимназия). В турски документ от 5 януари 1661—1662 г. за същия вакъф на султаншата майка в каза Чермен, който е един кратък опис на джизието на неверници в селата на вакъфа, село Карабаг е описано със 120 ханета (домакинства, данъчни единици). (Док. в НБКМ — С. Ор. отд., ф. 87, арх. ед. 21.) С данък „джизие“ се облагали само немюсюлманите (неверниците).

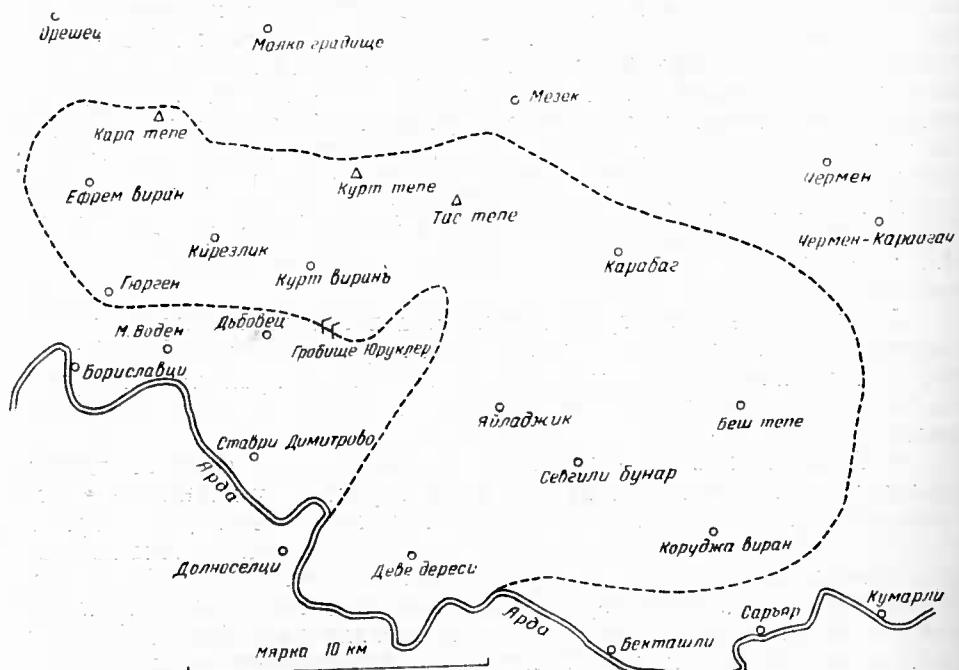
5. Бештепе е също гръцко село, сега в гръцка Западна Тракия, създадено от жителите на Карабаг, преименувано Пенталофос. По негово име наричаха и околния местен планински край на тукашните Родопи. В описа на джизието от 1661/1662 г. Бештепе е описано със 140 ханета.

6. Севгилибунар е по-къснешното (и съвременно) село Гъолджук, с последното име записвано до 1912 г. Българското му население, както и околното българско население, го наричаше Бара или Барата. В описа на джизието от 1662 г., който, както казах, е една малка по размер записка, едва се чете името му Сергилер, описано е с 30 ханета. В това село се заселвали гърци от с. Карабаг и към 1912 г. минаваше вече за „гръцко“ село. През 1847 г. френският учен Август Викенел минал през селото и писал: „Гъолджук, българско село, разположено“ и пр. (A. Viquesnel. Voyage dans la Turquie d'Europe. Description de la Thrace, t. II, p. 175). Сега селото е в гръцка Западна Тракия, преименувано Бара, разположено до границата.

7. Яйладжик (днес на самата граница в гръцка Западна Тракия) е преименувано Яля, погърчило се е като съседното Гъолджук чрез някои изселници от с. Карабаг. Викенел в 1847 г. го нарича „българско село“. В описа на джизието от 5 януари 1662 г. е описано с 29 ханета.

8. Куртвиранъ е днешното село Вълчепол в Свиленградска окolia. До 1912 г. турците го пишеха Курткъой, българите го наричаха Куртулен, селото винаги е било само с българско население. Съседният му връх Курткале е с крепостни развалини. Балканската война 1912 г. почна с превземането на Курткале на 5 октомври ст. ст. рано сутринта. Сега върхът се нарича Шейновец (висок 704 м). Селото в документа на джизието от 1662 г. е описано с 29 ханета. Името му в документа се чете Курт (Курд), но втората дума е нечетлива, объркана.

9—11. Селата Кюркбей, Сютлюдже, Коруджавира; с друго име Ескиджевиран, не могат да се отъждествят с по-къснешни села тук в този край. Сигурно в името на Кюркбей се крие по-къснешното с. Гюрген, а съмнително е в името Сютлюдже да имаме с. Сюлбюкюн (днес Малки Воден), понеже синурнамето не го включва във вакъфа. Местоположението им също не може по синурнамето да се посочи или открие. Неизвестно е също с. Коруджа виран (Ескидже виран), но мястото му приблизително, при описание границите на вакъфа, можахме да установим и го прибавихме в приложената скица-карта.

Фиг. 2. Скица на вакъфските села и границата на землището им през 1562 г. в Черменска нахия

В документа на джизието от 1662 г. за селата от същия вакъф срещаме описани с имена села, които не намираме в синурнамето от 1562 г. Село Гюрген с 25 ханета в 1662 г. сигурно е Кюркбей от 1562 г. Гюрген (или Гюлген, сега Габрево) в 1912 г. бе малко турско селище, но

стари хора в Свиленград са разправяли, че някога селото било българско, т. е. с българско население, каквото го дава и документът на джизието (неверници). Населението на голямото българско с. Синекли, Чаталджанско, околните българи наричаха с прозвище „черменлии, черменици“, понеже са произхождали из Черменско. У самите синеклийци имаше смътен спомен, че някога селото им се наричало Гюрген и се било местило, търсели гори да правят кюмюр — дървени въглища. Село Сюлбюкцион (Малки Воден) по население бе турско село, но и него Викенел в 1847 г. бележи като „българско село“. Не е известно да е било помохамеданчено и последователно потурчено. Населението му се изсели през 1913 г.

В документа на джизието от 1662 г. има още две села — Куртулмуш Арануд с 26 ханета и Аркарине съгър (Аркавине съгър) с 20 ханета, които не могат да се отъждествят със села от синурнамето, нито със съществуващи тук до 1912 г. села. Впрочем името на второто село в документа не може ясно да се прочете, главно първата дума, понеже втората дума „съгър“ е ясна и значи „малко“. Българско село Куртулмуш имаше до 1912 г. в Чорленско-Чаталджанско с чифлигари кесимджии българи. Мъчно може засега да се открие, че вакъфските села от 1562 г. Сютлюдже и Коруджавиран, с друго име Ескиджелиан, отговарят на вакъфските села от 1662 г. с променени имена Куртулмуш Арнауд и Аркарине съгър. Във всеки случай след 1662 г. те скоро може би са изчезнали, понеже не ги срещаме и в щерийския илям за куриерската служба в Черменска каза от 1687 г. (НБКМ, Ор. отд., сиг. 18/10, № 3800).

12. Село Кираслък (днес Черешак, Свиленградско) в документа от 1662 г. е описано с 19 ханета неверници (българи), обаче до 1912 г. бе известно като турско селце. С българското население и на това село не се знае какво е станало. При турското завоевание областта е била с българско население. При основаване на вакъфа селото вероятно е било значително по-голямо.

13. Едно от най-интересните села в синурнамето е Ефремвиран. В турски документ от 1582 г. е записано Рум Ефрем, в друг от 1590 г. — Рум шах (Р. Стойков, Наименования на български селища в турски документи от XV—XVIII в., в Известия за 1959 г., т. I (VII) на библиотеката при Софийския държавен университет, 1961, стр. 407). В документа на джизието от 1662 г. е записано Аквиран с друго име Урум Ефрем със 190 ханета. В турския документ (шерийски илям) от 1687 г. селото е записано Рум Ефрем. Селото последователно добива името Урумъй и с такова име през 1878 г. влезе в пределите на България (Харманлийска околия). През 1906 г. бе върнато старото му средновековно име Ефрем. Селото често се споменава в средновековни документи — хроники във връзка с българо-византийските отношения с име Ефраим (у Вилардуен в 1206 г., у Акрополит в 1246 г.). Нашите историци, археолози и др. още търсят средновековното селище-крепост с име Ефраим и го посочват на няколко места, без да му открият истинското място и да го идентифицират с днешното с. Ефрем, сега в Хасковски окръг.

14. Хасарвиранъ, с друго име Гъокчебунар, е днешното с. Сив кладенец в Ивайловградско, Кърджалийски окръг. Обаче това българско село до 1912 г. бе известно, както и писано в турски документи и одрински вилаетски салнамета (календари), само с име Гъокчебунар. Другото му име Хасарвиран бе неизвестно и никога неспоменавано. Обаче в съседство имаше къзълбашко село Асърлъка (сега Рогозово), малко селце с къзълбашко теке, в одринските вилаетски салнамета писано Хисарлък, 11/2 часа южно от Ивайловград. Гърците го наричаха Палеокастро. Новото име на селото е неправилен превод, понеже името му не е Хъсърлък, а Хисарлък (Хасарлък), във връзка с крепостни развалини (вiran — развалина), може би тук е крепостта Родестюик, към която според Вилардуена Калоян се оттеглил след обсадата на Димотика. По синурнамето някога Гъокчебунар носело име и Хасарвиранъ по името на тия крепостни развалини. Понеже къзълбашите са по-късни колонисти, те се заселили при развалините и селището им приело това име, а Гъокчебунар се откъснало от него. В синурнамето, както ще видим по-долу при определяне границите на вакъфа, Гъокчебунар (Хасарвиранъ) не се споменава, неговите жители не се оплакали в 1911 г. и не са искали определяне на граници. То е южно от р. Арда в днешно Ивайловградско, но някога, при създаване на вакъфа, може би е било в Черменска каза (1562 г.). А в документа за джизието от 1662 г., който вече се отнася само за вакъфа в Черменска каза, не се говори за Хисарвиранъ или за Гъокчебунар, понеже селото е било вече в Димотишката каза. Известно е, че Ивайловградско (бивше Ортакьойско) до 1878 г. се числеше към Димотишката каза. Ортакьойската каза е създадена през 1879 г. чрез откъсване от Димотишката каза.

15. Деве дереси е по-къснешното село Деведере в Черменска каза, след 1878 г. в Свиленградска каза (до 1912 г.), сега е в Ивайловградско с име Камилски дол (Кърджалийски окръг).

16. Справки с приложената изработена от нас скица — карта на вакъфа, с южна граница р. Арда. В скицата е поставено по документа от 1662 г. и с. Гюрген (дн. Габрово), което уточняваме с Кюркбейи, не е поставено с. Сютлюдже, понеже не му знаем днешното местонахождение, обаче поставяме съседното с вакъфа с. Сюлбюкцион с днешното му име Малки Воден. В скицата са поставени и някои от уточнените имена на места, а също околни на вакъфа села, някои споменати при описание на границите по синурнамето.

17. Черешакски дол, река.

18. Хамзаджи къю, днес село Дъбовец. Селото се споменава и в по-къснешни турски документи (напр. в документа от 1687 г.). До 1912 г. селото носеше името Хамзач.

Г. Д. ГЪЛЪБОВ и АН. СП. РАЗБОЯНИКОВ

СЪДЪРЖАНИЕ

Никола Спиров — Революционното движение в Тракия и върховизмът	5
Анастас Примовски — Пъrvите жертви на върховизма през 1901 г. в Ахъчелебийския революционен район	29
Иван Орманджиев — Петко Напетов в българското националноосвободително и революционно движение в Тракия	47
Димитър Ангелов — Тракия и българо-византийските отношения до падането ѝ под турска власт	61
Ан. Сп. Разбойников — Из борбите на българите в Маронийска епархия за признаване на български църковно-училищни общини и българска народност в Западна Тракия	93
Тодор Браянов — Българи бежанци от Тракия (родни места и къде са заселени в България)	117
Кирил Василев — Из живота на родопските българи мохамедани през 80-те години на миналия век	147
Никола Примовски — Дельо войвода и родопската народна песен	179
Христо Вакарелски — Тракийско шевично творчество	193
Научни съобщения и рецензии	217